
TANULMÁNYOK

SZÉNÁSI ÉVA

A demokrácia illúziója és dezillúziója Georges Sorel elméletében

Sorelnek a demokráciáról alkotott felfogását alapvetően Franciaországban a III. Köztársaság első évtizedeiben végbemenő politikai változások határozták meg, azok a harcok, amelyeket a „force de l'ordre” és a „force du mouvement”, a monarchia, illetve a köztársaság erői vívtak, s amelyek csúcspontjukat a Dreyfus-ügyben érték el. E törésvonalak mögött nemcsak két eltérő politikai koncepció, hanem két eltérő politikai kultúra és értékrend húzódott meg: a törvényességet, jogot, igazságot, morált védő liberális, amelyet a republikánusok képviseltek, valamint a tradíciót, autoritást, rendet és hierarchiát követelő konzervatív értékrend, amelyet a hadsereg és az egyház testesített meg. A Dreyfus-ügy a demokrácia és a köztársaság konszolidációjával ér véget, a republikánusok végleges győzelmével a régi rend hívei felett. Összefüggései és tanulságai azonban túlmutatnak a századfordulón: erre az időre tehető az a sokrétű strukturális váltás időszaka, amely meghatározta az elkövetkező évtizedek politikai arculatát Franciaországban.

A modern értelemben vett politikai pártoknak mint a választók és a képviselők közé iktatott közvetítőknak a megjelenésével fokozatosan háttérbe szorul, majd eltűnik a képviselői függetlenség republikánus ideálja és utópiája, élesen vetve fel a népképviselő vagy pártképviselő problematikáját. A tömegpárt és ezzel együtt a pártfegyelemnek alárendelt képviselő azon aufklérista elv és republikánus illúzió deformációjaként jelenik meg, amely a hatalom forrásának a népszuverenitást teszi meg és nagy hangsúlyt fektet a képviselői függetlenségre. Ily módon minden közvetítő felbukkanását ebben a viszonyban óriási törésként élik meg egy olyan országban, amelyben elevenen hatnak 1789 politikai elvei és tradíciói. E folyamattal párhuzamosan

zajlik le a választójoggal rendelkező tömegek politikai színtéren való megjelenése, amelyet Gustave Le Bon „átmeneti korunk egyik leg-szembevetőbb jellemvonásá”-nak nevez (Le Bon 1905: 3). A születő demokráciával a nagyipari munkásságon kívül új, elsősorban kis- és középpolgári rétegek kapcsolódnak be a politikai életbe. Ezzel összefüggésben új hatalmi elit van kialakulóban Franciaországban: megjelenik – ahogyan Max Weber nevezi – a „politikából élők” népes tábora, olyan új szereplőkkel a politikai élet porondján, mint René Viviani, Jules Grévy, Émile Combes vagy Georges Clemenceau, akik az következő évtizedben a politika meghatározó formálói lesznek. Ugyanakkor a III. Köztársaság első évtizedeinek politikai és gazdasági visszaélései; botránnyai, képviselőinek dilettantizmusa és megvásárolhatósága hamar megingatta a képviseleti rendszerbe vetett hitet, azt a látszatot keltve, hogy a születő demokrácia képtelen megfelelni az elvárásoknak, és a régi hatalmi elit és apparátus politikai kultúrája, erkölce és kompetenciája felette áll az újnak.

Sorel is ezt a transzformációt éli át, és alapvető dilemmáját a demokrácia 18. századi elvei és 20. század eleji gyakorlata, a demokrácia 20. század eleji realitása között feszülő ellentmondás felfedezése és tudatosulása alkotja. Maguk a problémák, amelyeket a francia gondolkodó érint, s amelyekre megoldást keres, nem egyedülállóak, hanem számos korabeli gondolkodót is foglalkoztatnak, s az erre adott válaszai sem tekinthetők kirívóan és homlokegyenest eltérőnek a korabeli politikai gondolkodás történetében.

A DEMOKRÁCIA SORELI IDEÁLJA

Sorelnek a demokráciáról alkotott felfogása a Dreyfus-ügy által teremtett kivételes történelmi szituációban és az államnak az egyház elleni harcában született, és ez alapvetően meghatározta konklúzióinak levonásában. A francia gondolkodó a demokráciát az ancien régime arisztokratikus társadalmára és a szocializmus közötti szakasznak nevezi, és mint ahogy Alexis de Tocqueville, a feudalizmusra jellemző, a közigazgatás centralizációjával és a hatalmi ágak összefonódásával jellemzett arisztokratikus rendszerrel állítja szembe. Ellentétben azonban Tocqueville-lel, nem társadalmi állapotként, hanem politikai rendszerként, nevezetesen a modern társadalomnak megfelelő politikai rendszerként definiálja. E politikai rendszer legfőbb princípiuma a szabadság. A demokratikus állam feladatát pedig az emberi szellem vallási kötöttségek alóli felszabadításában jelöli meg, de ugyanakkor megjegyzi, hogy „a gondolkodás szabadságát nem lehet kinyilvánítani, nem lehet tanítani; az intézményeknek kell spontán módon megteremteniük” (Az én kiemelésem – Sz. É.) (Sorel 1901: 65).

Sorel szoros összefüggést lát a parlamenti rendszer megfelelő működése és egy adott ország gazdasági fejlettségi szintje között. A parlamentarizmus a kapitalista gazdaságnak megfelelő politikai rend-

szer, amely csak az iparilag fejlett országokban működik jól. „Ez olyan rendszer, amelyben minden provizórikus; a hatalom váltakozásának az a következménye, hogy megkönnyíti a törvények folyamatos korrekcióját és nem engedi a hibák növekvő felhalmozódását. A modern szabadsággal rendelkező országokban a lényeg főleg az, hogy a hatóságokat bárki ellenőrizheti, és a sajtóra vonatkozó törvényeket úgy alkották meg, hogy az ellenőrzés csaknem korlátlanul megvalósulhasson. Az autoritás tisztelete végleg megszűnt a politikában és az iparban egyaránt; a törvények felülvizsgálata éppúgy folyamatosan napirenden van, mint az örökölt technikai eljárások átalakítása” – írja a demokratikus illúzióinak csúcspontján született *Az egyházzal és az államról* (De l'Église et de l'État) című munkájában (Sorel 1901: 5). Ez az optimista és idealizált demokráciakép összefügg azoknak a célkitűzéseknek és feladatoknak a felvállalásával, amelyeket elvár a demokráciától: ez pedig a Dreyfus-ügy kapcsán a „liberális lelkiismeret ébredése”, a pártoknak partikuláris érdekeik fölé való emelkedése, az igazság, törvényesség, jog védelme.

Sorel a demokráciát eleinte osztályok felett állónak tekinti, és ezt a liberális demokrácia-felfogást erősíti meg szemében a Dreyfus kapitány elítélése kapcsán létrejövő szolidaritás, ideiglenes társadalmi egység a demokrácia védelmére a régi rend képviselői ellen. Ugyanakkor az ancien régime és a jakobinus terror negatív tapasztalatai alapján már előbb idézett munkájában is konzekvensen hangsúlyozza a hatalom megosztását, elsősorban a bírói és a végrehajtói hatalom szétválasztását, az igazságszolgáltatás függetlenségét és a független hivatalnoki kar kialakításának szükségességét, amelyet a demokrácia működése elsődleges feltételének tekint. A francia gondolkodó elméletében a demokráciának egyrészt bizonyos magasabb rendű erkölcsi, másrészt intézményi kritériumoknak kell megfelelnie. Az erkölcsi kritériumok nagyjából megegyeznek a 19. századi liberalizmus elveivel, olyan klasszikus liberális értékeknek a védelmével, mint igazság, jog, morál, szabadság, törvényesség, amelyek mögé az egész társadalom felsorakozhat, és amelyeket többek között Moisei Ostrogorski is számon kért a demokráciától a századfordulón. Ezen értékek újjászületését teremtette meg számára a Dreyfus-ügy kapcsán kialakult helyzet. Az intézményi kritériumokat illetően Sorel ebben az időszakban az foglalkoztatja, hogyan lehet a demokráciába olyan jogi fogódzókat beépíteni, amelyek segítségével elkerülhetők a demokratikus rendszer torzulásai. A jogállamiság kereteinek kiépülését szorgalmazza, olyan jogi garanciáknak a demokráciába való intézményes integrálódását, amelyek megakadályozzák a hatalommal való visszaélések kialakulását.

Teljesen tisztában van azzal, hogy Franciaországban az erős állam eszméi, a központosítás gondolata, a centralizációs törekvések nagy hagyományokkal rendelkeznek. Alexis de Tocqueville és Hyppolite Taine kritikájára támaszkodva szüntelenül bírálja az adminisztratív centralizációt, amelyet – miként az előbb említett liberális-konzervatív gondolkodók – ő is az ancien régime és a forradalom közös örök-

ségének tekint. Az ancien régime bürokratikus rendszere a reguláris hadsereggel és a bíróságokkal kiegészülve a közérdek nevében korlátozta, majd lerombolta a helyi hatalmi szervek autonómiáját. Ez a bürokrácia „egyfajta civil milíciát alkotott, amely szüntelenül tökéletesedett és a közérdeket képviselte, amennyiben a közérdek a partikularitások lerombolásával függött össze, de egyben a despotizmust is reprezentálta” (Sorel 1922: 245). Ezt a partikularitások lerombolását célzó centralizációt kodifikálták a napóleoni törvények, hogy azután Franciaország az adminisztratív centralizáció mintaállamává váljon. Sorel, miként Tocqueville is, azért aggódik, hogy a túlzott centralizáció megakadályozhatja az intézmények demokratikus működését. A megoldást a központi szervek hatalmának csökkentésében, a decentralizációban, a helyi hatalmi szervek erősítésében látja.

A demokráciára az a legnagyobb veszély, ha a független hatalmi szervek a pártok befolyása alá kerülnek. Ennek elkerülése érdekében meg kell teremteni a pártédektől független bürokratikus apparátust. A pártok hatalmának visszaszorításával egyidőben – amely ekkor még talán tipikusan liberális követelésnek mondható elméletében – a hatalom állampolgári ellenőrzésének növelését sürgeti. „A legsúlyosabb probléma, amit az állam irányítása felvet, az ellenőrzése, amit az állampolgárok gyakorolhatnak a hatóságok felett. A problémát eddig alig érintették, mert a demokrácia előírta a többség szuverenitásának elvét. Itt az ideje azonban, hogy intézkedéseket tegyünk a többség ellen” (Sorel 1922: 243). Nyíltan megfogalmazza, hogy a hatékony állampolgári ellenőrzés legfőbb akadálya a többségi demokrácia működési mechanizmusában rejlik. A választók ugyanis nem képesek ellenőrizni a választott testületeket, mert véleménye szerint „a többségi elv csak kisszámú csoportok esetén ér valamit, amelyekben az érdekeltek közelről szemlélhetik meghatalmazottaik tevékenységét” (Sorel 1922: 248). „Csak a széles népi akcióktól lehet az adminisztráció visszaéléseinek megszüntetését remélni” – vonja le a következtetést (Sorel 1922: 250).

Sorel decentralizáción, a hatalmi szervek állampolgári ellenőrzésén, a pártok befolyásának visszaszorításán és a hivatalnoki kar függetlenségén alapuló demokrácia-modellt vázol elénk. Fenntartásai a demokrácia megreformálhatóságát illetően a francia bürokratikus centralizáció és a kialakuló képviselői demokrácia korabeli problémáiból, működési zavaraiából erednek. Abból az ellentmondásból, amely egyfelől a decentralizáció kivitelezhetősége és az erős centralizációs hagyományok között, másfelől pedig a többségi demokrácia és az általa felvázolt participációs modellhez közel álló demokrácia-ideál között feszül. Vagyis Sorel a többségi demokráciát egy participációs, az állampolgároknak a döntésekben és az ellenőrzésben való aktív részvételén alapuló demokrácia-ideál nevében bírálja. Decentralizációval és direkt participációval kívánja ellensúlyozni az állami centralizációt.

Ez a fajta liberális demokrácia-kritika és a demokrácia reformjára irányuló törekvés nem egyedülálló a 20. század eleji politikai gon-

dolgozásban. Számos gondolati eleme csírájában már Tocqueville-nél megtalálható – akinél Pierre Manent szerint először kerül szembe a liberalizmus a demokráciával (Manent 1994: 129) –, és Ostrogorski is sok kérdésben ugyanazokat a problémákat fogalmazza meg a *A demokrácia és a politikai pártok* (La démocratie et les partis politiques) című munkájában (Ostrogorski 1993: 653–738). Sorelhez hasonlóan ő is ugyanazokat a liberális értékeket kéri számon a demokráciától, a demokrácia bírálatában és a konklúziók levonásában is hasonló megállapításokra jut. Ezek az elméletek a képviseleti demokráciában való első csalódást tükrözik és a hibák kiküszöbölését, főleg Ostrogorski, gyakran a liberális értékekhez való visszatérésben keresik. Nem véletlen, hogy az ismert francia politológus, Pierre Rosanvallon „utópista liberális” gondolkodónak nevezi Ostrogorskit (Rosanvallon 1979: 21), (ami egyébként a liberális demokrácia-kritika időszakában Sorelre is ráillik bizonyos mértékben), az elsősorban Pierre-Joseph Proudhon munkásságával foglalkozó Patrice Rolland pedig „ultrademokratikus”-nak tartja a soreli demokrácia-kritikát (Rolland 1990: 140). Georges Goriely Sorelről szóló monográfiájában pedig egyenesen azt a mérésznek tűnő megállapítást teszi, hogy „Sorel pontosan annyiban antidemokratikus, amennyiben liberális.” (Goriely 1962: 16)

Sorel a proudhoni hatás következtében azonban meg is haladja a képviseleti demokrácia többségi modelljét. A demokrácia olyan ideáltípusát keresi, amely megteremti a többségi és a kisebbségi vélemény harmóniáját, integrálja és optimálisan ötvözi a direkt participáció anarchista koncepcióját és az autonóm egyént központba állító liberális elvet. Olyan demokráciát képzel el, amely az egyén fokozottabb politikai részvételén és ezzel együtt a többségi döntéshozatal szerepének csökkentésén alapul. A közérdek és helyi érdek összeegyeztetését sürgeti, az alulról jövő népi kezdeményezés és ellenőrzés integrálását a többségi demokrácia rendszerébe. A liberális demokrácia ideáltípusát keresi, amelyet Bozóki András és Sükösd Miklós „az egyéni szabadság, a helyi közösségi jogok és az ellenőrzött állami beavatkozás egyensúlyának történetileg kialakult optimuma”-ként definiál (Bozóki–Sükösd 1991: 465). Hatalmi egyensúly létrehozására törekszik a központi és a helyi szervek között, amely sikeresen küszöbölné ki a központi hatalom dominanciáját. A demokráciát csak olyan társadalomban tudja elképzelni, amelyben az állam nem tölt be túlzott szerepet. Sorel ideálja „az úrból szolgává vált” állam, amelyben a helyi hatalmi szervek autonómiája és a civil társadalom szervezetei sikeresen ellensúlyozzák és korlátozzák a központi hatalom súlyát és beleszólását. Az anarchistákhoz hasonlóan a politikai élet megszervezését a gazdasági élet mintájára, annak működési mechanizmusa alapján képzelel el. Olyan minimális államról álmodik, amely a gazdasági élet spontán törvényei, önszabályozó piaci mechanizmusa alapján működne, és a liberális gazdasághoz hasonlóan, egy láthatatlan kéz irányítaná a politikát.

A CENTRALIZÁCIÓ ÉS AZ ETATIZMUS BÍRÁLATA

A parlamenti demokráciából való kiábrándulás jelei 1903-tól figyelhetők meg Sorel írásaiban, amikor először fogalmazza meg a demokráciával szembeni konkrét elvárásait és ezzel egyidőben az első kritikai észrevételeit. E kritika csúcspontjának az 1906-ban íródott *A haladás illúziói* (Les illusions du progrès) című munkája tekinthető, amelyben rendszerezett formában fejt ki demokrácia-kritikájának összes elemét. Míg Sorel 1903-ban megelégszik a demokrácia működési zavarainak feltárásával és a participációs modell irányába mutató reformok sürgetésével, addig 1906-ban már a képviseleti demokrácia csaknem összes elvét kritikai vizsgálat alá veszi.

Véleménye szerint a századfordulón Franciaországban létrejövő képviseleti demokráciában számos megoldatlan ellentmondás alakul ki, amelyek mind az etatizmus és a centralizáció tradíciójából erednek. A kialakuló francia demokrácia ugyanis nem volt képes megbirkózni a centralizációs hagyományokkal és egy participációs modell irányába fejlődni. Proudhon föderalisztikus elképzelései a demokrácia keretei között nem valósíthatók meg. Az általa elképzelt köztársaságot elemezve arra a következtetésre jut, hogy „ez a rendszer túl sok libertariánus, antimilitarista és föderalista elemet tartalmaz ahhoz, hogy elfogadják a modern demokráciák, amelyek határtalanul bíznak az állam gazdasági hatalmában” (Sorel 1981: 380). Vagyis a proudhoni föderalisztikus elképzelések a demokrácia keretei között az állam befolyása miatt nem valósíthatók meg.

Az állam Sorel elméletében – és ebben mindvégig konzekvens – a hatalomkoncentrációt és a hierarchiát testesíti meg: A különbség az egyes korszakok között abban mutatkozik, hogy 1903-ig még lát esélyt az állam demokratizálására, befolyásának csökkentésére, ezt követően azonban az állami beavatkozás egyre inkább a civil társadalom korlátozását jelenti számára. Az állam túlzott hatalma egyben veszélyt jelent az egyéni szabadságra nézve, a hatalom és szabadság ugyanis ellentmond egymásnak. Sorel egyre kevésbé bízik abban, hogy egyensúly teremthető a hatalom és egyéni szabadság között. Mindez arra a következtetésre juttatta, hogy a modern demokrácia alapvetően centralista és etatista, a demokrácia érdeke az erős államgépezet, valamint a szükségszerűen vele járó és belőle következő hivatalnoki hierarchia megőrzése. A demokrácia megfelelő működésének akadályai, hogy elsősorban a pártérdekek összeütközései következtében, végül is nem volt képes valóban független bürokráciát létrehozni.

A leírt pozitív változások megvalósulásának legfőbb akadályai pedig maga az állam. A túlsúlyos állam és a nehézkes bürokratikus centralizmus lehetetlenné teszi a korrekciót, a hibák kijavítását és a hatalom társadalmi ellenőrzésének megvalósítását. Ugyanakkor a többségi elv jól fejezi ki a demokrácia centralizációs törekvéseit és tulajdonképpen a többség diktatúrájának leplezésére szolgál a kisebbség felett. „Létrehozni egy kormányt, amely apránként *alávet* minden, a

többségtől eltérően gondolkodó csoportot, íme ez az az ideál, amelyhez a burzsoá rutin imitációja vezethet” (Sorel 1946: 54). Az „omnipotens” demokrácia veszélyeire már Tocqueville és Ostrogorski is felhívta a figyelmet, elsősorban arra a morális kényszerre, amelyet a többség hatalma jelent a kisebbség számára. A képviseleti demokrácia alapvetően pártdemokrácia, így nézete szerint alkalmatlan az egyéni és csoportérdek, illetve kisebbségi vélemény visszatükrözésére, valamint nagypolitikai szinten való megjelenítésére. A demokrácia csak a közvetlen demokrácia eszközrendszerét mobilizálva képes megújulni, legyőzni a centralizációs törekvéseket, az egyéni akaratot politikai formába önteni. A pártorientált rendszert az egyéni érdeket reprezentáló rendszerrel kell tehát felváltani. A soreli kritika éppen az erős proudhoni hatás következtében radikálisabb, a liberális demokrácia ideáltípusát keresi, amely néha – mint a kisebbség és többség, egyén és hatalom viszonyának megítélésében – az anarchizmus határát súrolja.

Sorel demokrácia-kritikájának fontos elemét alkotják a 18. századi demokratikus dogmák, a demokrácia felvilágosodás-kori elveinek bírálata. A francia gondolkodó már korai munkáiban is fikciónak tartotta és nem fogadta el a demokráciának a hatalom eredetére vonatkozó alapelvét, a népszuverenitás gondolatát. Ezzel az álláspontjával szemben áll nagynevű elődjének, Tocqueville-nek az álláspontjával, aki a népszuverenitást a demokrácia legfőbb princípiumai között említi. Egyben jól tükrözi a két kor közötti különbséget, és jelzi azt a fordulatot, amely a népszuverenitás elvének megítélését illetően a modern demokráciákban a pártok megjelenésével egyidőben bekövetkezett. A népnek felelős választott képviselő átadja helyét a pártérdeket képviselő személynek. Sorel az általános akarat és többségi demokrácia viszonyát vizsgálva elveti azt a közketerű populistá tételt, amely szerint a demokrácia az általános akarat kifejeződése lenne: „*az állampolgárok összessége általi kormányzás* mindig fikció volt; de ez a fikció a demokratikus tudomány utolsó szava. Sohasem próbálták meg igazolni azt a különös paradoxont, amely szerint egy *kaotikus többség* szavazataként jelenik meg az, amit Rousseau tévedhetetlen *általános akaratnak* nevez” (Sorel 1981: 118). Véleménye szerint a hatalmon lévők mindig az általános akarat nevében hozzák döntéseiket, de az általános akarat mindig alá van rendelve a hatalom érdekeinek. Az általános akarat szüntelenül összeütközésbe kerül egyrészt a pártok, másrészt a mindenkori hatalom érdekeivel, amely eredetileg az általános akaratot volt hivatott reprezentálni. A népszuverenitás mindenhatósága nem jelent számára garanciát a demokrácia megfelelő működésére. Így jut arra következtetésre, hogy az általános akarat megjelenítése nem más, mint megvalósíthatatlan fikció.

Sorel centralizációból fakadó demokrácia-kritikáját kiterjeszti a demokrácia általa monistának nevezett ideológiájára, amellyel az ideológia pluralizmusát állítja szembe: Az ideológiai monizmus véleménye szerint összefügg az általános akarat demokráciabeli értelmezésével: „... most azt állítják – hangsúlyozza Sorel –, hogy min-

den egyes állampolgár azt akarta (legalábbis indirekt módon), amire utasították; így a kormány tettei az általános akaratot tükrözik, amelyben mindnyájan kötelesek vagyunk részt venni. Ez az általános akarat azért lehetséges – írja Sorel –, mert az emberek gondolatai minden korban alá vannak rendelve bizonyos eszméknek, amelyekkel vegytiszta állapotban a tökéletesen felvilágosult, hagyományos fogalmaktól megszabadult személyeknél találkozunk, akik elég alázatosak, hogy engedelmeskedjenek az ész akaratának” (Sorel 1947: 9). Ezeket az eszméket nevezi Sorel egységesítő, monista eszméknek, amelyek egy adott kor uralkodó ideológiáját képviselik, de úgy állítják be őket, mintha ez az uralkodó ideológia az általános akarat kifejeződése lenne. Marxra hivatkozva vallja, hogy egy adott kor uralkodó eszméi mindig megegyeznek az uralkodó osztály eszméivel, osztályérdektől független ideológia nem létezik. A demokrácia azzal, hogy átvette a monista ideológiát, kizárt mindenféle ideológiai pluralizmust. Ez az ideológiai monizmus pedig szükségszerűen következik a demokráciából, annak centralizált felépítéséből. Vagyis a demokrácia végső soron nem tett mást, mint hogy a közigazgatási és politikai centralizációt átvitte az ideológiára is. A domináns-ideológia tehát nem más, mint az adminisztratív és politikai hegemonia ideológiai megfelelője.

A POLITIKAI PÁRTOK ÉS AZ ÉRTELMSÉG KRITIKÁJA

A soreli demokrácia-kritiká külön fejezetét alkotja a pártok és ezzel összefüggésben az értelmiség bírálata. Sorel nemcsak a politikai pártoknak a képviseleti demokráciában betöltött szerepét bírálja, hanem azok belső struktúráját is. A politikai pártok bírálatának megfogalmazásában, miként a liberális demokrácia-kritikájában általában, támaszkodik Ostrogorskinak a századelőn megjelent alapvető munkájára. Ostrogorski az elsők között hívja fel a figyelmet a szervezett pártok működésével kapcsolatos problémákra, a tömegek politikai színtéren való megjelenését kísérő negatív jelenségekre, általában azokra a bevezetőben már említett ellentmondásokra, amelyek a 18. századi felvilágosodás és a nagy francia forradalom által megfogalmazott idealizált demokratikus elvek, valamint a demokrácia 20. század eleji valósága között húzódnak. Ostrogorski munkájának ellentmondásosságát megfigyeléseinek pontossága és a belőle levont következtetések pontatlansága adják: a tömegek passzivitására alapozva a pártok degenerálódásával számol és azok közeli válságát jósolja.

E pesszimista konklúziók valószínűleg befolyásolták Sorel pártokra vonatkozó nézeteit is. Nem véletlen, hogy a századfordulón kialakuló pártszociológiában a bírált pártok modelljeül a forradalmi pártok szolgálnak Max Webernél éppúgy, mint Sorelnél vagy Robert Michelsnél. E pártok ugyanis néhány évtizedes fennállásuk alatt olyan centralizált és hierarchizált szervezeti struktúrát hoztak létre, olyan bürokráciát építettek ki, amely – mint Michels megjegyzi – magának

az államnak a bürokráciájával vetekedett. Sorel, ha nem is önti olyan rendszerezett formába a pártokról alkotott felfogását, mint Michels, mégis jelentős az a szerep, amelyet működésük bírálatában betölt. A francia gondolkodó, aki szintén a munkáspártot veszi alapul vizsgálódásaihoz, a pártot az államhatalom meghódítására alakult koalícióként definiálja: „a politikai pártok olyan előnyök megszerzésére alakult koalíciók, amely előnyöket az államhatalom meghódítása biztosíthatja...” (Sorel 1989: 18). Észreveszi, hogy a pártok megjelenésével a tömegmozgalmak jellege is megváltozik és merőben új, intézményesült formát ölt. Ezzel megváltoznak a harc módszerei is. A pártok klasszikus burke-i értelmezését kéri számon a demokráciától, a közérdek képviselőjét. Ostrogorskihoz hasonlóan a fő ellentmondást abban a funkciózavarban látja, amely a közérdek képviselője és a pártérvényesítése között fennáll.

Sorel a forradalmi pártok fejlődését a következőképpen foglalja össze: a kezdetben forradalmi pártok egyre inkább elpolgáriasodnak, ennek következtében a demokratikus rendszer szükségszerűen magába olvasztja őket és a demokrácia hivatalos ellenzékévé válnak. Megszűnik az általános érdekek védelme, helyét a partikuláris pártérvényesítés veszi át, és gyakorlatilag a forradalmi párt, amely eredetileg globális változások véghezvitelére szerveződött, a polgári pártokhoz hasonlóan a hatalom megragadásáért harcol, azzal a különbséggel, hogy közben megőrzi a forradalmi frazeológiát. Sorel szemében a párt a hatalmi hierarchia leképezése, azaz felépítésében átveszi az állam centralizált felépítését, azt a struktúrát, amelyet a marxista frazeológia értelmében ő maga is le akar rombolni. A centralizált párhierarchia szükségszerű velejárója egy konzervatív pártbürokrácia kialakulása, amelynek testületi érdekei szükségszerűen ellentétbe kerülnek a tagság érdekeivel. Így egyre nagyobb ellentmondás alakul ki e pártok alkotmányos ellenzéki pártjellege, konzervatív felépítése és a továbbra is hangoztatott forradalmi frazeológia között.

Gyakran e pártoknak, melyek a proletariátus képviselőinek vallják magukat, a vezetői nem tartoznak ahhoz az osztályhoz, amelyet e párt képvisel. „Igen gyakori eset – véli Sorel –, hogy azoknak a pártoknak a vezetői, akik a legerősebben felkavarják a társadalmat, annak az arisztokráciának a tagjai, amelyet a forradalom nagyon közvetlen módon fog érinteni; ennek oka az, hogy ezek az emberek, mivel a saját osztályukban nem találták meg a hatalomhoz vezető utat, kénytelenek maguknak azokból az osztályokból toborozni hűséges hadsereget, amely osztály érdekei ellentétesek saját családjuk érdekeivel” (Sorel 1989: 18–19). Vagyis a párt vezetése olyan emberek kezébe kerül, akiknek érdekei ellentétesek a munkásokéival, annak az osztálynak az érdekeivel, amelyet képviselnie kellene. Így állandó konfliktus alakul ki a párt vezetőinek saját osztályérdeke és a proletariátus osztályérdeke között. A párt egyre inkább eltávolodik a tömegektől, a vezetés pedig a tagságtól. Sorel nem fogadja el a pártok vezetőkre és vezetettekre osztásának marxi tételét. A hivatalos szocializmus „a társadalomnak két csoportra való osztását feltétele-

zi: az egyik egy politikai párttá szerveződött elit, mely küldetése szerint a nem gondolkodó tömeg helyett gondolkodik, és csodálatra méltónak hiszi magát, amiért magasabb rendű értelmének részesévé kívánja tenni azt; – a másik pedig a dolgozók összessége. A politikus elitnek nem kell mással foglalkoznia, mint hogy eszét használja; az örök igazság alapelveivel (melynek letéteményese) igencsak összeegyeztethetőnek tartja, ha a proletariátus azért dolgozik, hogy őt táplálja, és olyan életet teremtsen számára, mely nem túlságosan emlékeztet az aszkétákéra” (Sorel 1994: 154). E pártelitet a munkásszervezetek, pártok és szakszervezetek soraiba beférkőzött burzsoá és kispolgári értelmiség alkotja. Ez az értelmiség a pártok és szakszervezetek politikáját egy békülékeny, a hatalommal való kiegyezés politikája irányába viszi el, szemben az értelmiség egy rendkívül szűk csoportjával, melyet „a proletariátus önzetlen szolgáltatója”-nak tekint. Am meg kell jegyeznünk, hogy ezt az előkelő címet mindössze két ember érdemelte ki nála: Proudhon és a francia anarchoszindikalizmus megteremtője, Fernand Pelloutier.

Osszességében Sorel a képviselői demokráciát nem tartja megfelelő politikai rendszernek. A demokrácia csak rendszerezte azokat az eljárásokat, amelyek már előtte is léteztek, de gyakorlatilag semmit sem tett hozzá. Vagyis véleménye szerint politikailag az ancien régime, ideológiailag pedig a 18. századi felvilágosodás örökösének tekinthető és nagyon kevés olyan új gondolattal rendelkezik, amelyről el lehet mondani, hogy a sajátja. 1903-tól fokozatosan arra a következtetésre jut, hogy a többségi elven működő demokrácia nem volt képes megfelelni annak a kihívásnak, ami a 19. század végén és a 20. század elején érte. Végső fokon a kialakuló modern demokrácia alapvetően centralista és etatista, és mint ilyen nem reformálható meg. Az etatizmus és a centralizáció pedig a demokrácia szükségszerű velejárója. A demokrácia ahelyett, hogy lerombolta volna az állam hatalmát, megerősítette, sőt továbbfejlesztette azt, tökéletesítette annak intézményrendszerét, aránytalanul megnövelte hivatali apparátusának létszámát, kiépítve ezzel az etatizmus modern változatát.

Igy elméletében egyre inkább szembekerülnek egymással a liberalizmus elvei és a demokrácia politikai rendszere. Sorel azt sugallja, hogy a demokrácia válsága akkor kezdődött, amikor mehtagadta a liberális értékeket. A következő idézet szemléletesen foglalja össze Sorel csalódásának és kiábrándulásának okait a demokráciából. „A liberalizmus kapcsán ügyelni kell arra – írja 1914 októberében egy Mario Missirolihoz címzett levelében –, hogy ennek a szónak rendkívül sok értelme van a kortárs politikai gondolkodók nyelvezetében. Ezek egyike szerint olyan jogi szervezeti formát jelent, amely lehetővé teszi az állampolgárnak, hogy biztosan védelmezze szellemi, morális és polgári függetlenségét, mintha a tulajdonjogáról lenne szó. A parlament képtelen volt e jog gyakorlati megvalósítását biztosítani, de a tapasztalat nem volt kedvező a parlamenti rendszer számára, amely mindig egy ország politikusok általi kizsákmányolását jelenti; *valójában a parlamentarizmus egyre inkább a görög zsarnoksághoz*

hasonlít. (Az én kiemelésem – Sz. É.) Az amerikaiak nagyon szokatlan körülményeknek köszönhetően megőrizték azon intézmények némi töredékét, amely esetenként lehetővé teszi az állampolgároknak a parlamenti szuverenitással való szembenállást; de ezek a túlélések valószínűleg idővel el fognak tűnni” (Sorel 1973: 516): Vagyis a demokráciában a törvényhozó hatalom hajlik arra, hogy ne csak éljen, hanem vissza is éljen a hatalmával. Mindezek alapján a demokrácia a többség zsarnokságát jelenti számára a kisebbség felett, s ezzel a despotizmus potenciális lehetőségét hordozza magában. Ennek veszélye annál is inkább fennáll, mert a nép nem képes arra, hogy helyesen válassza meg képviselőit.

A képviseleti demokráciát csak olyan társadalomban tudja elképzelni, ahol az állam nem tölt be túlzott szerepet a társadalmon belül. Az egyetlen sikeresen működő demokráciára példaként – Tocqueville *A demokrácia Amerikában* című munkájára hivatkozva – az Amerikai Egyesült Államokat hozza fel. Sorel számára a prosperáló kapitalizmus és liberális demokrácia mintaállama az Egyesült Államok, itt találja biztosítottnak azokat a korábban elemzett feltételeket, amelyek szerinte nélkülözhetetlenek a demokrácia megvalósításához. Az amerikai demokráciában – ellentétben a franciával – az állam nem túlsúlyos, hanem csak korlátozott szerepet tölt be a gazdasági és a politikai életben egyaránt, a gazdaság mégis prosperál. Az állampolgárok célja nem az államhatalom meghódítása, nem az állami pozíciók elnyeréséből kívánnak hasznot húzni, hanem a magánvállalkozásból.

A demokráciától való végleges elfordulásának és a monarchista körökhöz való ideiglenes csatlakozásának idején született írásában – amely az 1907 és 1909 közötti sztrájkhullám leverésével és az anarchoszindikalista mozgalom hanyatlásával hozható összefüggésbe – Sorel a demokráciának két alaptípusát különbözteti meg: a primitív és a modern demokráciát. A *primitív demokrácia*, amelynek túlélései még megtalálhatók Svájcban és Kabíliában, alapvetően családi alapon szerveződik, a múlthoz, a hagyományokhoz való erős kötődés jellemzi. Nagy szerepet játszik benne a vallás és a társadalmi autoritás. Ezzel szemben a *modern demokráciák* szabad, azaz tradícióktól és kötődéseiktől megfosztott egyének sokaságából épülnek fel. Igazi választóköri az arctalan tömegeből álló nagyváros, amelyben „... a politikai bizottságok vették át a forradalmak által lerombolt hajdani *társadalmi autoritások* szerepét, melyeknek leszármazottai egy múltjára nem emlékező országot hagytak hátra; az autoritásokat pedig új divat szerint élő emberekkel helyettesítették” (Sorel 1981: 386–387). Ez a demokrácia pedig, amely lerombolta az autoritást és a hagyományokat, sokkal inkább a dekadens hellén világgal mutat hasonlóságot, mint az ókori görög városállamok dicső napjaival. Sorel tehát a liberális értékek, morál és igazság mellett itt már a tradíciók és a szokásjog be nem épülését kéri számon a demokráciától. Ez az eleinte ultraliberális és libertariánus elemekkel keveredő demokrácia-kritika. Taine és Ernest Renan hatására a későbbiek során a konzervati-

vizmus és tradicionalizmus irányába tolódik el. Ezzel egyidőben felerősödik elméletében a demokrácia morális bírálata.

A TÁRSADALMI AUTORITÁS LEROMBOLÁSÁTÓL EGY ÚJ HATALMI ELIT KIALAKULÁSÁIG

Sorel a társadalmi autoritás fogalmát Frédéric Le Play francia szociológustól veszi át, és ezt továbbfejlesztve alkotja meg elitelméletét. Több munkájában is kitér Le Play elméletének elemzésére, annak számos elemét saját autoritás-elméletének megalkotásában is felhasználja. Le Play elsősorban a társadalmi autoritás szakmai kompetenciáját emeli ki, olyan elitet képzel el, amely képes a társadalmi felemelkedés élére állni. Sorel viszont ezen autoritás morális szerepére helyezi a hangsúlyt, és Franciaország történelmét tanulmányozva arra a következtetésre jut, hogy egy társadalom vezetői egyben az adott társadalom erkölcsi vezetői is voltak, a szokásjog és a tradíciók legfőbb letéteményesei. Olyan társadalmi elitet alkottak, akikhez a nép erkölcsi és jogi kérdésekben mintegy legfőbb döntőbírákhoz fordulhatott. „(Le Play) feltételezte – hangsúlyozza a *Gondolatok az erőszakról* című munkájában –, hogy létezik egy komoly erkölcsű, méltósága érzésétől áthatott burzsoázia, amelynek megvan a szükséges energiája ahhoz, hogy a régi, hagyományos bürokrácia segítségével kormányozza az országot. Ezeket a vagyonnal és hatalommal rendelkező embereket akarta megtanítani az *alattvalóik iránti társadalmi kötelességre*” (Sorel 1994: 66).

A társadalmi autoritás szerepét Sorel elméletében a republikánus arisztokrácia volt hivatott betölteni. Republikánus arisztokrácián azokat az elsősorban mérsékelt republikánusokat érti, akiket közvetlenül III. Napóleon bukása után a III. Köztársaság juttatott hatalomra és akiknek uralma a Dreyfus-ügyig tartott. Ez az arisztokrácia, amelynek eltűnését negatív következményeivel együtt Taine is többször kiemeli a demokráciára nézve, morális rendet állított a társadalom fölé, mintegy morális autoritás szerepét töltötte be. Vezéralakjai közül Léon Gambetta és Jules Ferry nevét emeli ki. „A Dreyfus-ügy eredménye, hogy meggyorsította a társadalmi struktúra összeomlását, amely lehetővé tette volna a parlamenti rendszer elfogadható működését. A politikai gondolkodók – írja *A dreyfusi forradalom* (La révolution dreyfusienne) című munkájában – nem eléggé figyelték meg, de a modern liberalizmus intézményei megkövetelik, hogy a hatalom egy elég intelligens arisztokráciához tartozzon, amely magában foglal mindenkit, akinek képességei tiszteletet ébresztenek az országokban. Anglia utánzása rosszul sikerült mindenütt, ahol a demokrácia választási módszereit bevezette, hogy eltávolítsa az összes *társadalmi autoritást*, vagy még inkább, ahol a vezető osztályok túl zártnak mutatkoznak” (Sorel 1909: 57). A liberalizmus elmélete tehát szorosan kötődik a társadalmi autoritáshoz. A képviselői demokrácia azonban az általános választójog bevezetésével felbomlasztotta ezt az autori-

tást, és nem volt képes megfelelő újat alkotni. Pedig e morális közösség tekinthető a liberalizmus igazi bölcsőjének Franciaországban.

E republikánus arisztokrácia eltűnése és ezzel együtt a demokratikus rendszer zavarai a Dreyfus-üggyel kezdődtek. Innen datálja Sorel a klasszikus liberális értékrend felbomlása mellett a republikánus arisztokrácia végleges megszűnését, amelyet az ügy legsúlyosabb politikai konzekvenciái közé sorol: „a Dreyfus-pártiaknak sikerült keresztülvinniük Dreyfus rehabilitálását, de a republikánus arisztokrácia már csak emlék” – állapítja meg keserűen (Sorel 1909: 64). A II. császárság éppúgy lerombolta a régi hatalmi elitet, a közmegbecsülésnek örvendő társadalmi autoritást, az orléans-ista arisztokráciát, mint a III. Köztársaságban kialakuló képviselői demokrácia a mérsékelt republikánust. A hatalmától megfosztott orléans-ista arisztokrácia ugyanis a császárság idején „nem titkolta mély megvetését Franciaország új urai iránt: politikai kalandoroknak tekintette őket, tőzsdespekulánsoknak, kultúrátlan és erkölcstelen embereknek” (Sorel 1909: 64). Sorel is hasonlóképpen gondolkodik: a régi legitim társadalmi autoritás lerombolásával a III. Köztársaság is a középszerű, immoralis, korrupciótól sem visszariadó parvenük uralmává válhat. Sorel is, miként Michels, „az autoritások hagyományos legitimitását” állítja szembe „a parvenük durván plébiszitárius bonapartizmus”-ával, amellyel a demokráciát jellemzi (Michels 1983: 300).

A Dreyfus-ügy tehát mérföldkő a régi autoritás eltűnésében. Innen veszi kezdetét egy új korszak, „a teljes demokrácia” korszaka, amelyet egy régi, kompetens szakmai és erkölcsi elit lerombolása jellemez, amelynek következtében „a parlamenti rendszer teljesen fiktívvé vált Franciaországban” (Sorel 1909: 64). A soreli ideál egyértelműen egy letűnt osztály, a mérsékelt republikánusok és velük együtt a liberális értékek voltak. Azt veti a demokrácia szemére, hogy semmit sem őrzött meg a liberális erkölcsből, alkotmányosságból és igazságból, valamint képtelen volt integrálni intézményrendszerébe az autoritást, a tradíciókat és a szokásjogot és ezzel eszmerendzere egyre markánsabban a konzervativizmus-tradicionálizmus irányába csúszik. Így annyiban tűnik konzervatívnak, amennyiben 19. századi liberális eszméket és értékeket véd és kér számon a demokráciától a 20. század elején.

Pedig Sorel demokratikus illúziói fénykorában a demokrácia legnagyobb vívmányaként értékelte azt, hogy ez utóbbi megfosztotta a letűnt osztályokat presztízsüktől és ezzel minimálisra csökkentette az autoritást. De a demokrácia nemcsak megszüntette az autoritást, hanem elkövette azt a hibát, hogy egy, az eddiginél rosszabb autoritást teremtett a politiko-skolasztikus párt (parti politico-scolastique) létrehozásával. A politiko-skolasztikus párt olyan átmeneti terminológia, amely csak meghatározott alkotói periódusában, az egyház és az állam között az oktatás kérdésében kirobbant vita kapcsán bukkan fel Sorel elméletében. Eredetileg az egyházi oktatás dominanciája ellen szerveződött világi, elsősorban egyetemi értelmiségiekből álló csoportosulást jelöl. „Az egyházzal szemben – írja Sorel – az antikleri-

kális sajtó hatására egy politiko-skolasztikus párt szerveződött, amely azt állítja magáról, hogy az oktatást képviseli vagy inkább védi, mert valószínűleg senki sem meri feltételezni, hogy ez a párt többséggel bír a professzorok között. Ez a párt folytatja a gondolkodás feletti uralmat és gyakran a szűklátókörű 18. századi eszmékből táplálkozik; bizonyos mértékben úgy tekintjük tehát, mint egy antiegyházat; amikor az állam és az egyház harcáról beszélünk az oktatás terén, valójában e párt és a klerikális párt közötti konfliktusról beszélünk” (Sorel 1901: 62). Majd később olyan gyűjtőfogalommá válik, amely a tudósokat, egyetemi professzorokat, jogászokat, újságírókat hivatott összefogni, vagyis általában egy tudományos-szellemi elit, az értelmiség uralmát a politikai életben. A demokráciának még sikerült megtörnie a 19. és 20. század fordulóján a kizárólagos autoritásra törekvő egyház dominanciáját, de nem sikerült megakadályoznia egy látszólag az egyház kulturális monopóliuma ellen szerveződő hatalmi elit, a politiko-skolasztikus párt kialakulását. Ez a párt éppoly hierarchikusan felépülő és elitképzést akar megvalósítani, mint az egyház, így Sorel számára mindegy, hogy az egyház és a politiko-skolasztikus párt harcából végeredményben ki kerül ki győztesen, ugyanis mindkettő szemben áll a gondolkodás szabadságával és a demokratikus oktatással. Sorel a politiko-skolasztikus pártban egy új, az egyház helyébe lépő gondolkodó elitet látott, amelyben a saint-simoni „tudós állam” elképzelésének csíráját vélte felfedezni. Márpedig Sorel korai írásaitól kezdve elvetette a gondolkodó állam saint-simoni eszméjét.

Az autoritásnak tehát kettős értelme van a francia gondolkodó elméletében: egy pozitív és egy negatív. Pozitív autoritás az a liberális értékeket hordozó, erkölcsi tekintélynek örvendő elit, amelyet le Play leír, és amelynek prototípusát Sorel a republikánus arisztokráciában véli felfedezni. A negatív az, amelyet a demokrácia a régi autoritás helyén létrehoz és amely egy új hatalmi elit csíráját hordozza magában. Végkövetkeztetése pedig az, hogy a demokrácia nem volt képes pozitív értelemben vett autoritást teremteni.

A demokrácia által létrehozott új elit, mint az előzőekben utaltunk rá, az értelmiség soraiból kerül ki. A francia gondolkodó antiintellektualizmusában általában hajlamosak vagyunk pusztán az anarchoszindikalizmus értelmiségellenességét látni, pedig ennél többről van szó. Már korai írásaiban is felbukkan értelmiségellenessége, már ekkor hevesen ostorozza „az irodalmi tehetségek parazitizmusát”-t, az értelmiségnek azt a képességét, hogy mások kizsákmányolásából él. Az anarchoszindikalista mozgalommal való kapcsolata pedig csak még inkább megerősíti ebben a felfogásában. Kíméletlen kritika alá veszi a pártokat, elsősorban a munkáspártokat előzőnlő értelmiséget. Ez az élősködő réteg mindig privilegizált helyet foglalt el a társadalmon belül, és nagymértékben felelős Sorel szemében a demokratikus ideológia eltorzulásáért, egy minden pluralizmust nélkülöző monista ideológia kialakulásáért, összességében pedig a demokrácia válságáért. Ez a gondolkodó elit a demokráciában találja meg azt a tökéletes

politikai rendszert és keretet, amelyben hatalma kiteljesedhet, egyrészt a hatalmi szervezetekben, másrészt a pártokban. „Az értelmiség hivatása a politika kihasználása; a politikus szerepe nagyon hasonlít a kurtizánéhoz, és nem követel szaktudást” – vallja a francia gondolkodó (Sorel 1981: 98).

Az értelmiségből alakul ki a politikai rendszer csúcsein egy új hatalmi elit, amelyet Sorel főleg 1906-tól egyre inkább burzsoá vagy tudós oligarchia elnevezéssel illet. Sorel, aki mindig is megkérdőjelezte a népszuverenitás elvét, azt a populista elméletet, amely szerint az általános akarat a mindenkori többségi akaratnak felel meg, mintegy szükségszerűen jut el egy elitelmélet megfogalmazásáig. Egyre inkább úgy látja, hogy Franciaországot az ancien régime-től kezdve egy oligarchia kormányozta, amely oligarchiát újratemtette a demokrácia politikai gyakorlatának tekintetében is az ancien régime szerves folytatása, ami Taine-nél is megtalálható konzervatív gondolat. Ez az elsősorban értelmiségiekből álló oligarchia a harmadik rend hatalomra jutásával fokozatosan jön létre a hivatalok csúcsein éppúgy, mint a pártokban. Létezik tehát egy „tudós oligarchia”, amely még mindig „az ész nevében kormányoz”, amely szorosán összefonódik egy minden kormányt kiszolgáló korrupt és gerinctelen hivatalnoki apparátussal, vagy „hivatalnoki klán”-nal, ahogyan Sorel nevezi, amelynek morális lezüllesztését a hivatalnoki kar függetlenségének, illetve ellenőrzésének hiányával magyarázza. A hierarchia kialakulása a társadalomban éppúgy, mint a pártokon belül a hatalmi elit kialakulásához vezet, amely tehát az előbbieken vizsgált okok miatt a képviselői demokrácia szükségszerű velejárója. „A demokrácia egy megbízható hierarchia létén alapul; a hatalomra törő oligarchiának altisztek merész seregére van szüksége, akik szüntelen csak a vezetőik érdekében dolgoznak, és akik tevékenységükért csekély anyagi hasznot húznak ...” – állítja Sorel (Sorel 1947: 265). A demokrácia működése egy értelmiségi, hatalmi és politikai vezető elit összefonódásán alapul, és ezáltal végső fokon a francia gondolkodó szemében egy oligarchia diktatúrájává fajul. Így jut arra a következtetésre, hogy „... semmi sem arisztokratikusabb, mint a demokrácia törekvései; ez utóbbi egy szakképzett értelmiségi és politikai oligarchia segítségével folytatja tovább a termelő tömegek kiszákmányolását” (Sorel 1947: 272).

A modern demokrácia kialakulását kísérő hatalomkoncentráció folyamatának konstatálásával és az oligarchikus tendenciák kiemelésével Sorel nem áll egyedül a korabeli politikai gondolkodás történetében. A demokrácia és a politikai pártok viszonyának áttekintése után hasonló konklúziót von le Ostrogorski is. Ostrogorski a demokrácia alapvető dilemmáját abban látja, hogy a demokrácia a választók aktív részvételét feltételezi, míg a választók nagy többsége passzív. A tömeg képtelen a kormányzásra és a demokráciában mindig egy kisebbség kormányoz. A tömegek feladata pedig csak a hatalmon lévőket elbátortalanítására korlátozódik: „... a kormányzás monopóli-

um; egy olyan osztály kezében van, amely bár nem alkot kasztot, de külön csoportot képez a társadalomban...” (Ostrogorski 1993: 653). Majd néhány oldallal később így folytatja: „... a tömeg politikai funkciója a demokráciában nem a kormányzás, erre valószínűleg sohasem lenne képes. ... a demokráciában éppúgy, mint az autokráciában mindig egy kisebbség fog kormányozni. Minden hatalom természetes tulajdonsága a koncentráció, ez olyan, mint a társadalmi rend gravitációs törvénye. De szükség van a vezető kisebbség fékentartására. A demokráciában a tömeg feladata nem a kormányzás, hanem a kormányon lévők elbátoralanítása” (Ostrogorski 1993: 665–666). Michels, Sorel elemzéseire támaszkodva, azt mutatja be, hogyan kaparintja kezébe egy új hatalmi elit a politikai gépezet vezetését. Michels, miként Sorel is, természetes folyamatnak tartja az uralkodó kisebbség kialakulását. A demokrácia önmagában nem nyújt biztosítékot e folyamat kiküszöbölésére. Véleménye szerint ugyanis a társadalom nem létezhet uralkodó elit nélkül, a tömegből szükségszerűen kiemelkedik egy kisebbség, amely „vezető osztály rangjára emelkedik”. A tömeg mindig kiskorú marad és mindig kénytelen elszenvedni egy kisebbség, egy új oligarchia uralmát, amelynek kialakulása törvényszerű folyamat. Ezt nevezi az *oligarchia vastörvényének*, amely oligarchikus hatalom sorába sorolja az államot, a vezető osztályt és a pártot. „E koncepciónak megfelelően a kormány, vagy ha úgy tesszük, az állam nem más, mint egy kisebbség szervezete. És ez a kisebbség erőlteti rá a társadalom többi részére a »jogrendet«, amely mintegy a kizsákmányolás igazolásaként, legalizációjaként jelenik meg, amelynek e kisebbség a helóták tömegeit veti alá, ahelyett, hogy a többség képviselőtének kisugárzása lenne. Ez utóbbi valószínűleg mindig képtelen és talán alkalmatlan is volna arra, hogy önmaga kormányozza saját magát” (Michels 1983: 290). Michels véleménye szerint az oligarchia vastörvénye alól a marxista forradalom-koncepció sem kivétel, sőt automatikusan következik belőle egy új elit kialakulása.

A végső konklúziók levonásában azonban az előbbi szerzők meglehetősen eltérnek egymástól. A liberális Ostrogorski a pártok közeli hanyatlását jósolja. Michels, bár az előzőleg leírt folyamatot állandóan ismétlődőnek tartja, mégis, minden demokrácia-bírálatára és pesszimizmusára ellenére nem fordul el végleg a demokráciától, hanem a megoldást az egyéni kritikai szellem fejlesztésében és ezen oligarchia feletti ellenőrzés növelésében látja, mint a Dreyfus-ügy idején Sorel is. Sorel csaknem ugyanazt a gondolatot fejti ki mint Michels, de míg Michels törvényszerűnek tarja a kisebbség uralmát, a francia gondolkodó ellenben ezt a törvényszerű folyamatot, az új oligarchia kialakulását csak egyetlen módon tartja elkerülhetőnek, ha kizárják az értelmiséget a munkásszervezetekből és ezzel megőrzik tisztán proletárjellegüket. A proletariátus csak úgy kerülheti el az új hierarchia és egy új oligarchia újratermelődését, ha független szervezete hoz létre és elnyomó apparátusával együtt lerombolja az államot mint e hierarchia legfőbb bástyáját. Le kell tehát számolni az állam

megreformálhatóságának gondolatával, le kell mondani az államhatalom meghódításáról, szakítani kell az állam mágikus erejébe vetett hit illúziójával és le kell rombolni „a központosított és szervezett kényszer” eszközét, az államot. „Egy ilyen folyamat – hangsúlyozza Sorel – magában foglalja az értelmiségnek és főképpen legerősebb bástyáinak, az államnak és a politikai pártoknak az eltűnését is” (1989: 35).

VÉGLEGES ELFORDULÁS A DEMOKRÁCIÁTÓL

A demokráciából való végleges kiábrándulás folyamata Sorel elméletében – az anarchoszindikalista mozgalom hanyatlásával összefüggésben – 1909-ben, *A dreyfusi forradalom* (La révolution dreyfusienne) című munkájában indul meg. Így elmondhatjuk, hogy demokrácia-felfogásának fordulópontjai a Dreyfus-ügyhöz kötődnek, amennyiben liberális demokrácia-ideálját az „ügy” kapcsán fogalmazza meg és a tőle való elfordulás is annak utózóngéivel hozható összefüggésbe. A Dreyfus-ügy tehát elkíséri a demokrácia elfogadásától a demokrácia-ellenesség megfogalmazásáig. Korabeli írásainak színvonalában azonban – amelynek többsége cikk és könyvismertetés – jóval alatta marad eddigi művei színvonalának, jobbára csak megismétli bennük korábbi demokrácia-kritikájának főbb elemeit. E demokrácia-bírálat sokkal kevésbé koherens és ennek következtében nehezebben rekonstruálható, mint korábbi munkáiban. 1909 után a demokrácia politikai rendszerének bírálata elsősorban annak morális kritikájával egészül ki, és ez a kritikai elem válik dominánssá elméletében. Sorel 1909 után nem annyira a demokrácia intézményrendszerét, illetve annak konkrét működési zavarait kritizálja és lehetséges kiküszöbölési módját írja le, hanem sokkal inkább a demokráciában terjedő korrupciót és szervilizmust.

A demokrácia végleg szétzúzta a liberális-konzervatív értékrend még meglévő maradványait, a tradíciók, a család összetartó erejét, az erkölcsöt és a fegyelmet. Itt már nemcsak a liberális értékek eltűnését kéri számon a demokráciától, mint a Dreyfus-per idején, hanem a hagyományosan konzervatív-tradicionalista értékeket is. Kiemeli a korabeli demokráciák felelősségét a háborúban és a kialakult értékválságban, a kultúra és általában a francia szellem hanyatlásában, átvéve ezzel a maurrasi demokrácia-kritika számos elemét. A tradíciók, a történelmi jog, a szakmai és erkölcsi tekintélynek örvendő társadalmi autoritás lerombolásával, „e pozitív hierarchia” kiiktatásával, a demokrácia a demagógok uralmává vált, akik „a dekadens monarchiák legszomorúbb napjaira emlékeztetnek bennünket” (Sorel 1953: 325–326). Sorel értékelése szerint a hagyományos társadalmi autoritás megszűnése és a családi kötelékek bomlása nagymértékben hozzájárult a demokratikus értékrend és erkölcs válságához. Az erkölcsi hanyatlás pedig szükségszerűen társadalmi hanyatláshoz vezet a demokrácia esetében éppúgy, mint a római birodalom esetében.

Aggódva tekint az európai demokráciák jövője felé. Nem utolsósorban Renan hatására súlyos morális és intellektuális válság képét vetíti elének, amelynek kialakulásában a pénzarisztokrácia mellett elsősorban a hatalommal lepaktált értelmiség és a politikusok szerepét emeli ki. Szellemi és erkölcsi reformot sürget, a megújulásra azonban egyre kevésbé lát esélyt. Pesszimizmusa erősödik, a jövőért való aggódása fokozódik, egyre többet foglalkoztatja a dekadencia problémája, a demokrácia sorsáért való aggódást pedig annak végleges megtagadása váltja fel. „A korabeli tapasztalat azt mutatja, hogy a demokrácia jelenti a legnagyobb társadalmi veszélyt a politikai közösség összes osztálya számára és elsősorban a dolgozó osztályok számára. A demokrácia megteveszti az osztályokat, hogy lehetővé tegye a pénzemberekkel társult és általuk irányított politikusok egyes bandáinak a termelők kizsákmányolását. A politikai közösséget tehát a demokratikus eszméken kívül kell kialakítani, az osztályokat a demokrácián kívül kell szervezni, a demokrácia ellenére és vele szemben” – összegzi a véleményét (Sorel 1953: 327).

Az orosz forradalom ismét Proudhon munkásságára irányítja a figyelmét, akinek elsősorban a jövő társadalmára vonatkozó föderalisztikus elképzeléseit tanulmányozza. Sorel a szovjetekben a „demokráciával merőben ellentétes társadalmi szerveződés új elvé”-t fedezi fel, amelynek alapján felépülhet az új társadalom, a termelők társadalma (Sorel 1947: 116). A képviselői demokrácia megítélését illetően azonban az oroszországi események sem hoznak lényeges változást, sőt a demokráciából való kiábrándulása nem elhanyagolható módon járult hozzá az oroszországi események felé fordulásához: „... én csak egy öreg ember vagyok, akinek léte elenyészően apró véletlenek kénye-kedvétől függ; de mielőtt sírba szállok, bár csak láthatnám, hogyan alázzák meg a gőgös polgári demokráciákat, amelyek ma olyan cinikusan győzedelmeskednek!” – írja a *Gondolatok az erőszakról* című főművéhez csatolt Lenin melletti állásfoglalásában (Sorel 1994: 287). A marxológus Maximilien Rubel egyenesen úgy fogalmazott, hogy Sorel „demokrácia iránti gyűlölete Lenin iránti szimpátiává szublimálódott” (Rubel 1986: 133).

A soreli demokrácia-koncepció tehát a liberalizmusból indul ki, a liberális demokrácia ideáltípusát keresi, amelyet egy közvetlen részvételen, állampolgári ellenőrzésen, független hivatalnoki karon és minimális államon alapuló modellben vél felfedezni, de nem látva lehetőséget a képviselői demokrácia ínyén reformjára, eljut annak politikai és morális kritikájáig, a demokratikus politikai rendszer és a liberalizmus szembeállításáig, majd a demokrácia teljes megtagadásáig. Vagyis a francia gondolkodó demokrácia-felfogása komplex demokrácia-kritikává szélesedik, majd a belőle való végleges kiábrándulásba, dezillúzióba torkollik. Sorel a demokrácia határait vég-sőkig tágítva vonja le azt a következtetést, hogy az általa elképzelt ideáltípus megjelenítésére a korabeli képviselői demokrácia nem alkalmas. A demokrácia a liberális értékek feladásával megszűnt osztályok feletti rendszer lenni. A centralizációs és az etatista törekvé-

sek felismerésétől, a politikai pártok eleinte liberális kritikájától vezet tehát az út az oligarchikus tendenciák felismeréséhez, az elitelmélet megfogalmazásáig, majd az államnak és vele együtt az értelmiségnek és maguknak a pártoknak a megszüntetését követelő anarchista koncepcióig. A mindig erős osztálykategóriákban gondolkodó Sorel végül azt a következtetést vonja le, hogy a demokrácia egy szűk uralkodó elit, egy burzsoá oligarchia hierarchizált politikai rendszerévé vált, és a proletariátusnak a demokráciától elhatárolódva, magának kell kialakítania saját, alulról szerveződő társadalmi-politikai modelljét.

HIVATKOZÁSOK

- Bozóki András–Sükösd Miklós 1991: Az anarchizmus társadalomfilozófiája és mai öröksége. In: Bozóki A.–Sükösd M. (szerk.) *Anarchizmus*. Budapest: Századvég, 442–486.
- Goriely, Georges 1962. *Le pluralisme dramatique de Georges Sorel*. Paris: Rivière
- Le Bon, Gustave 1905. *Psychologie des foules*. Paris: Alcan
- Lettre à Charles Maurras, 1909. július 6. 1953. In: Pierre Andreu, *Notre maître Georges Sorel*. Paris: Grasset, 325–326.
- Lettres à Nario Missiroli. 1914. október 24. 1993. In: Georges Sorel „*Da Proudhon a Lenin*” e „*l'Europa sotto la Tormenta*”. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 437–734.
- Lettres à Paul Delesalle, 1918. augusztus 26. 1947. Paris: Grasset
- Manent, Pierre 1994. *A liberális gondolat története*. Pécs: Tanulmány Kiadó
- Michels, Robert 1983. *Les partis politiques*. Paris: Flammarion
- Ostrogorski, Moisei 1979. *La démocratie et les partis politiques*. Textes choisis et présentés par Pierre Rosanvallon. Paris: Éditions du Seuil
- 1993. *La démocratie et les partis politiques*. Paris: Fayard
- Rolland, Patrice 1991. Georges Sorel et la démocratie au XXe siècle. In: *Mil neuf cent 8*, 123–155.
- Rubel, Maximilien 1996. L'ultime „variation”. In: *Georges Sorel (sous la direction de Michel Charzat)* Paris: Éditions de l'Herne, 120–134.
- Sorel, Georges 1989. *A marxizmus felbomlása*. Budapest: ELTE BTK Politikaelméleti Továbbképző Intézete
- 1901. *De l'Église et de l'État*. Fragments. Paris: Cahiers de la Quinzaine. 3e cahier de la 3e série. 1–71.
- 1909. *La révolution dreyfusienne*. Paris: Rivière.
- 1922. *Introduction à l'économie moderne*. Paris: Rivière.
- 1946. Préface. In: *Fernand Pelloutier: Histoire des Bourses du travail*. Paris: Alfred Costes, 27–67.
- 1947. *Les illusions du progrès*. Paris: Rivière.

- Sorel, Georges 1953. Déclaration de la „Cité française”. In: Pierre Andreu, *Notre maître Georges Sorel*. id. kiadás. 327–328.
- 1981. L’avenir socialiste des syndicats. In: *Matériaux d’une théorie du prolétariat*. Paris-Genève: Slatkine. 77–135.
- 1981. L’organisation de la démocratie. In: *Matériaux d’une théorie du prolétariat*, id. kiadás, 265–294.
- 1994. *Gondolatok az erőszakról*. Budapest: Századvég.

ENYEDI ZSOLT

A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése

*A magyar kereszténydemokrácia szervezeti összefüggései**

A katolikus-keresztény szellemiségű szervezetek robbanásszerű fejlődése az elmúlt évek egyik leglátványosabb civil társadalmi jelensége. Ennek ellenére meglehetősen kevés figyelemben részesült a társadalomtudományok művelői részéről, mint ahogy az is, hogy 1948 előtt egy szervezetenként önálló katolikus világ létezett Magyarországon, s hogy ez a világ most sok vonatkozásban újjászületőben van.

Európában találunk olyan országokat és időszakokat, melyekben a gyakorló katolikusok a templomon kívül alig különböztethetők meg országuk egyéb lakosaitól, s olyanokat, ahol a katolikusok és a nem katolikusok a szociális életben, a politikában, az érdekképviselői terepen vagy a szabadidős tevékenységekben szinte egyáltalán nem érintkeznek egymással. Azt, hogy egy társadalom valamely jelentős, demográfiaiilag is leírható csoportja elkülönülten, magába zárkózva élje életét vagy feloldódik az „olvasztótégelyben”, korántsem determinálják az adott csoport vagy társadalom szociológiai jellemzői. Az elkülönüléshez, különösen a modern társadalom viszonyai között, szervezetépítők seregének szorgos és találékony munkájára van szükség. A csoport elitjének intenciói, stratégiai döntései és képességei egyaránt befolyásolják a létrejövendő szubkulturális¹ intézményi struktúra erejét és önállóságát.

Alábbi írásomban mindenekelőtt azt kívánom megvizsgálni, hogy mely tényezők erősítették, illetve gyengítették a magyar katolikusok politikai elkülönülését, szubkulturájuk autonómiáját. Két időszakban

* Dolgozatom jelentős részét a Jelenkutató Alapítvány archívumára alapoztam. Az alapítvány segítségét ezúttal is köszönöm.

– a századelőtől 1948-ig és 1989-től napjainkig – vizsgálom a katolikus-kereszténydemokrata mozgalmakhoz kötődő szervezeteket – mindenekelőtt a pártokat. A tanulmány központi kérdései: Milyen méretű volt és milyen jelenleg a katolikus-keresztény politikai szubkultúra intézményesültsége? Milyen mértékben vesz részt a KDNP pártpolitikán kívüli tevékenységekben és hogyan működik együtt a holdudvarában lévő egyéb szervezetekkel? Milyen következményekkel jár a szervezeti összefonódás a párt általános stratégiájára és a szubkultúra jövőjére nézve?

A felekezeti és világnézeti elkülönülésre, valamint a pártszimpátiákra ráépülő szakmai, szabadidős, érdekképviseleti stb. szervezetek megjelenését rendszerint meglehetősen gyanakvós kíséri. A civil társadalom autonómiájának veszélyeztetését, a nemzeti egység megbontását, a társadalmi szférák differenciálódásának akadályozását egyaránt felróják az e szervezeteket szponzoráló politikusoknak. A kritikusok gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy a szubkulturális intézmények az egyébként „ elvesztett ” társadalmi csoportoknak a politikai rendszerbe való integrálásával, valamint a szavazatok strukturálásával nagymértékben hozzájárulhatnak a demokratikus rendszer stabilizálásához. Az értékelő mozzanatokkal szemben dolgozatomban a szervezetek létrejötte mögött rejlő teljesítményre kívánom felhívni a figyelmet. Az eliteken túlnyúló, élő tradíciók hiánya, a társadalom sokat emlegetett atomizáltsága, a tv és rádió központi szerepe a polgárok „kognitív mobilizálásában”, valamint a közéleti tevékenységekkel szembeni általános bizalmatlanság szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a szervezetépítőket. Akiknek mégis sikerül tagokat csábítani egy pártba vagy a párthoz közel álló szervezetekbe, a tagokat rendszeres aktivitásra rávenni, kihalt tradíciókat újjáéleszteni vagy újakat kreálni, csoportidentitásokat megerősíteni és különböző alapfunkciójú szervezeteket koordinálni – ezek között a nehéz körülmények között –, azok nemcsak pártjaik elismerését érdemlik ki, hanem a kívülállók figyelmét is.

A keresztény szervezeti politika néhány jellegzetességének felvázolása előtt a gyakran használt „katolikus-keresztény” jelző használatát szükséges megindokolnom. A katolikus reformmozgalmakra ráépült kereszténydemokrácia ugyan tágabb körhöz szól, mint elődje, de az érintett országok többségében, s így Magyarországon is megfigyelhető erőteljes katolikus dominancia miatt a szervezetek nevében lévő „keresztény” és „kereszténydemokrata” jelző ritkán fed protészts jelleget. A kissé nehézkes katolikus-keresztény jelző a vizsgált mozgalmaknak ezt a „többé-kevésbé” katolikus jellegét fejezi ki.

A „keresztény” vagy „katolikus-keresztény szubkultúra” címkéje természetesen nem fedi a nevezett tradícióban ilyen vagy olyan módon részesülők összességét, hanem, nagyjából-egészében, csak a vallásukat előírászerűen gyakorlókat, valamint a katolikus-keresztény jellegű szervezetek tagjait.

A KATOLIKUS-KERESZTÉNY POLITIKAI SZUBKULTÚRA
NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

A keresztény pártpolitika Európa-szerte szubkulturális politika volt, abban az értelemben, hogy a keresztény pártok társadalmi, kulturális és gazdasági szervezetek széles hálózatának részeként jelentek meg, s maguk is erőteljesen részt vettek a szűken értelmezett pártpolitikától távol eső tevékenységekben. E pártok egyrészt létrehozták a szatellit szervezetek hosszú sorát, másrészt ők maguk is időnként más szervezetek, mindenekelőtt az egyház szatellit szervezeteiként, függő intézményeiként működtek. A civil társadalmi szervezetek felé fordulásuk már csak azért is érthető, mivel többnyire éppen ezek a szervezetek (vallási egyletek, szakmai szövetségek, érdekképviselői szervezetek és az egyház) álltak e pártok megalakítása mögött.

Az egyház nagymértékben befolyásolta a keresztény pártok szervezeti felépítését. Ez a hatás a pártszervezet autonómiáját illetően többnyire negatív volt. A pártot körülvevő szubkulturális intézményhálózat nem annyira a pártnak, mint inkább a „szponzornak”, az egyháznak volt alárendelve. A szponzornak pedig ritkán áll érdekében, hogy a szponzorált pártot szervezetileg autonómmá tegye (Panbianco 1988: 63). A német Centrum például olyan erősen támaszkodott az egyház szervezeti infrastruktúrájára, hogy negyven éven át nem is volt szüksége saját szervezetre (Morgan 1969: 44). Fanfani olasz kereszténydemokrata pártvezető pedig az egyház legközelebbi szövetségéhez, az Actio Catholicaéhoz tartozó párfrakció ellenállásába ütközött, amikor a háború utáni években a párhierarchiát próbálta megerősíteni (LaPalombara 1964: 74-75). A húszas évek olasz Néppártjának bukása (Irving 1979: 7), csakúgy, mint számos kisebb holland katolikus párt rövid pályafutása (Bakvis 1981: 63) azt is bizonyítja, hogy az egyház nemcsak pártok fenntartására használhatta fel befolyását, hanem megsemmisítésükre is.

Az egyháztól való függés azonban nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a katolikus (s későbbiekben a kereszténydemokrata) pártok kerültek a polgári oldalon a legközelebb a tömegpárti modellhez (helyi szervezetek, állandó aktivitás, tömeges párttagság, tagdíj stb.). Egyszerre voltak tehát erősek és gyengék: ritkán érték el a teljes autonómiát, ám ugyanakkor nagy tömegeket tudtak integrálni.

Bár a keresztény pártok megjelenése időnként világi katolikus csoportoknak a klérussal szembeni emancipációs törekvését is kifejezte, e pártok létrejötte mögött mégis alapvetően az egyháznak a tömegek felé fordulása áll. A papság aktivizálódása sem tekinthető azonban egy neműnek. A klérus törekvése, hogy fenntartsa és kiterjessze ellenőrzését a világi életben is a hívek felett, ugyanúgy szerepet játszott, mint papok és egyházas értelmiségiek munkásvédő, időnként a felső egyházi vezetés nemtetszését is kiváltó szociális elkötelezettsége. A kereszténydemokrácia előfutárainak és nagyjainak a sorsa – az egyház által kiközösített francia Lammenais, a Vatikán által emigrációba kényszerített olasz Sturzo vagy az élete végére teljesen elszí-

getelődő magyar Giesswein esete – mutatja, hogy a katolikus szervezeti háló megteremtőiben a korabeli egyházi vezetés gyakran inkább veszélyes baloldali bajkeverőket látott, semmint az egyházi befolyás kiterjesztőit.

Az egyház sajátos szerepe mellett a világnézet maga különbözteti meg a keresztény politikai szubkultúrákat. S bár a kereszténydemokratákat gyakran pragmatikus politizálásukkal azonosítják, a kereszténydemokrata programok alapjául szolgáló pápai szociális enciklikák valójában meglehetősen karakterisztikus társadalomképet rajzolnak fel. Nem egyszerűen középútról van szó liberalizmus és szocializmus között, hanem a szolidaritás, a perszonalizmus és a szubszidiaritás sajátosan keresztény értékeire és egy organikus társadalomképre épülő, önálló szemléletmódról. Ennek a ténynek írásunk szempontjából azért van jelentősége, mivel a korkérdésekre adott sajátos válasz megkönnyíti a szervezeti elkülönülést is.²

A katolikus blokkon belüli egység és fegyelem más-más képet mutat a különböző országokban és időpontokban. A leglátványosabb kétségtelenül a holland példa, ahol a katolikusok a hatvanas évekig szinte kivétel nélkül a katolikus pártra szavaztak, s a katolikus érdekvédelmi és szabadidős szervezeteknek voltak a tagjai, míg ellenpéldaként Franciaország esete említhető, ahol a köztársasághoz való viszony mélyen megosztotta mind az egyházat, mind a katolikus közösséget.

Az elmúlt évtizedekben az egyház és a keresztény pártok közötti kapcsolatot Európa-szerte meglazult, ahogy azt a nyolcvanas években a fegyverkezés kapcsán kiobbant vita is jelezte. Nemcsak az egyházi vezetés látta egyre inkább helyénvalónak pártok felettségének hangsúlyozását, hanem a pártok számára is kockázatosná vált az egyházi tanítások hí követése. Még a viszonylag kevésbé szekularizált Olaszországban is két, az egyház által szorgalmazott, de a párt (DC) által is támogatott népszavazási kezdeményezés vallott kudarcot az elmúlt évtizedekben.

A szubkultúrához tartozó szervezetek koordinálására – mindenekelőtt az úgynevezett pillarizált országokban, ahol a katolikusok erős, integrált szervezeti hálót építettek ki – gyakran külön csúciszerveket (például Belgiumban az „Agenda Committee”-t) működtettek. A katolikus szervezeti élet gerincét azonban Európa-szerte kétségtelenül a „társadalomban működő egyház”, az Actio Catholica (AC) jelentette. Az AC az első olasz katolikus mozgalom, a század elején politikai önállósodása miatt feloszlott Opera dei Congressi helyén jött létre, a hierarchia közvetlen irányítása alatt.³ Bár nem minden országban olvadtak bele az egyházhoz kötődő szervezetek, a koordináció többnyire az AC kezébe került. Nem politikai szervezetként jött létre, de bizonyos időszakokban, s így mindenekelőtt a második világháború utáni Olaszországban, tevékenyen részt vett a választási hadjáratokban.

Időnként maga a párt vált a szubkulturális egység legfőbb órávé. Ezt az összehangoló szerepet többnyire a párt felépítése, a kollektív tagság, illetve a különálló (legtöbbször a munkásokat, parasztokat

vagy a polgárságot képviselő) tagozatok, alrendszerek léte is tükrözi. Az osztrák és a belga keresztény pártok kiváló példái az ilyen, „rendekre” épülő szervezeteknek. A belga párt a harmincas évek végéig lényegében szövetségek és holdingok, középosztályi (szakmai és érdekvédelmi) szervezetek, valamint szakszervezetek és biztosítási egyletek „kupolaszervezete” volt (Cowell 1966: 114). A holland katolikus párt kongresszusa a század elején szintűgy nemcsak pártküldöttekből állt, hanem jelen voltak a katolikus szubkultúra minden rétegének képviselői, valamint a parlament katolikus tagjai is. Az osztrák ÖVP-nek pedig a mai napig sem igen van a különböző társadalmi csoportok érdekeit megjelenítő, ligáktól független apparátusa (Müller 1994: 57).

A katolikus-kereszténydemokrata (általában kormányzó!) pártok látványos sikereiket nem utolsósorban a munkaadók és munkavállalók képviselőinek párton belüli összebékeltetésével érték el. Ennek az óvatos, egyensúlyozó politikának a jegyében például a holland katolikus párt rendszeresen helyet biztosított a párt választási listáján a Katolikus Szakszervezeti Föderációnak, a Katolikus Munkaadók Szövetségének, a Katolikus Kiskereskedők Szervezetének és a Katolikus Farmerszövetségnek. Itt, csakúgy, mint Svájcban vagy Németországban, a katolikusok kisebbségi, gyakran elnyomott helyzete bizonyára nagymértékben előmozdította az egységet és az exkluzív katolikus szervezetek kialakulását. Hollandiában a Katolikus Szociális Akció, majd később a katolikus pillér többi szervezete, az egyetem, a műsorszóró vállalat és a Római Katolikus Állami Párt, Németországban pedig elsősorban a párt (Centrum), Ketteler mainzi püspök Katolikus Szociális Uniója és Adolf Kolping legényegylete jelentették a biztos menedéket.

A felekezeti közötti együttműködés alternatívája ugyanakkor állandóan fenyegette a katolikus világ autarchiáját. Az ökumenikus szellem térhódítása korántsem volt egyenes vonalú, hullámhegyek és hullámvölgyek követték egymást. A századfordulón például számos felekezeti közötti keresztény szakszervezetet alapítottak Németországban, de ekkor (1890-ben) hozták létre a magyar katolikusok autonóm fejlődését is inspiráló „Volksvereine für das Katholische Deutschland”-ot is. A század elején Hollandiában is sorra alakultak az általános keresztény szakszervezetek, gyakran papok kezdeményezésére. Később, 1906 után azonban a püspökök úgy döntöttek, hogy a katolikusoknak „egyesülniük kell a katolikus szervezetekben” (Bakvis 1981: 31), s felszólították a híveket az interkonfesszionális szakszervezetek elhagyására.

Bár mind az egyház, mind a keresztény politikusok hangsúlyozzák a hitélet és a pártpolitika különállását, a szakrális tényezők nem tűntek el a politikai magatartás motívumai közül. A pártelitiek szemszögéből ez úgy is megfogalmazható, hogy a vallási jelleg egészen sajátos, mások által nem birtokolt ösztönzőket biztosít. A túlvilági jutalmak és büntetések mobilizáló szerepét jól példázza az alábbi idézet:

„...a világiakat egyértelműen biztatni kell... a megfelelő politikai részvételre. Tudatosítva: mindezzel nemcsak az Egyház és a világ javát, hanem *személyes üdvösségüket is munkálják*” (kiemelés az eredetiben)” (*Hírlevél*, 1993/6, 23. old.).⁴

KATOLIKUS-KERESZTÉNY SZERVEZETI HAGYOMÁNYOK MAGYARORSZÁGON

Egy politikai szubkultúra akkor tekinthető jól szervezettnek, ha képes az állampolgárok életének minden fontos területén (lelki élet, érdekképviselés, szakmai szervezetek, társasélet, oktatás, pártpolitika) szolgáltatásokat nyújtani. A következő részben ebből a szempontból vetünk egy pillantást az elmúlt évszázad magyar történelmére. Magyarországon a vallásos szerveződések már a 18. században elterjedtek. A 19. század folyamán a legényegyletek szoros kapcsolatokat alakítottak ki egymás között, szabadidős és oktató tevékenységeket szervezve vallásos és hazafias szellemben a fiatalok számára. A kizárólag a hitéletre koncentráló szervezetekkel szemben lassan teret nyertek a szociális, kulturális tevékenységet folytató egyesületek. Ezek az egyesületek a század végén, a szociáldemokrácia megjelenésével egy időben kaptak politikai dimenziót (Örkény).

Bár a századvégi klérust a szabadelvű állammal a vegyes házasságokról, az „elkeresztelésekről” és az állami házasságról folytatott vita kötötte le, a vilákkatolicizmusban zajló változások nem maradtak hatás nélkül Magyarországon sem. XIII. Leó pápai levelet küldött a magyar püspökökhöz, szorgalmazva a katolikus szerveződések elindítását és lényegében ezt az üzenetet tartalmazta a „*Constat Hungarorum*” kezdetű 1893-as pápai enciklika is (Gergely J. 1977a: 9–12).

E sürgetésekre is hallgatva, az egyház hozzájárult a politikai érdekeinek megfelelő modern intézményi bázis kialakításához. A már régóta működő legényegyletek, takaré-, hitel-, temetkezési és fogyasztási szövetkezetek jelentették az alapját ennek az új struktúrának.

Az 1900 óta minden évben összehívott Katolikus Nagygyűlések és a második nagygyűlésen megalakított Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége erőteljes lökést adtak a további felekezeti alapú szerveződésnek. 1903-ban már 8 napilap, 30 hetilap és 46 havilap tartozott a katolikus sajtóhoz, 1904-ben a kulturális, társadalmi és gazdasági társaságok száma másfélezerre emelkedett (Gergely J. 1977a: 17, 33). A Kolping-egyletek tanoncok tízezreinek morális és szociális gondozását végezték. Megjelentek a keresztényszociális egyletek is, és a rájuk épülő keresztényszociális mozgalom a századfordulón létrehozta első szakszervezetét. A felekezeti-világnézeti rendezőelv behatolt a szolgáltatási szektorba is: állásközvetítő irodák, tanoncközvetítők működtek katolikus alapon.

Ugyancsak a múlt század végén létesítette a fővárosi katolikus polgárság az első saját klubjait: az 1888-ban megalakított Központi Katolikus Kört sok más követte, mindenekelőtt a zsidóság által sűrűbben lakott kerületekben. Ekkoriban jöttek létre az első katolikus nőszervezetek is, amelyek funkciója a szegények támogatása, az oktatás, a gyerekneveléssel és háztartással kapcsolatos tanácsadás volt, nem megfelelő erkölcsök tanításáról sem. A keresztényszocialista szakszervezetek is rendelkeztek külön női tagozatokkal, amelyekből kinőtt a Katolikus Munkásnők Országos Szövetsége. A több száz tagszervezettel rendelkező Szociális Missziótársulat és a majd 40 000-res tagságú Katolikus Nőszövetség kiindulópontját képezte a választójog kiterjesztése után fontossá váló keresztény nőmozgalmaknak (Balogh 1993; Gergely J. 1977a; 1977b).

A klérus soraiból elsősorban két nagy reformalak, Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor irányította a társadalom katolikus ideák alapján való újjászervezését és a magyar keresztényszocialista ideológia kialakítását. Giesswein (1856-1923) különösen nagyban járult hozzá az intézményi hálózat kiterjesztéséhez, megalakítva az első keresztényszocialista szakszervezetet, vezetve a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségét, a Szt. István Akadémiát, a Katolikus Tanügyi Tanácsot és a befolyásos Szt. István Társulatot.

A Katolikus Nép- (később Parlamenti-) párt 1895-ben, az egyháznak a Kulturkampfból elszenvedett veresége után jött létre. Az ideológiáját illetően (keresztény)demokratának még korántsem nevezhető párt új minőséget jelentett a magyar politikában, mivel ez volt az első párt, melynek irodája – élén hivatásos vezetővel – és egyértelmű szervezeti hierarchiája volt. Ugyanakkor a már meglévő erőforrásokat felhasználva szorosan ráépült az egyházi szervezetre és a katolikus körökre, mindenekelőtt a párt tulajdonképeni bázisát adó Katolikus Népszövetségre. A konzervatív arisztokraták által irányított pártnak azonban még nem sikerült a szélesebb tömegekhez vezető utat megtalálni és egységét sem sokáig tudta megőrizni.

1907-ben az ekkorra már kb. 100 szakszervezetből álló keresztényszocialista mozgalom és a Néppárt baloldala új pártot hozott létre, az Országos Keresztény-Szocialista Pártot, melyhez később Giesswein is csatlakozott. A klérus a két párt egyesülését kívánta, amit végül csak az első világháború végén ért el, Keresztény Szociális Néppárt néven. A katolikus tábor különböző rétegeket és irányzatokat képviselő szervezetei, mint például a Katolikus Népszövetség és a Keresztény Szocialista Szervezetek Országos Szövetsége, csakúgy, mint az egyház maga, az egyesült párt mögé álltak.

Az 1918-as forradalom, paradox módon, tovább tolta a katolikus közösséget az autonóm szerveződés felé. Ebben az évben jött létre a világiakat és klerikusokat, liberálisokat és konzervatívokat tömörítő Katolikus Tanács, és ugyancsak ekkoriban kezdtek hozzá az egyház-községek megszervezéséhez is. A forradalmi és ellenforradalmi hullámok a párt hasadását és újraegyesülését hozták (Keresztény Szociális Gazdasági Párt, majd Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja né-

ven), de a Tanácsköztársaság időszaka után, nem utolsósorban a polgári oldalon kivételesnek mondható fejlett városi és falusi alapszervezetek és állandó alapszervi tevékenység révén, a szavazatok egyharmadát megszerezve, a párt számottevő kormányzati tényezővé vált. Szoros együttműködését az egyházzal az is mutatja, hogy a párt választási listáját a hercegprímás hagyta jóvá (Gergely J. 1977a: 152).

Az autonóm katolikus-keresztény tábor e látványos és erőteljes intézményi fejlődésének azonban a konszolidáció csakhamar véget vetett. Miután a párt, csakúgy, mint a klérus többsége, royalista volt, a sikertelen királypuccs után politikai legitimitásuk igencsak meggyengült. Az egységes kormánypárt felállításának terve, mint társadalmi status quónak (így az egyház privilégiumainak) biztosítéka, megfelelt a meggyöngyült politikai pozíciójú klérusnak is, mely ettől kezdve lanyhuló lelkesedéssel figyelte a keresztény pártok működését.

Jó néhány katolikus-keresztény párt működött a két világháború között is⁵, ezek azonban másodlagos szerepet játszottak a kormánypárt mögött, s gyakran nem vette őket komolyan a klérus sem, akinek az érdekét képviselni kívánták. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt ugyan megőrizte a harmincas évek közepéig a maga 15 százalékát, ám szoros együttműködése a kormánypárttal, valamint parlamenten kívüli tevékenységének minimálisra zsugorodása alkalmatlanná tette a szubkulturális fejlődés irányítására.

A pártpolitikai visszavonulást nem követték hasonló lépések az ideológiai mezőben, ahol különösen a Jézus Társaság szocializáló intézményeinek sikerült megőrizni pozíciójukat. A legnépszerűbb ilyen szervezetek a Mária Kongregációk voltak, melyek különálló szervezeteket hoztak létre a különböző szociális rétegek számára, de legfőbb céljuk az volt, hogy a társadalom befolyásos tagjait a politikai katolicizmus irányába orientálják. Az általuk képviselt intranzigenciával szemben a Prohászka által szervezett reformista-mérsékelt Regnum Marianum közösségek jelentettek alternatívát (Szabó 1989: 187).

Prohászka alapította 1905-ben a Katolikus Sajtó Egyesületet is, azonban a katolikus szubkultúra médiaháttérét végül nem ő, hanem, a befolyásos Üriasszonyok Mária Kongregációjára támaszkodva, a jezsuita Bangha Béla építette fel, létrehozva 1917-ben az egyház által erősen támogatott, számos lappal rendelkező Központi Sajtóvállalatot.

A gyerekek szocializálását végző széles intézményhálózat a vallásos szubkulturák nagy erőssége az egyéb politikai szubkulturákhoz képest. A „merítési bázis” méreteit mutatja, hogy a katolikus iskolák száma a század elején Magyarországon meghaladta az állami és községi iskolák együttes számát, és a katolikus tanárképző és egyéb felsőoktatási intézmények szintén többségben voltak.

A felekezeti elkülönülést a cserkészmozgalmon belül a külön katolikus, protestáns és zsidó csapatok biztosították. Ugyanakkor a katolikus cserkészek számára kiadott lapok és a mozgalomban vezető

szerepet játszó katolikus értelmiségiek (mindenekelőtt Sík Sándor) erőfeszítései ellenére a katolikus klérus (csakúgy, mint a többi egyház) jobban bízott saját ifjúsági szervezeteiben, a Szívgyárdában, a Testórságban és a Mária Kongregációkban. Az utóbbiak jobb ellen-súlyát jelentették a szocialista Gyermekbarát-mozgalomnak, mint az állandó politikai és egyházi rivalizálás által sújtott cserkészek (Ger-gely F. 1989: 113).

A cserkészethél egyértelműbb szerep jutott a politikai szocializá-ció szempontjából a diákszervezeteknek. A keresztmozgalom a szá-zad elején, különösen a Szt. Imre Kör, a keresztényszocialista gon-dolatkör első műhelyei közé tartozott. A világnézeti szegmentáció átörökítése a diákoknál kollégiumok és hallgatói szövetségek, a taná-roknál szakmai egyletek segítségével történt.⁶

A Quadragesimo Anno kezdetű enciklika kihirdetése (1931) világ-szerte új lendületet adott a korporatív technikákkal való kísérletezé-seknek, Magyarországon pedig a katolikus szervezeti élet felpeszdü-léséhez vezetett. Ekkoriban vált világossá, hogy új társadalmi szer-vezet létrehozására van szükség, mely összefogja a katolikus szak-mai szervezeteket. Ez az új szervezet Magyarországon is az Actio Catholica volt, melyet nálunk végül 1932-33-ban szerveztek meg. Minden megkeresztelt katolikus a tagja volt, de valójában az egyház-községek vezetőségére alapozódott a mozgalom.

Miután a katolikus szubkultúra rendelkezett külön szervezettel a nők (Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Szövetsége, DN-DL), az iparos és kereskedő tanoncok (KIOE), parasztlegények (KALOT) és -leányok (Kalász), tőkésék (Keresztény Ipartestületek Országos Szö-vevénye), írók és újságírók (Katolikus írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesülete) stb. számára, az AC körül szervezett korporatív struktúra szinte teljesnek volt mondható. Külön szervezet létezett például a diákok számára (DIKA), vagy az olyan lányok számára, akik befejezték az iskolát (KLOSZ) és akik nem (ILKA). Ezeknek a szervezeteknek az egyházhoz kötöttségét mutatja, hogy például a Kalász helyi titkárai egyben az egyház alkalmazottai is voltak (Stettner 1990: 115).

A felsorolt szervezetek sorából kiemelendő az 1935-ben létrejött KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testüle-te), melyet jezsuita szervezői európai vonatkozásban is rendkívül si-keres mozgalommá és a magyar korporációk legjelentősebbikévé for-máltak. Csakhamar 3000 tagszervezetre, 20 népfióiskolára, félmillió tagra, hét lapra, sőt még egy, a vidéki műkedvelő színházakat támo-gató Műsorközpont-ra is szert tett.

Az egyházi vezetés és az ipari munkásság bizalmatlanságát áttörni nem képes keresztényszocialista szakszervezetek kudarca 1936-37 táján elvezetett a szigorúan katolikus, ugyancsak az AC által szerve-zett Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) létesítéséhez. Az EMSZO hivatalosan nem volt szakszervezet, inkább csak a munká-sok problémáinak morális-világnézeti oldalával volt hivatva foglal-kozni, azonban néhány évvel megalakulása után már sztrájkok szer-

vezését is magára vállalta. Újságaival, propagandista iskolájával, egyenruhájával jellegzetes része lett az új, hivatásrendi intézményrendszernek.

A KALOT és az EMSZO szervezői csakhamar létrehozták a (nem csak katolikusok számára nyitott) Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetét. Ez az ipari, agrár- és értelmiségi tagozattal bíró szervezet már kifejezetten az érdekképviseleti elvre alapozódott, de a bérharc mellett foglalkozott szaktanfolyamok szervezésével, segélyezéssel és munkaközvetítéssel is. A KALOT-EMSZO-Hivatásszervezet hármását nemcsak a szervezők azonossága, hanem a „Magyar Cél” néven 1938-ban meghirdetett korporatív társadalmi reformprogram is összekötötte.

A viharos gyorsasággal épülő szervezeti struktúrának már csak a pártpolitikai oldala hiányzott. A katolikus társadalmi szervezetek Telesi Pált szemelték ki potenciális politikai vezetőjüknek és 1940-ben az ő támogatásával hívták életre a „Magyar Szociális Mozgalom”-nak elnevezett csúciszervüket. Telesi halála után végül, egy 1943-as titkos találkozón, Serédi hercegprímás jóváhagyásával született újjá a „Katolikus Szociális Mozgalom”-má átkeresztelt kupolaszervezet. A protestáns szervezetek nem voltak hajlandók csatlakozni a nyilvánvalóan katolikus jellegű mozgalomhoz (Vida 1990). Minden bizonnyal erre is utal a névváltoztatás „magyar”-ról „katolikus”-ra, ami ugyanakkor azt is jelzi, hogy a két orientáció, a nyíltan felekezeti és a formálisan felekezetfeletti között mennyire vékony volt a határvonal.

Ennek a szervezetnek a programját és személyi állományát vette át az 1944-ben megalakult Kereszténydemokrata Néppárt (később Demokratá Néppárt, DNP). A francia MRP-hez és az olasz DC-hez hasonlóan a DNP-t gyakorlatilag a katolikus társadalmi szervezetek aktivistái építették fel. A Barankovics István vezette párt azonban nem vált azzá az egyháztól közvetlenül függő szervezetté, amilyenek Mindszenty hercegprímás látni szerette volna. Az időközben betiltott reformszervezetek aktivistái, sőt, a püspökök közül is sokan, az új viszonyokhoz jobban illeszkedő Barankovics-féle koncepciót támogatták. Bár az egyház és a párt első számú embere közti konfliktus veszélyt jelentett a szubkultúra egysége szempontjából, a háború utáni évek mégis sikerkorszakot hoztak, amit a párt 1947-es választási szereplése is jelzett. Az ötvenes évek azonban, melyek Európaszerte a katolikusok autonóm társadalmi-politikai megszerveződésének utolsó nagy időszakát jelentették, már csak a katolikus-keresztény szubkultúra romjait találták Magyarországon.

Mint ebből a vázlatos történelmi áttekintésből is látható, nem volt hiány katolikus-keresztény szervezetekben a háború előtti Magyarországon. A szerzetesrendeknek (elsősorban a jezsuitáknak) különösen sokat köszönhetek az organizációs háttérrel igénylő katolikusok. Ez a szervezeti struktúra azonban meglehetősen sebezhetőnek bizonyult a politikai változásokkal szemben. A konzervatív, keresztényszocialista és liberális katolikusok közti konfliktusok, a nemzeti elit „imperi-

alista" törekvései, hogy minden lehetséges ellenzéki erőt felszámoljon; és a civil társadalmi szervezeteknek az államba való olvasztására irányuló kísérletek – mind gyengítették ezt a struktúrát. Az ország legnagyobb földbirtokosának pozíciójához ragaszkodó egyház és a földreformra váró tömegek érdekellentétei valószínűleg szintén túl nagyok voltak ahhoz, hogy hatékony politikai szövetség jöhetett volna létre.

A katolikus-keresztény szubkultúra határai sohasem váltak élessé, mivel maga az állam is keresztény jellegűnek tekintette magát. A keresztény hívószavakban gazdag nemzeti retorikának nem született katolikus alapozottságú ellentétpárja. Az egyházhoz kötődő katolikus értelmiség váltogatta az elkülönülő (saját katolikus intézményeket fenntartó), és az egész társadalomra nyitott stratégiát, de végül egyik mellett sem kötelezte el magát.

Ugyanakkor a politikai válságok kiéleződésének időszakaiban (a tízes és a harmincas évek végén, valamint a negyvenes évek közepén) bebizonyosodott, hogy a katolikus-keresztény hagyomány és szervezeti keret mással össze nem hasonlíthatóan szilárd politikai háttérrel képes biztosítani. Hogyha ehhez, az elkülönülési stratégiának kedvező (bár egyébként meglehetősen szerencsétlen) történelmi körülményekhez társultak a vilákkatolicizmus irányából érkező pozitív impulzusok, akkor a politikai katolicizmus Magyarországon is látványos szervezeti eredményeket tudott produkálni.

AZ ÚJRAKEZDÉS

A gazdag és sokoldalú katolikus intézményi struktúrát felszámolta 1946 és 1949 között az új hatalom. Százezrek, ha nem milliók hullottak ki a sok munkával megszőtt katolikus szervezeti hálóból. A körülbelül 3000 katolikus általános iskolából egy sem maradt, a majd 200 középiskolából csak nyolc. A vallásellenes propaganda és a modernizáció együttesen fejtették ki hatásukat. 1982-ben már csak a népesség 49 százaléka hitt Istenben, 38 százaléka a lélekben és 15 százaléka a túlvilágban. Bár a tudatos ateisták aránya a hetvenes évektől csökken, és a magukat hívőknek vallók ma már többségben vannak, csupán a társadalom 10-20 százaléka vallásos, „követve az egyház tanítását” (Tomka 1991a: 42).

A rendszerváltás éveiben a média a kommunista, valamint a magyar és szabaddemokrata elitek küzdelmére összpontosított, miközben az egykorvolt intézményeit újjáéleszteni próbáló katolikus elit meglehetősen árnyékban maradt. Ez érthető is annyiban, hogy az egyház, bár világnézeti téren egyértelmű kihívást jelentett a hatalom számára, a hetvenes évektől kezdve távol tartotta magát az ellenzéki mozgalmaktól. Az utóbbi évtizedekben a kormány nem folytatott látványos és agresszív vallásellenes kampányt, az egyház pedig publikus gesztusokkal támasztotta alá a rendszer legitimitását és saját körein belül büntette a szabályok megsértőit. Ugyanakkor, nem utolsósor-

ban néhány megmaradt iskoláján keresztül, tovább sugározta a magyar történelemről, kultúráról kialakított, a hivatalostól erősen különböző képét. Az egyházi iskolákba járók a többségitől eltérő értékrendszer szerint szocializálódtak, s szimbolikusan elnyomott pozícióban lévén, erős szolidáris kötelekeket alakítottak egymás között. A mai kereszténydemokrata elit jelentős része is ezekből az iskolákból került ki.

A szubkultúra újrafelépítését a nyolcvanas évek végén értelmiségiek kezdeményezték, támaszkodva a klérus jelentős részének és az alsópapság politikailag aktív hányadának a támogatására. Az első jelentős szervezetet, a Márton Áron Társaságot 1988 decemberében alakították meg, míg a pártalapításra csak 1989 júniusában került sor. A pártszervezők között találjuk az 1948 előtti reform-katolikus és kereszténydemokrata mozgalmak számos résztvevőjét. A régebbi szervezetek közül néhány, mint például a KALOT és a Kalász, 1988-ban újra megkezdte működését, szoros kapcsolatban a KDNP-vel.

A Demokrata Néppárttal és a katolikus reformmozgalmakkal való kapcsolat központi helyet foglal el a KDNP identitásában. A párt ebbe a történelmi perspektívába helyezi magát: „nem gondolhattuk azt, hogy a legközelebbi színre lépésünkre 42 évet kell várunk” (*Hazánkért*, 1989. 1.).

Az előző rendszerben kollaborálásra kényszerített és ezért most bizonytalan politikai legitimitású egyházi vezetés és a csak lassan magához térő katolikus társadalmi szervezetek mellett a párt egyértelműen a szubkultúra központi intézményévé vált.

A PÁRT ÉS AZ EGYHÁZ

A „világnézeti párt” önmeghatározás tükrözi a támogatóbázis jellegét: a párt szavazóinak 94 százaléka vallásosnak mondja magát és több mint a fele követi az egyház tanítását (Stumpf 1994: 161). A gyakorló vallásos emberek szavazataiért szintén versenyben álló pártok közül különösen az MDF jelentett kihívást a KDNP számára, hiszen úgy tűnt, Antall Józsefnek sikerült meggyőznie a katolikus egyház vezetését arról, hogy az MDF az egyetlen párt, amely képes az ország irányítására. Ugyanakkor az MDF heterogén jellege, alapító atyáinak protestantizmusa és végül a párt 1994-es választási kudarca egyfelől, a KDNP kemény és sikeres nyomásgyakorlása az egyházi tulajdon és az egyházi iskolák ügyében pedig másfelől sokat javított a KDNP pozícióján.

A „történelmi egyházak érdekeinek védelmezője” szerep iránti erős affinitást mutatja, hogy míg a legtöbb kérdésben a párt követte az MDF politikáját, addig 1991-ben az egyházi javak visszaadásával kapcsolatban a konfliktust is vállalták, az egyházak számára kedvezőbb törvény érdekében. A katolikus egyházhoz fűződő szoros kapcsolatot személyes átfedések is mutatják: Harrach Péter, a párt egyik

vezetője és egyházügyi szakértője például egyben a püspökkari titkárság alkalmazottja is volt.

S bár a KDNP vezetői mindig hangsúlyozzák protestánsok iránti nyitottságukat, a párt katolikus hagyományai, a párt vezetésében helyét foglaló neves katolikus személyiségek, valamint a katolikus egyházhoz fűződő speciális viszony ismeretében nem meglepő, hogy a szavazóbázis is túlnyomórészt katolikus. Már 1992-ben is ennek a pártnak a táborában fordultak elő protestánsok a legkisebb arányban (13%), míg a többi parlamenti pártban átlagosan több mint kétszer ekkora volt az arányuk (TARKI 1992.). Ha nem a születéskori, hanem a „jelenleg valamely felekezetbe tartozókon” belül nézzük a protestánsok arányát, akkor 1994-ben mindössze 9,4 százalékot kapunk (CEU 1994), vagyis jelenleg minden tíz hívő kereszténydemokrata szimpatizánsból legfeljebb egy nem katolikus. A párt egyik vezetője is annak tulajdonította a sikertelen 1994-es választási szereplést, hogy nem tudták megnyerni a protestáns szavazókat (*Hírlevél*, 1994. 10-11: 6.). Mindezek alapján a KDNP inkább hasonlítható például a svájci és bajor keresztényszocialistákhoz, mint a német kereszténydemokratákhoz. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a KDNP esetében ez a felekezeti jelleg legalább annyira kényszerű, mint amennyire szándékolt állapot.

Kényes, csak részben megoldott kérdés, hogy mennyire támogat hat politikai pártot az egyház. Ahogy a történelmi áttekintés is mutatja, az egyház gyakran érzett felelősséget a szubkultúra egységéért, s már csak ezért is megjelent a pártpolitika színterén. Az egyháznak azonban még ebben a politikailag aktív korszakában sem volt egyértelmű viszonya a katolikus pártokhoz. Olaszországban kezdetben az egyház megtiltotta híveinek a politikai részvételt, a húszas években pedig inkább a fasisztákat támogatta, s csak a második világháború után állt ki a kereszténydemokrata párt mellett, akkor viszont rendkívüli határozottsággal. Az osztrák püspökök viszont az egyértelmű pártosságtól jutottak el az „egyenlő távolság elvének” a hangoztatásáig. Franciaországban az egyházon belüli gallikán-ultramontán ellentét, valamint a hívő katolikusoknak a forradalmi gyökerű köztársasághoz való ellentmondásos viszonya gátolta meg a hatékony egyház-párt együttműködést. Ausztria és Franciaország kivételével azonban a választások előtti pásztorlevelek még a hatvanas években is egyértelműen orientálták Európa katolikus országainak (mindenekelőtt Belgiumnak) a polgárait.

Az utóbbi időkben a Vatikán nem engedi meg papjainak a részvételt a pártpolitikában. Az egyház visszavonulása révén a katolikus pártok függetlenebb szerephez jutottak. Ezt a szerepváltozást is tükrözte a névváltoztatás „katolikus”-ról „kereszténydemokratá”-ra. A pártok manőverezési lehetősége megnőtt, ám ugyanakkor elvesztettek egy nagyon fontos szövetségest. Az utóbbi, érthető módon, sok politikai számára nehezen elfogadható. A KDNP is óvatosan, de folyamatosan nyomást gyakorol az egyházra a közvetlenebb támogatás érdekében. Ahogy a párt egyházi szakértője írta a pártújságban: az

egyháznak meg kellene neveznie, mely pártok vannak az egyház és a vallásos értékek mellett és melyek ellene.⁷

1989-ben a prímás azt nyilatkozta, hogy „csak egy keresztény világnézetű párt van” (Tomka 1991b: 254), azóta azonban az egyház választás előtti manifesztumai csupán a keresztény-nemzeti politika iránti általános rokonszenvet tükrözik. Az alsópapsággal való együttműködés talán fontosabb is, mint az egyházvezetők nyilatkozatai. A helyi lelkipásztor megengedheti például, hogy a misék végén a párt képviselője szóljon a hívekhez. Az 1994-es KDNP választási panaszirodák Izsákon, Kiskunfélegyházán és sok más településen a plébániákon nyíltak. Az informális összefonódás mélyen érintheti a párton belüli mozgásokat is. Egy pártaktivista még 1989-ben azt jelentette, hogy Pincehelyen a pártnak a népszavazással kapcsolatos hozzáállása miatt 80 ember hagyta el a pártot, „a plébános jóváhagyásával” (kiemelés – E. Zs.) (*Hazánkért*, 1989. 4.).

Az egyház gazdag rituális kultúrájával is segítheti a pártot, például pártgyűléshez kapcsolódó misével. Ilyen misére nem csupán párttagok jönnek el, így ezek az egyházi szertartások segíthetnek a potenciális szimpatizánsok elérésében is.

SZOLGÁLTATÁSOK

Egy párt akkor tekintendő „szubkulturális”-nak, ha láncszeme egy ideológiailag-kulturálisan definiált intézményi hálónak és ha számottevő mértékben támogat nem-politikai tevékenységet. A KDNP tevékenysége feltétlenül túlmutat a szűken vett pártpolitikai szférán. Támogatói számos szolgáltatásban részesülhetnek.⁸

A párt életében központi szerep jut a Barankovics Akadémia által koordinált oktatási tevékenységeknek. A Vitaestek és Szabad Fórum című programsorozat keretében az aktivista esténként előadásokon vehet részt, ahol módja nyílik a párthoz közelálló intézmények előadóként meghívott vezetőinek megismerésére.

A párt könyveket ad ki, előadásokat és konferenciákat szervez a kereszténydemokrata-keresztényszocialista mozgalmak történetéről. A Pannon Szabad Egyetem (Bécs) a nyugat-magyarországi pártszervezetekben tart előadásokat értelmiségiek számára. „Az előadások célja a keresztény elkötelezettségű értelmiség felkészítése és közéleti aktivitásának motiválása, a KDNP igényeinek megfelelően” (*CDPP of Hungary*, 1991: 12).

A pártfórumokhoz gyakran kapcsolódnak a szabadidőeltöltés körébe tartozó tevékenységek, a pártaktivisták által szervezett vagy támogatott sportesemények, kiállítások, koncertek. Kirándulásokat is szervez a párt, például Erdélybe, ahol a *Hírlevél* 1993/4. száma szerint a falusi turizmus a helyi kereszténydemokraták szervezésében indult meg. (Zárándoklatok lebonyolítására egy külön, pap által vezetett utazási iroda működik, a *Catholica* 2000.) Havonta egyszer vállalkozói tanácsadással szolgálnak a párt székházában. A pártújság

olvasói ösztöndíjakról, például katolikus kollégiumok férőhelyeiről is tájékozódhatnak. A KDNP Női Tagozata nyelvtanulásra, hímzésre, csipkeverésre, szőnyegszövésre, horgolásra, szabásra és varrásra egyaránt biztosít lehetőséget. A Tagozat jótékonyági bálján az anyák kinőtt iskolaköpenyeket és iskolatáskákat gyűjtenek és osztanak szét. A pártnak arra is volt energiája, hogy olyan szülői köröket szervezzen, melyek keresztény szellemiségű óvodák és iskolák alapításán fáradoznak. A választási kampány idején a polgár még vérnyomását és koleszterin-szintjét is ellenőrizhette a párt segítségével.

Ahogy a felsoroltak jelzik, a KDNP a politikai képviselő mellett számos szolgáltatást nyújt. Azok a tevékenységek, melyeket nem lehet a párton belül megszervezni, a szubkulturális intézményekben találunk otthonra.

SZUBKULTURÁLIS INTÉZMÉNYEK ÉS A PÁRT

A pártot körülvevő tér feltérképezéséhez számba kellene venni az összes, a párttal rendszeresen kapcsolatba lépő szervezetet. Ez persze meglehetősen reménytelen próbálkozás, de néhány fontosabb szervezet említésére sort kerítünk a következő oldalakon.⁹ Politikai pártok sokféleképpen kapcsolódhatnak egyéb szervezetekhez. Feltérképezve a KDNP-hez tartozó szervezeteket, egyben arra is választ kaphatunk, hogy melyek a pártot és a politikai rendszert jellemző együttműködési formák.

Egy, a nyugati testvérpártok részére készített brosúra büszkén sorolja a párt organizációs teljesítményeit: „Hivatástudattal bíró, szakmailag képzett KDNP-tagok kezdeményezésére a humánus érzékenységgű és keresztény elkötelezettségű értelmiség új társadalmi és érdekvédelmi szervezetek alapításába kezdett. Így jött létre a Keresztény Pedagógus Kamara, a Keresztény Orvosi Kamara és a KDNP Nőszervezete. A párt helyet biztosít székházában mindezen szervezeteknek és tiszteletben tartva önállóságukat, támogatja őket... Párhuzamosan ezekkel a tevékenységekkel a helyi szervezetek klubokat hoznak létre az idősek, szegények és mozgássérültek támogatására” (*CDPP of Hungary*, 1991: 7).

A párt vonzáskörében további szervezetek működnek: Magyar Keresztény Vállalkozói Kamara, Keresztény Munkavállalói Szolgálat, Nyugdíjas Klub, Kereszténydemokrata Emberi Jogi Társaság stb. A Polgármesterek Klubja ugyan pártszervezetként jött létre, de a jó német és holland kapcsolatokkal és ösztöndíjakkal rendelkező klubhoz csakhamar pártonkívüliek is csatlakoztak. A pártújság hírt ad mindezen szervezetek (mindenekelőtt a Női Tagozat és az Ifjúsági Kereszténydemokrata Unió) tevékenységéről is, s az olvasókat nemcsak arra kéri, hogy szavazzanak a KDNP-re, hanem arra is, hogy lépjenek be a keresztény szervezetekbe és olvassák a keresztény újságokat.

A szervezetek közötti rokonszenv egyik rituális megnyilvánulási formája lehet az előadás megtartására való meghívás. Ezt példázza Surján László beszéde az '56-os magyarok világszövetségének a rendezvényén. Egy másik lehetséges forma a közös demonstráción való részvétel. Az Ifjúsági Kereszténydemokrata Uniónak (IKU) 1994 szeptemberében szervezett, a világkiállítást támogató meñetéhez a Keresztény Vállalkozói Kamara és a Keresztényszociális Szakszervezetek Szövetsége is csatlakozott, jelezve, hogy a különböző társadalmi érdekek képviselői is könnyedén együtt tudnak működni, ha amúgy egy „családhoz” tartoznak.

A pártok és társadalmi szervezetek közti választási együttműködés tipikus módszere a szervezet vezetőjének felvétele a pártlistára vagy számára a párttámogatás biztosítása, „a függetlenség tiszteletben tartása mellett”. 1994-ben, többek között, a Barankovics Alapítvány, a Magyar Vállalkozói Kamara, a Kórházszövetség, az Országos Takarékszövetkezetek Szövetsége, valamint a Magzatvédő Mozgalom egyik vezetője részesült ilyen támogatásban. Az IPOSZ elnökét egy időközi választáson támogatta párt, s az IPOSZ és a KDNP között hivatalos partnerség is létrejött.

A képviselők lobbyszása is mutatja, mely szervezetekhez áll közel a párt. KDNP-képviselők többek közt a POFOSZ, a Pán Európai Unió, a Teleki Alapítvány, a Magyar Művészeti Akadémia, a Pacem in Utero Társaság, a Johannita és Szt. Lázár lovagrendek, valamint az IKU javára szólaltak föl. Bár az ilyen típusú tevékenységek jelentős része a színpalak mögött történik, a kamerák előtti közösségvállalás jelzi a szervezetek híveinek, hol ülnek a barátaik.

A szervezetek közti közelség nem csupán képletes, hanem fizikai értelemben is létezhet. A vállalkozók Visegrád klubja, csakúgy, mint a születések számának emelkedéséért küzdő Magyar Élet Mozgalom, a KALOT, a II. Rákóczi Ferenc Katolikus Népfőiskolai Szövetség, az *Igen* folyóirat szerkesztősége, a Magyar Cserkész Szövetség vagy a Szt. Gábor Bélyeggyűjtők Klubja a párt központjában kapott helyet. A Katolikus Férfilega a párt ötödik kerületi székházában ad jogi és technikai tanácsokat (*Hírlevél*, 1992. 9.).

A szatellit szervezetek különösen fontossá válhatnak a választási kampányok időszakában, módot adva a politikusok megjelenésére a választók előtt. A KDNP jelöltjei gyakran a Barankovics Alapítvány rendezvényein vázolják a programjukat.

A szubkultúra határainak kijelölésére, az együvé tartozó szervezetek számbavételére törekedve, nem elég a közös tevékenységekre figyelni, hanem a személyes kapcsolatokat is tekintetbe kell venni. A szubkulturálisan erősen tagolt országok egyik sajátossága a különböző társadalmi funkcióval bíró szervezetek vezetőségei közti gyakori átfedés.

Az 1990-1994-es időszak KDNP-s parlamenti képviselői vezető tisztséget töltöttek be a Magyar Népfőiskolai Kamarában, a Magyar Keresztény Vállalkozói Kamarában, a Tehetséges Ifjúságért Egyesületben, a Keresztény Értelmiségi Szövetségben, a Keresztény Oku-

menikus Szövetségben, a Nagycsaládosok Szövetségében, a Katolikus Újságírók Szövetségében, a Parasztszövetségben, a Magyar Szent Korona Társaságban, a Páneurópai Unióban, a „Munkaszolgáltatók 1951-56”-ban, a Márton Áron Társaságban, a Szt. István Társulatban, a Szt. Lázár lovagrendben – hogy csak a fontosabbakat említjük. A legtöbb képviselő – életének valamely szakaszában – tisztséget viselt egyházközségében is. Az 1990-1994-es képviselők között mindössze három olyat találtam, aki nem volt tagja valamely egyházhoz kötődő szervezetnek az előző rendszer éveiben.

A szervezeteket összekötő kapcsolatok vizsgálatából két tanulság adódik. Egyrészt megállapítást nyert, hogy a KDNP valóban mélyen beágyazódik a katolikus-keresztény szubkulturába. A párt vezető eliteje nemcsak részt vesz ezekben a szervezetekben, hanem vezeti azokat és gyakran ő maga alapította őket. Ez nem jelenti azt, hogy a pártelitnek valamiféle részletes terve volna a szubkulturális intézményhálózat felépítésére és irányítására. Számos keresztény szervezet a párttól függetlenül jött létre és nem is tart fenn kapcsolatot a párttal, a katolikus elit tagjai pedig inkább független személyiségként, semmint fegyelmezett csapatként viselkednek ezekben a szervezetekben. Az aktivisták mindazonáltal mindenféle központi terv nélkül is innovatívan válaszolnak a változó körülményekre. Duverger a szatellit szervezetek legfőbb jelentőségét abban látta, hogy a párthoz közel tartják azokat, akik nem vállalják a párttagságot. Az IKU alapító ülésének jegyzőkönyve szerint az aktivisták ugyanezre a szempontra gondoltak – Duverger-re való minden hivatkozás nélkül persze (*Hazánkért*, 1989. 1.).

A másik legfontosabb észrevétel az lehet, hogy a párt szorosan együttműködik nem kifejezetten katolikus-keresztény jellegű szervezetekkel is. Vagyis a jelek szerint a szubkultúra nyitott a kereszténymezeti jobboldal intézményei irányába.

AZ OKTATÁS, A TÁRSAS ÉLET ÉS A MUNKA VILÁGA

Hagyományosan is az oktatás állt a katolikus-keresztény mozgalmak érdeklődésének homlokerében, de, miután az elmúlt évtizedekben nem volt mód kulturális-politikai tradíciók nyilvános vállalására és ápolására, a szocializáció kérdése Magyarországon egyenesen létfontosságúvá lépett elő.

Ezen a területen is a leglátványosabb az előrelépés. Az egyházi iskolák száma mára meghaladta a 200-at. A cserkészlet és a Regnum Marianum újjáalakult, a fiatalok számára kiadott folyóiratok¹⁰ száma jelentősen megnőtt. 1994. január 17-én a primás és az egri érsek jelenlétében katolikus iskolák, főiskolák és óvodák létrehozták a Katolikus Szülők Országos Szövetségét. Számtalan iskolához kötődő szervezet született újjá.¹¹ A Katolikus Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége a hallgatókat fogja össze, míg a Katolikus Ifjúsági Mozgalom az iskolarendszertől függetlenül szerveződött. A teljes képhez

hozzátartoznak a fél-formális, az egyházközségekhez kapcsolódó ifjúsági csoportok, melyek ugyan nem társadalmi-politikai jelleggel működnek, ám lényeges szerepet töltenek be a fiatalok szocializációjában, katolikus szubkultúrába való integrálásukban.

A már említett Barankovics Akadémián kívül a Magyar Népfőiskolai Kamara, a II. Rákóczi Ferenc Népfőiskolai Szövetség, az Apor Vilmos Népfőiskolai Központ és a Közép-Kelet-Európai Kereszténydemokrata Akadémia vezeti be a párttagokat és a pártönkívülieket egyaránt a keresztény politikai-kulturális hagyományokba.

A fiatal katolikus munkások újra a Kolping Szövetségben találhatnak szabadidő-eltöltési és továbbképzési lehetőséget. A békásmegyeri, várpalotai, pécsi, gyöngyösi, szekszárdi, alsópáhoki szakiskolákkal, a hévizi üdülő- és továbbképzőközponttal és mintegy száz helyi szervezettel rendelkező egyesületnek ugyan protestánsok is tagjai lehetnek, ám a helyi szervezetek élén katolikus papok állnak, és a fő patrónus Seregély István egri érsek.

A KDNP-nek a szakszervezetekhez fűződő viszonya időről időre változik, mutatván, hogy a pártnak még nem sikerült egyértelmű stratégiát kidolgoznia. A párt kijelentette egyrészt, hogy nem kíván saját szakszervezetet felállítani, másrészt, hogy támogatja egy keresztény érdekvédelmi rendszer létrehozását (elsősorban a Munkástanácsok és a KESZOSZ egyesülése révén). A KESZOSZ, bár nem része a pártstruktúrának, informális képvisellel bír a párt döntéshozó testületeiben és befolyásos alakítója a párton belüli erőviszonyoknak. Ugyanakkor az Autonómok egyik vezetője KDNP-tag és az akkoriban még meglehetősen hűvösnek látszó MSZOSZ-KDNP viszony ellenére az MSZOSZ kereszténydemokrata-keresztényszocialista platformjának vezetője (Péter Mihály) KDNP-jelöltként indult az 1994-es választásokon, és végül KDNP-s alelnöke lett a Pest megyei önkormányzatnak.

A Johannita és a Szent Lázár lovagrendek esetében a vallásos-jótekonysági és a közéleti-politikai funkció szintén egyszerre van jelen. Megalakulásakor a Szent Lázár lovagrend majd minden tagja (lovagja) kereszténydemokrata politikus volt. A közéleti szerepre is szert tett katolikus jótekonysági egyletek legjelentősebbike, a Máltai Szeretetszolgálat viszont inkább az MDF-hez áll közel. Vezetője, Kozma atya által Antall József halála után és a választások előestéjén szervezett együttes imádkozások ugyanakkor az egész keresztény-nemzeti tábor érdekében mobilizálták a hívőket.

Bár politikai szubkultúrák fennmaradhatnak interperszonális kapcsolatok nélkül is, a gyűlések, demonstrációk és ünnepek erősítik az együvé tartozás érzését. A saját kommunikációs rendszer pedig médiaközösséggé formálja a szubkultúra tagjait. Magyarországon a pártújságok és a nyíltan elkötelezett napi- és hetilapok mellett e rendszer elemeinek számítanak az elvileg semleges tömegtájékoztató egyes műhelyei is.

Paradox módon a szegmentáció ott tűnik a legerősebbnek, ahol egyben a leggyengébbnek is: az értelmiségi szerveződések területén. A legtöbb katolikus értelmiségi szervezet¹² nyitottnak mutatkozik más

pártok irányába is. Az Igen klubot Antall József volt tanácsadója, Czákó Gábor szervezi, míg a Pax Romana, az ellenkező póluson, liberális katolikusoknak is teret ad. A Keresztény Értelmiségiek Szövetsége és a Katolikus Értelmiségi Társaság (KÉT) különösen gyakran hív meg MDF-személyiségeket előadásra. Az utóbbi – hasonlóan a rendszeresen bálokat rendező Vasárnapi Szalon Egyesülethez és az Igen klubhoz – a „katolikus társasági élet” fejlesztését tartja fő céljának. Mint tipikus szubkulturális szervezet, a KÉT is multifunkcionális: nyelvoktatással, sporttal, bálokkal, természetgyógyászattal, turizmussal és zarándoklattal egyaránt foglalkozik.

KONKLÚZIÓK

A szervezetek fentebb ismertetett felekezeti-világnézeti szegmentációja nem volt mindig belső, spontán folyamatok terméke, gyakran csak a korábban Magyarországon vagy a jelenleg Nyugaton létező struktúráknak a reprodukálása. Ezt megállapítva sem tagadható azonban, hogy a katolikus-keresztény elit rendkívüli munkát végzett. Lehetővé tették a katolikusok számára, hogy homogén környezetben gyűjtsenek bélyeget, tanuljanak, táncoljanak és politizáljanak. Az elmúlt évszázadban egy magyar katolikus leélhette életének jelentős részét a katolikus intézményhálózat keretein belül, s ez a lehetőség, ha erősen korlátozott mértékben is, ma újra adott.

A katolikus-keresztény szubkulturához szorosabban vagy lazábban kötődő szervezetek hosszú sora persze nem sokat árul el magának a politikai szubkulturának a méreteiről. Megbízható tagsági adatok hiányában nehéz is erről bármit megtudni, de valószínű, hogy legfeljebb néhány százezer főről van szó. Sem a méret, sem a fegyelem szempontjából nem tértek vissza tehát a legsikeresebb időszakok. Az amúgy is rendkívül alacsony magyar szervezeti tagsági adatok miatt azonban a mostani, viszonylagos eredmények is megközelítik jelentőségükben a fél évszázaddal korábbiakat.

Azoknak, akik létező szervezetek összefogásán, illetve újabbak létrehozásán dolgoznak, jelentős akadályokkal kell számolniuk. A társadalom szekularizáltsága, a kádári demobilizációs politikának és a fogyasztói értékrendnek egyaránt köszönhető individualizmus, valamint az egyházra nehezedő nyomás, hogy ne kötelezze el magát egyetlen politikai erő mellett, egyaránt valószínűtlenné teszik annak a megerősödését, amit Whyte (1981) „zárt katolicizmusnak” nevez.¹³ Ugyancsak gátolja az elkülönülési stratégia megerősödését az, hogy a magyar katolikusok pozíciója – történelmi perspektívában – domináns pozíció. Erősítheti viszont a bezárkózó attitűdöket a kereszténymozgás nemzeti erő 1994-es veresége, és annak a realitása, hogy, történelmi dominancia ide vagy oda, a gyakorló, egyházhű katolikusok, mint ahogy másutt, Magyarországon is kisebbséget alkotnak.

Tekintetbe véve, hogy a fentebb elemzés tanúsága szerint a magyar katolikus-keresztény szubkultúra legfontosabb szerve a KDNP,

nyilvánvalóan döntő jelentőségű, hogyan vélekedik a párt vezetősége az eddig követett, a pártot a katolikus közösséghez kapcsoló stratégiáról. A meglehetősen stabil szimpatizáns tábor, valamint az egyházi érdekek hatékony védelme mindenképpen a nyereség rovatba kerül, míg a kispártiság – különösen ha a nyugat-európai kereszténydemokrata pártok jelentik a mércét – a kudarcok közé.

A párt holdudvarában lévő szervezetek nyilván számtalan módon segíthetik a pártot – például a nekik járó költségvetési pénzeknek a választási kampányba csatornázásával. A pártot és a szubkulturális szervezeteket összekötő szálakat ugyanakkor nem lehet pusztán racionális stratégiák függvényeként kezelni (Enyedi 1995). A vizsgált szervezetekkel valószínűleg akkor is kapcsolatot fog tartani a pártelit, ha nyilvánvalóan kiderül, hogy nagyobb tömegeket és erőforrásokat nem lehet a segítségükkel mobilizálni. Ha másért nem, hát azért, hogy folytasson egy erőszakkal megszakított hagyományt és hogy fenntartsa a tagjai számára egy barátságos társadalmi-intellektuális környezetet.

A tradicionálisan vallásosak táborára alapozott pártstratégia persze kockázatokkal jár, de azzal jár a közömbösek irányába való nyitás is, mivel a meglévő bázis támogatását veszélyezteti. A szubkulturális stratégia mellett szól az, hogy a vallásos különbségek politizálása, illetve a kereszténydemokráciát az egyéb politikai irányzatoktól elválasztó értékek erőteljesebb hangsúlyozása stabilizálhatja a párt pozícióját egy, a bal–jobb megoszlástól némileg független dimenzióban, vagyis a bármely politikai erő számára szóba jöhető partner szerepében.

A katolikus politikusok előtt továbbra is alternatíva, hogy a keresztény-nemzeti tábor részeként, a győzelem reményében működjenek együtt részben csak névleg keresztény erőkkkel, vagy az ideológiai tisztaságot védve vonuljanak vissza a hagyomány és az új szervezetek teremtette erődítményükbe. Ebben a választásban magának az ideológiának a fejlődése is szerepet játszhat, mindenképp a kereszténydemokráciának a nacionalizmushoz, a közép- és felsőosztályi érdekeket képviselő konzervatív-liberalizmushoz és a szélsőségesen tekintély elvű konzervativizmushoz való viszonyának tisztázódása. Amennyiben ezek közül valamelyik a magyar jobboldal domináns irányzatává válna, illetve ha a KDNP-n belül tovább erősödne a keresztényszocialista irányultság, akkor a különutas fejlődést elősegítő feltételek megerősödnek.

A történelmi visszatekintés, néhány jól körülhatárolható időszakot leszámítva, inkább a katolikus politikai elit kudarcainak a történetét adta. Soha nem sikerült a gyakorló katolikusok hatalmas táborát egyetlen politikai tömbbé kovácsolni. Ebben persze a demokrácia hiánya mellett szerepet játszottak a sajátos birtokviszonyok, s végül Trianon meghatározó befolyása a magyar belpolitika egészére. Az azonban mindenképpen tény, hogy a politizáló katolikus elitnek nem sikerült egy egységes, a potenciális választóközönség egészét mobilizáló pártot létrehozni. Még az egyletébe szervezett, a politikai katoliciz-

mus propagandája által folyamatosan elért csoportok is dezertáltak, amikor a szavazásra került sor. A helyzet ma sem különb: minden vallásos jelleg és felekezeti karakter ellenére csak a potenciális bázis egy töredékét, kevesebb, mint egyharmadát sikerült a KDNP-nek mobilizálnia. Ez persze azt is jelentheti, hogy nem lebecsülhető expanziós lehetőségek állnak a KDNP előtt, bár indokoltan merül fel a kétely, hogy – a társadalmi-technikai viszonyok megváltozása miatt – nem úszott-e el egyszer és mindenkorra a hívők teljes mozgósításának lehetősége.

Más szóval, az elkülönülés vagy elvegyülés dilemmáját illetően az idők az utóbbinak kedveznek. Hogy a tradícióápolók és a szervezet-építők kis serege akar-e és tud-e mégis ellenállni az idők szellemének, kiderül a következő évtizedben.

JEGYZETEK

¹ A terminus nem informálisan szerveződő, periferiális vagy deviáns csoportokat, hanem egy adott tradícióra jellemző értékek, életmódok és egy politikailag releváns intézményi háló összekapcsolódását jelöli. A politikai szubkultúra definíciójához lásd még Enyedi 1993.

² Whyte (1981) szerint a katolikus szubkultúra egységének gyengülése összefügg azzal, hogy a korporativizmus elvesztette jelentőségét mint a katolikusokat megkülönböztető elmélet.

³ Éppen az egyháznak való alárendeltség miatt, Michael Fogarty (1957) éles választóvonalat húz az AC és a kereszténydemokrácia közé.

⁴ Nem arról van szó, természetesen, hogy a KDNP támogatása lenne közvetlenül az üdvösséghez kapcsolva. Az idézet csupán azt jelzi, hogy a vallásos jellegű pártoknak a szokásosnál tágabb eszköztár áll rendelkezésére potenciális bázisuk aktivizálására.

⁵ Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt, Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, Egyesült Keresztény Párt, Keresztény Néppárt stb. A Keresztény Községi Pártnak valamivel nagyobb volt a jelentősége, mivel sokáig az egyetlen jobboldali párt volt a fővárosban.

⁶ Például Szt. Imre és Szt. Margit Kollégiumok, Országos Magyar Katolikus Diákszövetség, Keresztény Szocialista Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (Centrum), Emericana, Katolikus Tanítók Országos Egyesülete, Keresztényszocialista Tanítók (Nemzetnevelők) Országos Egyesülete.

⁷ Harrach szerint az egyház és párt együttműködése mindkét fél számára gyümölcsöző lehet, hiszen az egyház támogatást kap világi küldetése teljesítéséhez, a párt pedig stabil választóbázishoz és a vallásos értelmiségből állandó utánpótláshoz jut (*Hírlevél*, 1993/6.).

⁸ Az alábbi példák a *Hírlevél* és a *Hazánkért* című pártlapokból valók.

⁹ Gazdasági jellegű intézmények, pl. cégek, az írás kulturális orientációja és az információk hiánya miatt nem említődnek, bár szerepük nyilvánvalóan fontos lehet.

¹⁰ *Bocsi, Aranyág, Zászlónk, Igen, Szív* stb.

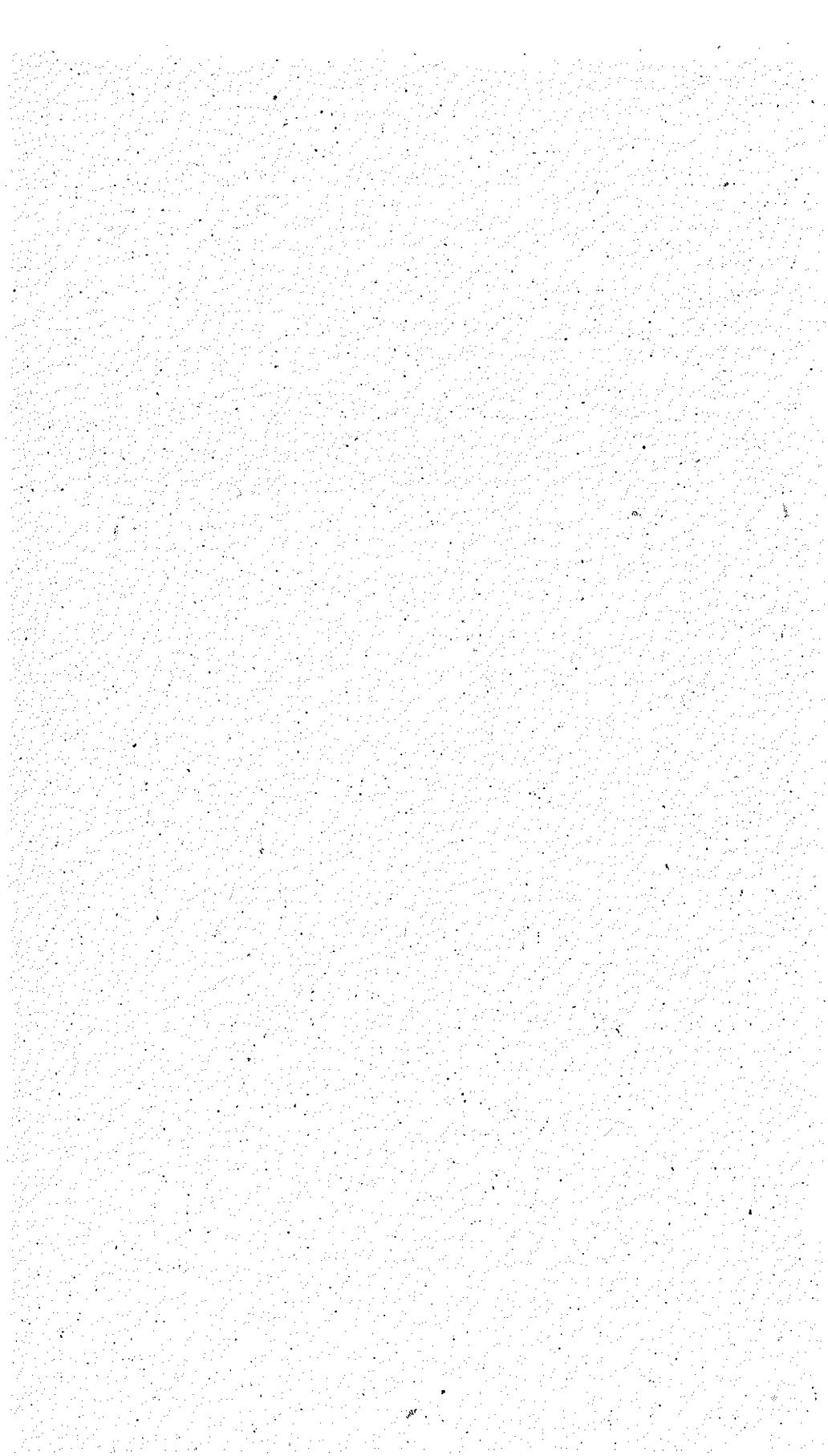
¹¹ Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek Diákjainak Országos Szövetsége, Magyar Piarista Diákszövetség, Volt Jezsuita Intézetek Diákjainak Egyesülete stb.

- ¹² Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Katolikus Értelmiségi Társaság, Háló, Keresztény Orvosok Magyarországi Társasága, Magyar Katolikus Újságírók Szövetsége, Katolikus Mérnökök, Agronómusok és Közgazdászok Nemzetközi Társasága stb.
- ¹³ Zárt katolicizmusról beszélünk, ha minden katolikus a katolikus pártra szavaz, csak katolikus társadalmi szervezetbe lép be (vagyis minden társadalmi intézménynek van katolikus alternatívája), és ahol a katolikusok az élet minden területén, így a politikában is a klérus aktív irányítása alatt állnak (Whyte 1981: 7–8).

HIVATKOZÁSOK

- Bakvis, Herman 1981. *Catholic Power in the Netherlands*. Montreal: McGill-Queen's, UP.
- Balogh Mária 1993. Katolikus egyleti élet. *História*, 2, 25–28.
- CDPP of Hungary 1991. (a testvérpártok számára készített tájékoztatófüzet) Documentation, 1.
- CEU 1994. *The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East-Central Europe*. Machine readable data file. Budapest: CEU Political Science Department
- Cowell, Maureen 1988. Stabilization and Change in Belgian Party System. In: Steven B. Wolinetz (ed.) *Parties and Party Systems in Liberal Democracies*. London, New York: Routledge, 104–139.
- Duvéger, Maurice 1954. *Political Parties*. London: Methuen & Co.
- Enyedi Zsolt 1993. Pillér és szubkultúra. *Politikatudományi Szemle*, 4, 21–50.
- 1995. Az ésszerűen nem-rationális párt. *Politikatudományi Szemle*, 3., 139–155.
- Fogarty, Michael P. 1957. *Christian Democracy in Western Europe, 1820–1953*. London: Routledge and Kegan Paul
- Gergely Ferenc 1989. *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó
- Gergely Jenő 1977a *A keresztényszocialisták Magyarországon, 1903–1924*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1977b *A politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Irving, Ronald E. M. 1979. *The Christian Democratic Parties in Western Europe*. London: Allen & Urwin
- LaPalombara, Joseph 1964. *Interest Groups in Italian Politics*. Princeton, New Jersey: Princeton-University Press
- Morgan, R. 1969. The Federal Republic of Germany. In: Stanley Henig–John Pinder (eds.) *European Political Parties*. London: Allen & Urwin 21–68.
- Müller, Wolfgang C. 1994. The Development of Austrian Party Organizations in the Post-war Period. In: Richard S. Katz–Peter Mair (eds.) *How Parties Organize*. London: Sage 51–80.
- Örkény Antal Egyesülés és polgárosodás, 1867–1945. *A községi önkéntes társadalmi egyesületek történet-szociológiája*. (Kézirat.)
- Panebianco, Angelo 1988. *Political Parties: Organisation and Power*. Cambridge: Cambridge University Press
- Stettner Andrea 1990. Katolikus Leánykörök Szövetsége: A Kalász. In: *Félbemarád reformkor. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok gyűjteménye*. Róma 111–123.

- Stumpf István 1994. Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI
- Szabó Miklós 1989. *Politikai kultúra Magyarországon, 1896-1986*. Budapest: Medvetánc
- TÁRKI 1992. *Magyar Háztartási Panel*. Budapest
- Tomka Miklós 1991a *Magyar Katolicizmus 1991*. Budapest: Országos Lelkipásztori Intézet
- 1991b Vallás és politikai szerkezet. In: Kurtán Sándor et al. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány 250-256.
- Vida István 1990. Egy nemzetpolitikai kísérlet. In: *Félbemaradt reformkor*. A *Katolikus Szemle*ben megjelent tanulmányok gyűjteménye. Róma 151-154.
- Whyte, John H. 1981. *Catholics in Western Democracies*. Dublin: Gill and Macmillan

SZABÓ MÁTÉ

A szabadság rendje

*Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában**

A politikatudomány – csakúgy, mint minden más tudomány – három elem kombinációján alapul. Az elmélet, a módszer és a tényanyag szintézise különbözteti meg a tudományos elemzést a politikai elemzéstől, avagy a politikai diskurzustól. Témánk kapcsán ezt azért szükséges hangsúlyozni, mivel az aktuális politikai folyamatok elemzésekor sokszor nem világos, hogy hol kezdődik és végződik a politikai publicisztika, a politikai gondolkodás és a politika tudományos vizsgálata. Mivel feladatomban az, hogy ebben az előadásban rövid áttekintést adjak kutatási hipotéziseimről, alkalmazott módszereimről és a segítségükkel elért szerény eredményekről a bizottság által kiválasztott téma kapcsán, ezért igyekszem előadásomat az elmélet, a módszer és a tények kapcsolatára építeni, hogy megkísérleljek megfelelni a tudományos elemzés fent említett kritériumainak.

1. A POLITIKAI KERETFELTÉTELEK ÉS A DEMOKRATIZÁLÓDÁS FOLYAMATA: ELMÉLETI HIPOTÉZISEK

Elemzésem a következő elméleti hipotézisekre épül fel.

a) A politikai keretfeltételek változása és a társadalom akaratkifejezési formáinak szervezeti rendszere összefügg egymással.

*A tanulmány az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 1995. február 22-én megtartott habilitációs előadás szövegén alapul. Az előadást a kiküldött bíráló bizottság megfelelőnek ítélte a dr. hab. minősítés odaítélésére politikatudományi szakon. A tanulmányt a Netherland Institute of Advanced Studies, Wassenaar (Hollandia) vendégként dolgoztam ki.

b) Ez az összefüggés – amely szemléletesen jelenik meg a „rendszerváltásnak” nevezett gyors átalakulási periódusban Magyarországon és másutt a volt kommunista rendszerekben – hatással van a politikai tiltakozás intézményesedésére. A politikai akaratkifejezés formáinak szervezeti rendszerében sajátos helye, szerepe van a társadalom mobilizálására irányuló politikai tiltakozások artikulálásának. A politikai tiltakozás kezdetben az összes, ún. alternatív, nem-kommunista szervezetek közös sajátossága, később azonban az intézményesedés folyamatával párhuzamosan a politikai pártok és a civil szervezetek funkcionális elkülönülésével egyre inkább a civil szervezetek, és egyre kevésbé a parlamentben képviselttel rendelkező politikai pártok feladatává lesz a demokratikus politikai rendszerben.

A politikai keretfeltételek (political opportunity structure, politische Rahmebedingungen) fogalma a politikai folyamatok számára keretfeltétellül szolgáló politikai struktúrát, valamint az abban manifesztálódó „politikákat” foglalja magába. Nyilvánvaló, hogy a politikai folyamatok keretei a politikánál tágabb gazdasági, kulturális és társadalmi keretfeltételek, ezek elemzése azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein. A politikai keretfeltételek persze nem azonosak pusztán a jogi, politikai intézményrendszerrel, hanem magukba foglalják a politikai magatartás nem intézményesített formáit, a politikai kultúra, a politikai diskurzus, avagy az értékrend elemeit is.

Gamson és Meyer (1992) a politikai keretfeltételek elemei között „strukturális” és „flexibilis” típusokat különböztetnek meg. Az előbbiekhöz az intézményes és politikai kulturális változókat sorolták, az utóbbiakhoz pedig a médiához való hozzáférés lehetőségeit, a politikai konfliktusok struktúráját (cleavage), a politikákat, az elit koalícióit stb. Kriesi és munkacsoportja a „formális” és az „informális” elemeket különíti el a politikai folyamatok számára fontos szabályozók között: kiemeli a hatalmi struktúra formális és informális elemeit, elemzi az elitek stratégiáit a tiltakozással szembeni represszió és a jutalom adagolásában, a politikai koalíciók stabilitását és instabilitását, valamint az elit uralta intézmények nyitottságát a politikai változásokra, reformokra. Diani és Heijden, illetve a már említett szerzők úgy látják, hogy a politikai mobilizáció folyamatában résztvevő tiltakozó csoportok magatartása mintegy „leképezi”, „internalizálja” a külső politikai feltételrendszert. A tiltakozók a politikai keretfeltételeknek megfelelő tiltakozási formákat alkalmaznak, e keretfeltételek sajátosságaira tekintettel kidolgozott stratégiák részeként. A legalizált és intézményesített csatornák elérhetősége, illetve nyitottságuk avagy relatív zártságuk lényeges meghatározó eleme a mobilizációs folyamatoknak. A mozgalmak maguk is alakítják a politikai keretfeltételeket, működésük hatással van az intézmények és az eljárások rendjének változására. Az összes szerző hangsúlyozza, hogy a viszonylag állandó, hosszabb távon változó elemeken túl mennyire lényegesek a rövid távon is változó „politikák”, illetve a velük összefüggő stratégiák és normák, amelyek a mozgalmakkal szemben ki-

alakított politikai konfliktusmegoldás sikerében vagy kudarcában nyilvánulhatnak meg.

Charles Tilly (1978; 1985) a politikai keretfeltételek változásának hosszabb távú tendenciáit elemezte és a nemzetállam és a tömegdemokrácia megjelenése előtt a lokális politikában zajló, a szervezett artikulációs formákkal nem rendelkező mobilizációkat hasonlította össze a modern nemzetállam és a demokrácia születésével kialakuló centrális politikai mobilizációval és annak sokféle legalizált politikai megnyilvánulásával, amilyen a sztrájk, a tüntetés stb. Sidney Tarrow, illetve Doug McAdam elemzései a 19-20. század amerikai és európai politikájáról írva a politikai keretfeltételek folytonos, a mozgalmak számára konjunkturális és dekonjunkturális időszakokat eredményező változását emelik ki. E változások determinációs kerete szélesebb és szűkebb is a nemzetállami politikánál. Szélesebb, mivel a globalizálódó, de legalábbis regionalizálódó modern, avagy posztmodern politika és társadalom a 20. század végén egyre szélesebb körben produkálja a nemzetállam feletti trendek, összefüggések és folyamatok egész sorát, amelyek a politikai keretfeltételek regionális és globális összefüggéseinek dinamikájában gyökereznek. Ilyen regionális változási hullámok nyilvánulnak meg a kommunista rendszerek válságában 1989-ben, vagy a nyugati demokráciákat megrengető 1968-as mozgalmak környezetében. Ugyanakkor a keretfeltételek globális és regionális változásai konkrét „politikák” kontextusában jelentkezhetnek, s nem szükségképpen a politikai rendszer egészét formálják, mint ahogy például az 1968-as mozgalmak konkrét politikai környezete is a felsőoktatási politika és intézményrendszer volt, avagy a kilencvenes évek idegenellenes rasszista mobilizációjának közege a fennálló menedékjogi szabályozás és az 1989-es kelet-európai nyitás után meginduló migráció konfliktusa. A politikai keretfeltételek így a nemzetállam feletti strukturális változások, illetve a szűkebb ágazati politikai változások hordozói is egyben.

A politikai keretfeltételrendszer lokális és ágazati elemeinek fontosságát emelték ki a hatvanas évek úttörő jelentőségű amerikai vizsgálatai is, Eisinger (1971; 1973) és Lipsky (1968; 1970) munkái, akik a tiltakozó mozgalmak keletkezésének a nagyvárosok politikájában rejlő komponenseit kutatták. Így magának a politikai keretfeltételek koncepciójának a keletkezése is lokális és ágazati részpolitikák elemzéséhez kötődött – például a lakáspolitikák és a házfoglalások, vagy a nagyvárosi szegénymozgalmak viszonyával foglalkozott – de a későbbiekben főként a nemzetállami politikázás strukturális szintjére vonatkoztatták. A politikai keretfeltételek sohasem homogénizáltak, ágazati politikai, vagy regionális specifikumaik, szituatív elemeik jelentősek, különösen az újonnan intézményesedett, a politikai kultúra és a politikai intézmények inkongruens viszonyaival jellemezhető demokratikus rendszerekben.

A politikai keretfeltételek szerves kapcsolatban állnak a politikai akaratkifejezés formáinak szervezeti rendszerével. A modern társadalmak különféle csatornákon közvetítik tagjaik akaratát a politikai

döntéshozatal centrumaihoz. Ebből a szélesebb kapcsolatrendszerből (Kitschelt 1986; 1993) – a teljesség igénye nélkül – a politikai pártok, az érdekképviselői szervezetek és a társadalmi mozgalmak szervezeti formáit emeljük ki. Mindhárom akaratkifejezési forma sajátos „hatalmi pozíciót” ír körül, amely az akaratérvényesítés specifikus módját teszi lehetővé a politikában. A pártok hatalma a „szavazati hatalom”, amely a választásokon elnyert szavazatok arányában helyi és központi kormányzati hatalomra váltható. A sajátos társadalmi támogatás, amelyet a pártok mozgósítanak, a választói magatartásban jelenik meg. Az érdekképviselői szervezetek hatalma „alkudozási hatalom”, amelyet szervezett és mobilizálható tagságuk súlya szerint, potenciális vétőhatalmuk alapján érvényesíthetnek a kormányzati szervekkel, pártokkal és más érdekképviselőkkel történő „korporatív” egyeztetések során. Az érdekképviselői szervezetek meg szervezte társadalmi támogatás a szervezeti tagságban, illetve a szervezeti tiltakozásban, főleg a sztrájkokban történő részvételben gyökerezik. A pártokhoz képest az érdekképviselői hatalma már sokkal kevésbé az intézményesített, nem a közjogi keretekben jelenik meg, és sokkal inkább nyitott a civil társadalom spontán mobilizációja irányában.

A társadalmi mozgalmak és szélesebb összefüggésben a civil szervezetek sajátos hatalmának alapja a „mobilizációs hatalom”, az, hogy mennyire képesek tagjaikat avagy támogatóikat aktuális politikai céljaik érdekében nyilvános politikai tiltakozásra bírni a legkülönbözőbb formákban, s ezáltal elérni, hogy akaratukat a döntéshozók akár közvetlenül – a velük folytatott tárgyalások és egyeztetések formájában –, akár közvetve – a képviselt célok, követelések teljes vagy részleges megvalósításával – tekintetbe vegyék (McCarthy 1979). A mobilizációs hatalom alapja a nem formalizált társadalmi, politikai tiltakozás megszervezése. Jellemzően fogva elsősorban a civil társadalom mozgósítására irányul, a pártokhoz képest szinte semmilyen közjogi karaktere sincs, az érdekképviselői szervezeteknél jóval kevésbé irányul a szervezetfejlesztésre, vagy arra, hogy a „szervezeti fegyvert” rutinizált alkuk és nyomásgyakorlás formájában használják fel.

Szavazati hatalom, alkudozási hatalom és mobilizációs hatalom egyaránt megtalálható mindenféle politikai szervezet hatalmi pozíciójában, alkalmazásuk azonban különböző mértékben jellemzi az akaratkifejezés szervezeti típusait. A politikai párt szavazati hatalom híján folyamodhat alkudozási hatalomhoz, sőt mobilizációs hatalomhoz is, mint azt sok esetben a parlamenten kívüli, érdekképviselői karakterű szervezetek – például parasztpártok – teszik. De parlamenti vagy önkormányzati párt nem létezhet választói hatalom nélkül. Érdekképviselői szervezetek kísérletet tehetnek szavazati hatalom megszerzésére parlamenti választásokon (sajátos fejleménye volt – és az érdekképviselői szervezetek szempontjából általában kivételes szituáció –, hogy alkudozási hatalmukat Magyarországon „érdekképviselői választások” eredménye alapján ismerte el az állam-

hatalom), és folyamodhatnak a mobilizációs hatalom forrásaihoz is, de a korporatív érdekegyeztetési folyamatokban a tagság, illetve a mobilizált tagság és támogatók alapján nyerik el szerepüket, és nem a parlamenti választási eredmények, illetve az általános, a spontán politikai tiltakozásokban való részvétel határozza meg súlyukat, befolyásukat. Civil szervezetek részt vehetnek választásokon, építetik tagságukat, de nem a parlament és nem a korporatív egyeztetés a profiljuk, hanem a témaspecifikus mobilizáció, ám amennyiben ebben sikeresek, úgy „átvonulhatnak” egy másik politikai részterületre, pártokká, érdekképviselői szervekké válhatnak. Természetesen létezik átjárás a különféle akaratkifejezési szervezeti formák között, pártból mozgalom, mozgalomból érdekképviselői szervezet válhat, de a politikai szervezeti formáknak megvan a maguk sajátos „hatalmi logikája”, amelyet csak a forma keretein belül lehet átértelmezni, kombinálni – persze magának a hatalmi tartalomnak az átalakulása a szervezeti forma megváltozásához vezethet.

A politikai keretfeltételek rendszere (Tarrow 1991) határozza meg, hogy milyen konfliktusok milyen politikai formákban intézményesedhetnek hatékonyan. Például etnikai kisebbségi törekvések megjelenhetnek mindhárom formában, az azonban a specifikus szervezeti rendszertől és kultúrától, a domináns elitek attitűdjeitől, a politikai diskurzusok kereteitől függ, hogy a párt, az érdekképviselői szervezet, avagy a civil szervezet lesz-e életképesebb, illetve mennyire sikeresen versenyeznek az adott etnikai kisebbség társadalmi támogatásának az elnyeréséért. De megjelenhet „parasztérdek”, illetve területi, regionális érdek is mindhárom szervezeti keretben, amelyek relatív erőssége változhat az adott politikai rendszeren belül is, például a választások közeledtével a pártképviselő, a választások közötti periódusban pedig az érdekképviselő avagy a civil szervezet szerepét felrövidítve. A pártrendszer és a választási rendszer, a döntéshozzáadási folyamatok és a tárgyalások kultúrája, illetve a tiltakozási kultúra és az eliteknek a tiltakozásokra való reakciókészsége azok az elemek a politikai keretfeltételrendszerben, amelyek gyengíthetik avagy erősíthetik meghatározott politikai téma, társadalmi érdek, politikai csoport adott szervezeti formájának sikerét vagy kudarcát, kiépülését vagy leépülését, meglétét avagy hiányát.

Minden szervezettípus kombinálja a hatalmi formákat és igyekszik a leghatékonyabb kombinációt kialakítani hatalmi pozíciójának erősítésére (Rucht 1991a). Minden konfliktus, érdek, csoport keresi a leghatékonyabb szervezeti intézményi formát ön maga megjelenítésére az adott politikai keretfeltételek között. E feltételek lehetnek igen restriktívek, például korlátozzák a pártok, vagy akár az összes szervezeti forma fejlődését, mint a totalitárius és autoritativ rendszerek –, de lehetnek nagyon nyitott és nyílt pluralista viszonyok, amelyek elvileg közömbösek és semlegesek a forma és a tartalom iránt, azaz szabad teret engednek a társadalmi érdekkifejezésnek az összes itt tárgyalt formán belül, tekintet nélkül a hatalmi tartalmakra. A totalitarizmus és a pluralizmus ideáltípusai nem alkalmasak a politi-

kai keretfeltételek konkrét tipizálására, a politikai keretfeltételek sosem teljesen homogének, mindig eltérő és ellentétes elemeket ötvöznek, a politikai keretfeltételrendszer sohasem lehet egyarcú. Léteznek azonban domináns minták, melyek szelektívek adott formákra és tartalmakra nézve.

A szervezeti formák egyszerre függenek a politikai keretfeltételrendszer változásától, illetve a társadalmi támogatás elérhetőségét meghatározó gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatoktól. A politika és a társadalom változásai egyszerre hatnak a szervezeti formákra, de nem egy irányban. A stabilitás és a változás eltérő irányú kombinációi léteznek a társadalom és a politika viszonyában. Stabil keretfeltételek mellett a társadalmi változások új szervezeti formákat hozhatnak – mint a nyolcvanas években az új társadalmi mozgalmakat a nyugati demokráciákban –, és a politikai változások a keretfeltételek radikális átalakulásával új társadalmi folyamatokat indíthatnak el, új politikai akaratkifejezési formákat kínálva a társadalomnak, miként azt a párt és az érdekképviseleti szervek új rendszerét kialakító kelet-európai rendszerváltások megmutatták. A politikai keretfeltételek rendszerének változása nem egyetlen és kizárólagos, de fontos elem a társadalom akaratkifejezési formáinak megszerződési folyamatában (McAdam 1982). Bizonyos keretfeltételek bizonyos formáknak kedvezőek, másoknak kevésbé, bizonyos formákat lehetővé tesznek, másokat ellehetetlenítenek.

d) A politikai keretfeltételek radikális és gyors megváltozásának lehattunk tanúi a kelet-európai kommunista rendszerek válságában és a posztkommunista demokráciák kialakulásának folyamatában. A kommunista rendszerek társadalmi mobilizáció folyamatait nagymértékben korlátozták, és szisztematikusan gátolták a társadalom szabad politikai megszerződését. Az egypártrendszer és a „szatellit szervezetek” rendszere ellehetetlenítette mind a szavazati, mind az alkudozási, mind pedig a mobilizációs hatalom megszerződésének folyamatait, megghiúsította a különféle akaratkifejeződési formák elkülönülését. A spontán társadalmi mobilizáció számára csupán a teljes, vagy legalábbis igen nagymérvű konformitás vállalása, vagy pedig a kirekesztődés alternatívái léteztek. Albert O. Hirschmann (1984) kategóriái szerint a kommunista rendszerekben a hűség avagy a kivonulás között nem állt fenn a tiltakozás opciója, amely a lojalitás bizonyos fokú fenntartása mellett a változás követelésének és kikényszerítésének szervezeten belüli módozatait jelenti. A tiltakozásokkal szemben nagyon nagy volt a politikai represszió alkalmazásának esélye, tehát a tiltakozás költségei a tiltakozók számára eléggé magasak voltak, ami csökkentette a tiltakozók számát. Nem álltak a potenciális tiltakozó csoportok rendelkezésére legális szervezeti és akcióformák, még az alkotmányosan deklarált egyesülési és gyülekezési jog érvényesítése is korlátozott volt.

A posztkommunista átmenetekkel néhány év alatt – azaz a társadalom és a politikai kultúra lassúbb változtathatóságának mércéi szerint villámgyorsan – a korábbtól gyökeresen eltérő, demokratikusan

szervezett politikai keretfeltételrendszer jött létre a demokratizálódás folyamatában. Lehetővé válik a szavazati, az alkudozási és a mobilizációs hatalom elkülönült avagy kombinált megszervezése. A tiltakozás számára kialakulnak a leglényegesebb intézményes keretfeltételek: a sztrájkok, a tüntetések és más szervezeti formák a politikai folyamat részévé válnak, többpártrendszer és plurális érdekképviseleti rendszer jön létre. Radikálisan csökkennek a tiltakozásokban való részvétel társadalmi költségei, így kibővül a tiltakozók köre, a korábbi nagyvárosi, értelmiségi, ifjúsági bázis mellett kiterjed a társadalom legkülönbébb csoportjaira – a kofáktól a taxisofőrökig. Megszűnik a kényszerű konformitás az eleve adott szervezeti és politikai modellel, a politikai szervezetek különféle formái alkalmazhatók a konfliktusok intézményesítésére.

A tiltakozás kezdetben a kommunista rendszer válságának kifejeződéseként jelenik meg, majd az átmenet időszakában a régi hatalmi struktúra lebontásának és az új kiépülésének a tényezőjévé válik, az új rendszer intézményesedésének időszakában pedig az új társadalmi-politikai konfliktusok artikulálását szolgálja. Keretfeltételeit tekintve a válság időszakában a kommunista rendszer diktálta mérév és megszorító feltételek fokozatosan érvényüket veszítik; az átmenet időszakában rövid „ex lex” állapot jön létre, amelyben a régi keretfeltételek már, az újak pedig még nem működnek; az új rendszer intézményesedési periódusában pedig új keretfeltételek alakulnak ki, amelyek a nyugati demokráciák mintáit követik. A keretfeltételeknek ez a gyors változása megjelenik a politikai akaratkifejeződési formák változásaiban. A válság időszaka a civil, „alternatív” mozgalmak világa, amely kategórián belül együtt léteznek a majdani pártok, a majdani érdekképviseletek új formái és a civil szervezetek. Az átmenetben, a választási törvények és az érdekképviseleti szabályok intézményesedéséig, inkább a hatalmi, mintsem a szervezeti differenciálódás a jellemző. Az első szabad választások, és a velük összefüggésben zajló szervezeti differenciálódás hozzák meg a politikai pártok, az érdekképviseletek és a civil szervezetek profiljának kijegecesedését. Néhány év alatt differenciálódik a parlamenti és önkormányzati választásokra orientálódó politikai szervezeteknek, az érdekképviseleti alkuk legitim partnereinek, illetve a különféle témákra szerveződött tiltakozó, avagy más tevékenységet ellátó szervezeteknek a világa, és sok szervezet elhagyja az összes, a nem kommunista, „alternatív” civil szervezeteket tömörítő, viszonylag egységes ellenzéki bázist. Ennek a közös civil társadalmi múltnak az emléke is gyorsan eltűnik a parlamentben kormányzati hatalommal, az érdekképviseleti alkukban intézményesített pozícióval rendelkező befolyásos és nagy szervezetek, illetve a civil társadalom régi és új szervezetei között. A párt, az érdekképviseleti szervezet és a tiltakozó civil mozgalom korábban differenciálatlan profiljai elválnak egymástól, és önálló szerepekben jelentkeznek. Így például a régi rendszer ellen szervező hálózatból politikai párt válik ki, ahhoz közelálló

érdekképviselői szervek születnek, és persze fennmaradnak és létrejönnek régi és új civil hálózatok is.

A pártok, érdekképviselői szervek, civil szervezetek munkamegosztáson alapuló együttműködése (Dalton 1993) a politikai folyamat szerves alkotóeleme, amelynek kialakulása a szemünk előtt zajlott le és zajlik a posztkommunista rendszerekben. Ez az átalakulás maga is a politikai keretfeltételrendszer része, a politikai struktúra és a folyamat együttesen hatnak, egyszersmind egymásra is. Ritka pillanat a történelemben az, amikor a politikai struktúra és a folyamat egymásrahatása ennyire szemléletesen és rövid idő alatt megmutatkozik, hiszen a nyugati demokráciákban a pártok, érdekképviselők és civil szervezetek profiljainak letisztulása évszázadokig, legalábbis évtizedekig, több politikai generáción át tartó folyamat volt. A posztkommunista országok többsége részese volt a prekommunista időszakban ennek a hosszabb távú fejlődésnek, de a fasiszta és kommunista diktatúrák tönkre tették a hosszabb távú differenciálódás eredményeit, amelyek csak újabb, és új alapról meginduló – ám jóval rövidebb politikai tanulási és intézményesedési folyamatokban – alakulhatnak ki ismét.

2. MÓDSZERTANI KERETEK, KUTATÁSI HIPOTÉZISEK A POLITIKAI TILTAKOZÁS SAJTÓDOKUMENTÁCIÓN ALAPULÓ ELEMZÉSÉBEN

A fentiekben felvázolt elméleti koncepciók és hipotézisek alapján a továbbiakban kísérletet teszek arra, hogy a választott kutatási módszertan alapján az empirikus kutatás számára operacionalizálható formába öntsem a politikai keretfeltételek és a politikai szervezeti formák összefüggő változásának problémájáról alkotott feltevéseket.

A politikai tiltakozás¹

- a társadalmi-politikai konfliktusban,
- a nem-intézményesített társadalmi-politikai hatalom mobilizálásának kísérlete,
- nyílt és nyilvános módon,
- kollektív cselekvés révén,
- manifeszt, politikai relevanciájú célok érdekében (Cantor 1970; Lofland 1990).

Nyilvános az a cselekvés, amelyet legalább egy újsághír közöl.

Kollektív az olyan cselekvés, amelyet legalább három személy hajt végre.

Tiltakozó cselekménynek tekintjük azt a nyilvános, kollektív cselekvést, amelyet határozott, sajátos követelések artikulálására hajtanak végre. Nem rutinizált, nem jogilag előírt magatartás, amelyet a társadalmi-politikai szervezetekben hajtanak végre, és formája te-

kintetében is különbözik az igények elfogadott, rutinizált megjelenítésétől. Bizonyos alkotmányosan és jogilag szabályozott cselekvéseket, amilyen a sztrájk, a gyűlés, vagy a tüntetés, szintén tiltakozó cselekménynek tekinthetünk; hiszen a tiltakozás éppen ezekben az intézményes keretekben jelenik meg.

Az igényeket „artikulálják”, ha kielégítésük érdekében a szervezett, avagy szervezetlen cselekvők intézményekhez, szervezetekhez, vállalatokhoz fordulnak.

Az elemzés forrásai

E munka azoknak a nyilvános dokumentumoknak az elemzésén alapul, amelyek a Magyarországon 1989. január 1. és 1994. július 1. között lezajlott tiltakozó cselekményekről készültek. Elemzésünkben szeretnénk a tiltakozások mennyiségéről és gyakoriságukról, a tiltakozások alanyairól és igényeiről megtudni valamit a sajtódokumentumok vizsgálata alapján.

Az adatok elsődleges forrásai három országos napilap és két hetilap (*Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság, Heti Világgazdaság, 168 óra*) híradásai. Az öt elemzett sajtótermék mellett esetenként más, helyi, avagy országos sajtóban közölt információkat is felhasználtunk. Az adatgyűjtési egység az újságcikk, amely tiltakozó akcióval foglalkozik.

Az elemzési egység az egyetlen kérdőívbe foglalt, különböző forrásokból származó információkat egyesíti, amelyek egyazon tiltakozásról vagy amelyek tiltakozó cselekményként felfogott cselekménysorról szólnak.

Az információ minimuma, az egy tiltakozó cselekmény kutatáson belüli dokumentálásához szükséges információ.

Akkor dokumentálunk egy tiltakozó cselekményt, ha legalább a következő elemek egyike azonosítható a sajtóforrások alapján:

1. a tiltakozás kezdetének vagy bejeztének az időpontja,
2. a tiltakozás formája (pl. sztrájk, tüntetés),
3. a tiltakozás szervezői, és/vagy résztvevői,
4. a tiltakozás során megfogalmazott igények, illetve követelt feltételek.

A politikai tiltakozás sajtóforrások alapján történő elemzése persze csak egyike a lehetséges elemzési megközelítéseknek. Felhasználható például a tiltakozás általános trendjeinek azonosítására, az akcióformák, illetve az alanyok struktúraváltozásának bemutatására, a nagy tiltakozó kampányok frekvenciáinak bemérésére.

Nem alkalmas viszont a konfliktusok keletkezésének és kimene telének teljesebb körű bemutatására, hiszen a sajtót a tiltakozás attól kezdve és addig érdekli, ameddig hírértéke van. Nem tarthat igényt a sajtó figyelmére nagyon sok olyan „szürke” szervezőmunka, melynek megismerése nélkül nem tudjuk elemezni igazán a tiltakozást. Ugyancsak hiányzik a sajtó perspektívájából a konfliktusok rövidebb

vagy hosszabb távú hatásainak megismertetése, megközelítése. A tiltakozás körüli diskurzusok is csupán addig érdekesek a sajtónak, amíg közfigyelésre tarthatnak számot, a stratégiai-taktikai viták bizonyos lényegi köre csupán a tiltakozó csoportok saját kiadványaiban jelenik meg.

A sajtó hírérték szerinti szerveződése relatívvá teszi a társadalmi-politikai tiltakozások sajtódokumentáció alapján történő rekonstruálásának igényét. Hiszen még sohasem végeztek olyan felmérést, amely a lehetséges elérhető összes sajtódokumentumot feldolgozta volna. Ez persze hosszabb távon megoldható egy-egy akcióra vonatkozóan – bár feltételezett totális dokumentáció is hiányos volna, hiszen nem gondolhatjuk, hogy minden egyes tiltakozó akció „sajtót” kap valahol (Koopmans 1992; Rucht–Olhemacher 1992). Főleg a helyi, a sűrűn ismétlődő, vagy a gyenge hírértékű, esetleg diszkriminált csoportok szervezte tiltakozások, valamint a közfigyelmet lekötő események, háborúk, vagy választások idején zajló más cselekményeknek nem nagyon van sajtója, vagy ha igen, akkor nem az országos napi- és hetilapokban. Természetesen ha például az etnikai, avagy a béketiltakozások területét kívánjuk kutatni, akkor koncentrálhatjuk vizsgálódásainkat a megfelelő politikaterület saját kiadványaira, sajtójára is (pl. kisebbségi, etnikai csoportok, a békemozgalmak kiadványai), már ha van ilyen, kiszűrve ezzel a többi, az erősebb általános hírértékkel bíró események hatásait.

Mindenesetre a politikai tiltakozásnak a sajtóforrásokra szorítkozó felmérése sosem lehet teljes, mindig ki kell egészíteni, más forrásokkal kombinálva alkalmazni az elemzésben (pl. statisztikák, interjúk, dokumentumelemzések, résztvevő megfigyelés). Mindemellet a központi sajtóorgánumok alapján végzett felmérések fontos adalékokkal szolgálhatnak bizonyos általános profilok és kontúrok megrajzolásához, amelyet más kutatási eredményekkel szintetizálva pontosítani lehet (Franzosi 1987; Olzak 1989).

Az efféle felmérések igazi haszna a hosszabb távú illetve összehasonlító megközelítésben van. Ilyen például Charles Tillynek az angol és francia politikai tiltakozások több évszázadát feldolgozó kutatása (Tilly 1979; 1991; 1975), avagy Sidney Tarronnak a háború utáni Olaszországról (Tarrow 1989), Hanspeter Kriesinek a háború utáni Svájcra (Kriesi 1985) készült több évtizedet feldolgozó felmérése, illetve a most még folyamatosan készülő német, Dieter Rucht nevével fémjelvezhető Prodat-projekt (Rucht–Hocke–Olhemacher 1992) a háború utáni Németországról. Ezek a kutatások azonban az alkalmazott tiltakozási felfogások és a választott forrásbázis eltérései miatt nehezen összehasonlítható és szintetizálható eredményekre jutottak. Az egységes szempontok szerint kivitelezett nemzetközi összehasonlító projekt iskolapéldája a Hanspeter Kriesi teamje által végzett nyugat-európai összehasonlító vizsgálat (Kriesi et al. 1992) a nyolcvanas évek új társadalmi mozgalmainak dinamikájáról.

Kelet-Európában az ilyen kutatás lehetőségét a posztkommunista átmenetek teremtették meg. Alighanem hiábavaló kísérlet lenne t.i.

a politikai tiltakozást rekonstruálására vállalkozni a hetvenes évek magyar nyilvános sajtója alapján. Ehhez elengedhetetlenül szükség volna a korabeli szamizdat, illetve a szabad világ demokratikus sajtójának elemzésére. A tiltakozás sajtóelemzésére a szabad sajtó újramegjelenésével kezdhettünk hozzá, amikor már bizonyos tapasztalatok, távlatok alakultak ki a rendszerváltás után. De a médiakonfliktus zilálta magyar sajtó állapotát tekintve ez ma is nehéz, sőt bizonyos vonatkozásban megoldhatatlan feladat, hiszen még ma sem reális – a nyugati professzionális újságírás mércéi szerint – a bizonyítható „tények” sokaságát várni a sajtó elemzésétől. Például a tiltakozók számára az újságcikkek elenyésző hányada utal csupán, sőt sokszor meg sem próbálják – akár bizonytalan fogalmakkal („sokan”, avagy „néhányan”) felbecsülni a résztvevők számát, hanem pusztán a tüntetés tényének megállapítására szorítkoznak. Ezzel szemben a nyugati sajtóforrások alapján eléggé megbízható kép alakítható ki a tiltakozás intenzitásáról, arról, hogy mennyien vettek részt bizonyos tiltakozó cselekményekben.

Az alkalmazott kérdőív hetvenegy, elsősorban zárt és néhány nyílt kérdést foglal magába. Minden egyes tiltakozó eseményről kérdőív, a forrásul használt cikkekről pedig egy vagy több fénymásolat készült.

A kérdőív szerkezte;

a tiltakozás

- alapvető jellemzői, hely, idő, jelleg, tartam, résztvevők száma,
- szervezettsége,
- céljai,
- akcióformája, legalitása, hatósági beavatkozás,
- stratégiája, illetve a stratégia változása,
- közvetítés, tárgyalások, ellentiltakozás, alkalmazott szimbólumok,
- résztvevő társadalmi-politikai csoportok,
- címzettjei, közvetlen tárgya,
- hatása, eredménye, támogatottsága, a politikai reakciók jellege.

Az adatok számítógépes feldolgozásra kerültek, és ennek az adatbázisnak az alapján mutatom be a továbbiakban a pártok és mozgalmak, illetve civil szervezetek helyét és szerepét a magyarországi politikai tiltakozásban.

3. A PÁRTOK VÁLTOZÓ SZEREPE A TILTAKOZÁS ARTIKULÁLÁSÁBAN MAGYARORSZÁGON

1989. január 1-jétől 1994. július 1-jéig, a második szabad választásig a Magyar Hírlap, a Népszabadság, a Magyar Nemzet, a 168 óra és a HVG anyagában kérdőíves felmérésben a következő adatokat találtuk a pártoknak és civil szervezeteknek a tiltakozásban történő részvételére.

1. táblázat

Tiltakozások száma összesen

1989	1990	1991	1992	1993	1994	összesen
122	126	191	112	148	44	743

A tiltakozások száma 1991-ben éri el a csúcst, majd alacsonyabb szinten hullámzik. 1994 első felében relatíve alacsony a tiltakozások száma. Ennek egyik feltételezhető oka az, hogy a tiltakozók a választások közeledtével egyre kevésbé tekintik a kormányzatot legitim címzettnek. Mivel Magyarországon a politikai tiltakozások nagy többsége esetében a címzett és sokszor a tiltakozás közvetlen tárgya is a kormányzat vagy annak szervei, illetve a parlament, ezek újrválasztásának előszele az év első felében megritkítja a politikai tiltakozásokat. Amennyiben a tiltakozót racionális cselekvőként képzeljük el, úgy az igényeinek kielégítését egyre kevésbé várhatja a leköszönőfélben lévő kormánytól és parlamenttől, és amennyiben a tiltakozás alapjául szolgáló igény lehetővé teszi, „elhalasztja” a tiltakozást, illetve az igény artikulálását az új parlament megválasztása, illetve az új kormány megalakulása utáni időkre.

Más vonatkozásban a tiltakozások számának relatíve alacsony volta a választás időszakában arra az egyéb forrásokból is örvendésesen megerősített tényre utal, hogy a releváns politikai aktorok politikai igényeik artikulálására elfogadják az alkotmányos rend nyújtotta kereteket a választás formájában. Azaz, a legitim választási és alkotmányos váltógazdasági rendben az intézményesített tömeges politikai részvétel időszakában, a választások idején ez a fórum dominál a politika piacán. Amennyiben releváns társadalmi-politikai aktorok nem fogadnák el a parlamenti váltógazdálkodás intézményeit, avagy a választási eredményt, úgy megnőne a politikai tiltakozás mennyisége és intenzitása a választások időszakában, sőt válsághelyzetben megjelenne és terjedne a kollektív erőszak és az arra adott reakció.

Magyarországon nem ezt láthatjuk. Míg 1993 május-júniusában 27 a tiltakozások száma, addig 1994 május-júniusában a felénél is kevesebbre csökken, mindössze 11 tiltakozást azonosítottunk. Az 1994 első félévében „elhalasztott kereslet” persze megjelenik a második félév megnövekedett számú tiltakozásában, amennyiben stabil igényekről, és hosszabb távon mobilizációs potenciállal rendelkező csoportokról van szó.

2. táblázat

A tiltakozás intézményesedése. A különféle szervezettípusok jelenléte a tiltakozó események százalékában

Szervezeti jelenlét	1989	1990	1991	1992	1993	1994	összesen
Szakszervezetek más munkaadó és munkavállaló szervezetek	15,9	23,7	16,9	23,8	30,6	28,3	22,5
Pártok	22,7	24,3	19,4	9,5	7,9	15,0	18,3
Civil szervezetek	36,1	30,1	36,3	50	39,7	43,3	38,3
Nem szervezett	19,4	12,8	17,4	15,8	9,6	9,4	14,6
Nincs adat	0,6	8,9	9,9	0,7	11,9	3,7	6,3
Összesen	144	156	201	126	176	53	856
Szervezeti sűrűség*	1,1	1,2	1,0	1,1	1,1	1,2	1,1

*A szervezeti részvétel sűrűsége a tiltakozó eseményekre jutó átlag szervezeti részvételt jelenti.

A tiltakozásokban összességében csökkenő tendenciát mutat a nem szervezett tiltakozások aránya, a tiltakozások mintegy 20 százalékáról mintegy 10 százalékra csökken. Ennek feltételezhető oka a civil társadalom megszerveződése pártok, érdekképviseleti szervezetek és civil szervezetek formájában. A szervezethez való növekedése a tiltakozásban az intézményesedés szakaszának hatékonyságát, a politikai és civil szervezeti struktúrák stabilitásának növekedését, legitimációjuk kialakulását mutatja. A szervezeti sűrűség, az egy tiltakozó eseményre jutó szervezeti átlagszám nem változik jelentősen, ami arra utal, hogy a tiltakozások száma együtt, korrelációban növekedett és csökkent a tiltakozásokban való szervezeti részvétellel, azaz a mindenkori szervezeti keretek az első szabadon választott törvényhozás periódusában alapjaiban megfeleltek a tiltakozások artikulálására támasztott társadalmi igényeknek, nem „szaladt el” egymástól a résztvevő szervezetek és a tiltakozó események száma.

Magyarországon az első törvényhozás periódusában a civil szervezetek és mozgalmak szervezeti formája meghatározó szerepet játszik a tiltakozások artikulálásában. A 30 és 50 százalék közötti arány a tiltakozások megszervezésében e szervezettípus döntő szerepét mutatja a magyar „tiltakozások piacán”. A második legfontosabb szervezettípus a tiltakozásokban a szakszervezet, illetve a másfajta munkaadói avagy munkavállalói érdekszervezet, 22 százalékos körüli átlagos részvétellel. Jelentőségük az elmúlt évek során fokozatosan növekvő tendenciát mutat, párhuzamosan a szakszervezeti, érdekképviseleti szektor intézményesedésének stabilizálódásával, a különféle érdekszervezetek és a kormányzat között kialakuló kommunikációs és kooperációs viszonyok kijegesedésével.

A civil szervezetek és az érdekképviseletek stabil, illetve tendenciájában növekvő részvételével szembeállítható a politikai pártok szerepének csökkenése a tiltakozásban. A pártok részvétele 28-ról 8 százalékra csökken, hogy a választások évének első felében ismét

valamelyest növekedjék a tiltakozások összességében csökkenő körén belül. A pártok részvételi átlaga nem sokkal marad le a szakszervezeteké mögött, ám a 18 százalékos átlag értelmezéséhez tekintetbe kell venni a kezdeti magas fokú tiltakozási aktivitást, majd az 1994-es választások előtti feltehetőleg átmeneti növekedést, illetve e két szakasz között a 10 százalék alatti részvételi arányokat.

Összességében a tiltakozásokban Magyarországon az intézményesedés tendenciája érvényesül, a civil szervezetek és az érdekképviseleti szervezetek növekvő, majd stabil részvételével, illetve a politikai pártoknak a parlamenti és választási ciklusok idején fokozódó átmeneti aktivizálódásával. A felmérésben csak azokat a politikai szervezeteket tekintettük politikai pártoknak, amelyek az első törvényhozási periódusban, illetve azelőtt, a régi MSZMP, képviselettel rendelkeztek a parlamentben. A többi pártot a civil szervezetek kategóriájában szerepeltettük. Ez azon a megfontoláson alapult, hogy az első szabad választásokon a pártrendszer újjászervezésének érdekében nyújtott anyagi támogatás és adásidő olyan szervezeteket is „odavonzott” a választásokhoz, amelyek inkább érdekképviseleti avagy civil szervezeti profillal rendelkeznek, s számukra csupán átmeneti stratégia a választási részvétel, akkor, ha elesik az először adott, a „ringbe szállást” megkönnyítő támogatás. A pártot tehát nem a neve, nem is a jogi státusa, hanem a parlamenti képviselő körül a fenti táblázatban.

A tiltakozásokból a hat, a választások előtt, parlamenten kívül alakult és a törvényhozási időszakban végig a választásokon szervezett képvisellettal rendelkező parlamenti párt részvételére vonatkozó adatokat gyűjtöttük ki az alábbi táblázatban.

3. táblázat

A politikai pártok szerepe

	1989	1990	1991	1992	1993	1994/I-VI.	össz	%
Fidesz	25	14	12	1	0	0	52	29,2
MDF	19	11	8	2	3	1	44	24,7
SZDSZ	14	9	11	2	1	0	37	20,7
FKgP	9	6	10	2	1	1	29	16,2
MSZP	2	3	4	0	0	0	9	5,3
KDNP	1	2	3	0	0	1	7	3,9
Összesen	70	45	48	7	5	3	178	100

A pártok részvételét az adott tiltakozó esemény megszervezésében avagy finanszírozásában csak abban az esetben rögzítettük, ha nevüket az újságcikk tartalmazta. Ellenőrizetlen háttérinformációk alapján nem tulajdonítottuk a tiltakozást egyik politikai pártnak sem. A képviselők, avagy jelöltek és politikai tisztségviselők részvételét abban az esetben tekintettük a rendezvénytől való elkötelezettség jelének, ha a párt a részvételt valamilyen módon intézményesen is vállalta, tehát nem csak egyéni akcióról volt szó. Nem írtuk a pártok számlájára, ha szatellit szervezeteik, például ifjúsági szervezeteik

vettek részt a rendezvényen, így pl. a BIT nem automatikusan az MSZP számláját növeli, hanem civil szervezetként kerül beszámításra.

A politikai pártok között a Fidesz rendelkezik az összesítés alapján az első helyezéssel. Ha az évenként változó tiltakozási számot vesszük tekintetbe, ez a kiemelkedő eredmény csupán az 1989 és 1991 közötti aktivitáson alapul. A Fidesz ezt követően gyakorlatilag kivonul a politikai tiltakozások piacáról. Ennek a többi pártokhoz viszonyítva is kiemelkedően „pártszerű” viselkedésnek feltehetőleg a párt belső irányzatainak változó hatalmi pozíciói, és az ennek megfelelő stratégiaváltás az okai. A „mozgalmi profil” vissza- és kiszorul ebből a pártból, amely tudatosan a parlamenti aktivitást helyezi előtérbe és szakít a tiltakozás „mozgalmi múltjával”. Mint stratégiailag definiált pozíció, ez az állapot várhatóan módosulni fog a Fidesznek a második törvényhozási periódusban alkalmazott politikájában, és a szociálliberális koalícióval szemben ismét előtérbe kerülhet az új ellenzéki szövetségeseivel együtt szervezett tiltakozás a kormány politikája ellen. A Fidesz korai tiltakozó kampányai is elsősorban a kommunista rendszer ellen irányultak, s nem vett részt aktívan az SZDSZ és az MSZP direkt avagy indirekt támogatásával az Antall kormány ellen szervezett tiltakozásokban.

Hasonló tendencia figyelhető meg a régi rendszer elleni ellenzéki mozgalomként megszerveződő MDF, a második legtöbbet tiltakozó párt profiljában, azonban azért meglepő módon, hiszen annak ellenére, hogy az első törvényhozás kormánypártja, kevésbé radikálisan adja fel a mozgalmi profilját, mint az ellenzéki Fidesz. Jóllehet tiltakozásainak döntő többsége szintén az 1989 és 1991 közötti időszakra esik, a későbbiekben időnként mégis vállalja a politikai tiltakozás stratégiáját. Ennek hátterében az áll, hogy a Fidesszel összehasonlítva az MDF kevésbé egységes politikai stratégiát képviselő, nagyobb és kevésbé homogén párt. Jóllehet az MDF az 1990-es választások után kormány vezető ereje, „mozgalmi szárnya” amely később önálló párttá szerveződik, aktív a tiltakozások piacán. A mozgalom és párt viszonya körüli vita az MDF irányzatai között jóval tovább tart, mint a határozottan és egyértelműen a parlamenti párt szerepét vállaló Fideszben. Az MDF radikálisai a taxisblokáid óta visszatérően szerveznek a kormány ellen irányuló tiltakozásokkal szembeni ellen-tiltakozásokat, és aktívan kivették és kiveszik részüket a médiakonfliktus körüli nagyszámú tiltakozásból. Az MDF tiltakozási repertoárjában mindvégig hangsúlyosan jelen van a magyar kisebbségek ügyében az érintett országok kormányaihoz intézett tiltakozások sokasága, függetlenül a magyarországi politikai ciklusoktól.

A tiltakozások összesített százalékaránya szerint harmadik helyet elfoglaló SZDSZ tiltakozásainak megoszlása jóval kiegyensúlyozottabb képet mutat, mint a Fideszé és hasonló az MDF-éhez. Az SZDSZ kapcsán, de általánosabb érvennyel, meg kell jegyezni, hogy a zéró részvétel egy év alatt minden bizonnyal a szatellit szervezetek által, avagy indirekt és nem manifesztált politikai támogatással rendezett

eseményeket rejthet magában ebben az időszakban, de ezeket, ha az újságcikkben nem szerepelt dokumentált tényként, vagy a párt közvetlenül nem vállalta magára, nem szerepeltettük. Az SZDSZ és az MSZP áll például a Demokratikus Charta mögött, mint azt a Charta válsága mutatja a két párt kormányzásának kezdetén.

Az időszak során meghasonlott FKgP helyzete sajátos, bár markáns tiltakozó profilt takar. Ha hozzátennénk az 1991 óta elkülönülten vizsgált Kisgazda 36-ok tiltakozási profilját, 13 akciót, akkor még markánsabb lenne. Azonban számításba kell vennünk, hogy 1991 óta az FKgP és a levált frakciócsoport tiltakozásainak nagy része „öngerjesztő” jellegű, azaz kölcsönösen egymás ellen irányul a névhasználat, a pártfegyelmik és a vagyoni vitás ügyekben, illetve a különböző, a párt részei közötti vitában állást foglaló szervezetek, bíróságok, politikai ellenfelek stb. döntései, állásfoglalásai ellen. Emellett azonban jut ideje az FKgP-nek az Antall kormány elleni tiltakozásra is, főleg sajátos politikai témájában, a privatizáció és a reprivatizáció, illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezetek feloszlása kérdésében, és tiltakozásai az új törvényhozási periódusban a szociálliberális kormányt sem kímélik.

Az MSZP tiltakozásai alacsony dokumentáltságának feltehetően az a magyarázata, hogy a párt hatékonyan működő szatellit szervezetekkel rendelkezik – amilyen a Baloldali Ifjúsági Társulás –, ifjúsági szervezete jóval többet tiltakozik más pártokénál, a párt pedig ezeket a tiltakozásokat támogatja, anélkül hogy részt vállalna bennük, s ugyanígy támogatja a szakszervezetek egy részének tiltakozását. Ilyen kapcsolatrendszerrel rendelkezik az MDF és az SZDSZ is, azonban ez a mi kutatási koncepciónkban, amely a sajátot tekintí ki zárólagos forrásának, nem dokumentálódik. Az MSZP viszonylag alacsony tiltakozási részvétele azon is alapulhat, hogy kezdetben az MSZMP politikai örököséként sokat támadott párt nem kívánt a tiltakozásokban való közvetlen és tömeges részvétel stratégiájával érveket szolgáltatni olyan támadásokhoz, amelyeket a parlamenti demokrácia destabilizálásának vádjával indíthatnának ellene. Az MSZP ugyanakkor mindvégig magas tiltakozási potenciállal rendelkezik, amelyeket inkább szövetséges és szatellit szervezeteinek támogatásával, mintsem közvetlen részvétellel mobilizál.

A KDNP viszonylag alacsony számú tiltakozásai főként sajátos témáihoz, az egyházi vagyoni és iskolák kérdéseikhez kötődnek. A kormánypártok közül a leginkább lojális a koalíciós kormányhoz. Az ellenzéki pozícióban megválasztott új vezetési politikai irányvonalra változást hozhat tiltakozási stratégiájában, hiszen a szociálliberális kormányzathoz nem fűzik a korábbi „csöndes” pártot közvetlen szálak.

A vizsgált időszakban a parlamenti képvisellel nem rendelkező pártoknak a tiltakozásokban való részvételéről összesen 59 esetet regisztrálhattunk: 1989-ben 13, 1990-ben 20, 1991-ben 11, 1992-ben négy, 1993-ban kilenc, 1994-ben kettő. A parlamenti képvisellel egyáltalán nem rendelkező pártok részvétele a tiltakozásokban

nem haladja meg lényegesen a parlamenti pártokét. Összesen is alig haladja meg a Fidesz tiltakozásainak mennyiségét az öt év alatt, ami, ha meggondoljuk hogy milyen sok szervezet között oszlik el, szertefosztatja az aktívan tiltakozó parlamenten kívüli pártokról kialakult képet. Úgy tűnik, hogy az első két szabad választáson parlamenti hely nélkül maradt szervezetek közül elsősorban a Munkáspárt rendelkezik tiltakozó profillal az északkeleti válságzónában, illetve az idősebb kékgalléros munkásság körében.

4. táblázat

Tiltakozások pártok kezdeményezésére

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	Összesen
Parlamenti képvisellel	22	2	4	0	3	2	33
Parlamenten kívüliek	5	3	0	0	5	0	13
Pártok összesen	27	5	4	0	8	2	46

Kérdőívünkben külön rögzítettük a kezdeményező szervezetek státusát, amennyiben az újságciikkből kiderült. A pártok szerepe ebben a vonatkozásban is megfelel a részvételről és finanszírozásról kialakult képnek. Szerepük a tiltakozások kezdeményezésében összességében csökken, és ugyanaz a tendencia figyelhető meg mind a parlamenti, mind pedig a parlamenten kívüli pártok körében.

A pártoknak a politikai tiltakozásban betöltött szerepére jellemző a vizsgált időszakban, hogy tevékenységükben az intézményesedés folyamatában felerősödött a parlamentre, illetve az intézményesített politikai részvételre való orientáció. Ez a tendencia egyaránt dokumentálható az összes parlamenti és parlamenten kívüli párt politikai tevékenységében. Nincsenek „mozgalmi pártok”, amelyek ki tudnák vonni magukat az intézményesedés kényszere alól. A civil szervezetek tiltakozó profilja letisztul a pártokról a parlamentarizmus rendszerében, és úgy tűnik, a parlamenten kívüli pártok sem jelentenek hatékony ellenmodellt. Persze a politikai keretfeltételek stabilizálódása mellett a mindenkori hatalmi és kormányzati szerkezet is befolyásolja a pártok konjunkturális vagy dekonjunkturális elkötelezettségét a politikai tiltakozások piacán. Így a szociálliberális koalíció pártjai kivonultak a tiltakozásokból, és az ellenzékbe került pártok részvételének esélye a tiltakozásban megnövekedett. Az 1994-es választások nyomán nem került sor arra, hogy minőségileg újra definiálják a parlamenten kívüli és belüli státusokat. Így egyik korábbi nagy parlamenti párt sem szorult ki a parlamentből és kényszerül lázas parlamenten kívüli cselekvésre. A parlamenten kívüli pártok egyike sem került be a hatalom sáncai mögé, leszámítva az olyan érdekképviseleti pártokat, mint a Vállalkozók Pártja és az Agrárszövetség. A parlamenti tiltakozások többségét kezdeményező Munkáspárt kívül maradt a parlamenten. Így nem következett be lényeges

módosulás a parlamenten belül a tiltakozásra nyitott és az azzal szemben stratégiaileg absztinens pártok arányaiban, persze e két csoport összetétele megváltozott az új kormánykoalícióval. A kormány és az ellenzék összetétele nem közömbös a politikai tiltakozás valószínűségének szempontjából sem, hiszem az eltérő politikai ideológiák, programok, stratégiák és szervezetek más-más módon viszonyulnak a politikai tiltakozás alkalmazásához.

Az 1994-es év a politikai tiltakozások szempontjából sajátos helyet foglal el. Az év során zajlik le a második szabad országgyűlési választás, amely lényegesen befolyásolja a tiltakozások politikai keretfeltételeit. Az új kormánykoalíció azokat a politikai pártokat foglalja magába, amelyek korábban a keresztény-nemzeti koalíció elleni politikai tiltakozások kezdeményezői és résztvevői voltak a Demokratikus Charta esernyőszerzetének keretei között. Ennélfogva eltűnnek a mozgalmi-tiltakozó szféra „politikai nagyvállalkozói”, és, legalábbis az 1994-es év végéig, az így támadt űrt nem töltik be mások. A korábbi kormánykoalíció ellenzékbe került pártjai nem veszik át az SZDSZ és az MSZP korábbi kezdeményező szerepét a politikai tiltakozások piacán. Ennek több oka lehet:

– A keresztény-nemzeti pártoknak a szociálliberálisoktól eltérő politikaértelmezése inkább a meglévő intézmények keretei közötti cselekvési formákra helyezi a hangsúlyt.

– Az 1994-es önkormányzati választásokkal ismét széles tér nyílik az intézményesített politikai részvételre, amely leköti az ellenzéki politikai pártok és általában a teljes politikai társadalom energiáit.

– Az új politikai koalíciók keresése az ellenzékben, illetve az ellenzékbe kerülés okozta sokk következtében gyors átalakulásra kerül sor a pártszervezetekben, illetve a támogató társadalmi szervezetekben és politikai körökben.

– Végül, de nem utolsósorban az okok között említhetjük – ha hihetünk az ilyenféle politikai kijelentéseknek – az új kormánykoalíciónak adott türelmi időt.

4. A CIVIL SZERVEZETEK SZEREPE

A kutatásban civil szervezetnek tekintettük a parlamenti képviselővel nem rendelkező pártokat is, továbbá a szakszervezeteket, egyházakat, egyesületeket, helyi szervezeteket stb.

5. táblázat

A civil szervezetek részvétele a tiltakozásokban

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	összesen
Részvevő szervezetek száma	177	179	210	289	221	55	1131
Tiltakozások legalább egy szervezet részvételével	78	75	112	89	122	35	511
Tiltakozások legalább egy szervezet kezdeményezésére	63	13	25	6	106	29	241

A szakszervezetek és a civil szervezetek összesített részvételi adatai jóval meghaladják a pártok tiltakozási aktivitását, még akkor is, ha a pártok között vesszük számba a civil szervezetekhez átsorolt, parlamenti képvisellel nem rendelkező politikai szervezeteket. A kezdeményezés vonatkozásában a pártok és a civil szervezetek aránya viszonylag kiegyensúlyozott, ami arra utal, hogy eléggé tipikus lehet a pártok által kezdeményezett, de több civil szervezet részvételével lezajlott tiltakozó események köre.

A civil szervezetek kategóriájának szerteágazó volta és a viszonylag rövid időtartam miatt a civil szervezeteknek a tiltakozásokon belüli profilját a teljes 1994-es évi – a választások előtti és az azt követő félév adatait egyaránt tartalmazó – táblázat alapján értelmezem, azon feltételezés alapján, hogy a választási kampányok a civil szervezetek tevékenységét kevésbé és csak közvetve befolyásolhatják, és leginkább a teljes 1994-es év szolgál az intézményesedés periódusának mintájául, hiszen az általunk vizsgált periódusban a rendszerváltástól legtávolabb eső év.

6. táblázat

A tiltakozások alakulása 1994 két félévében

A tiltakozás alanya	január -június	július -december	Különbség	összesen	százalék
Nem-formális csoportok	13	15	+2	28	22,4
Egyesület, alapítvány	14	13	-1	27	21,6
Munkavállalók	14	13	-1	27	21,6
Pártok	6	8	+2	14	11,2
Környezetvédők	4	8	+4	12	9,6
Nemzetközi kampányok	2	6	+4	8	6,4
Egyházak	1	4	+3	5	4,0
Külföldiek	1	3	+2	4	3,2
Összesen	45	80	15	125	100

a) *Szakszervezetek.* A munkavállalók tiltakozó akciói többnyire közvetlenül vagy közvetve szakszervezeti, avagy más munkavállalói érdekképviselői szervezetekhez kötődnek, ezek szervezik, készítik őket elő. A munkavállalói tiltakozás fontos akcióformája a sztrájk, emellett széles körben alkalmazott az aláírások gyűjtése, a demonstráció, a sztrájkfelhívás, avagy a figyelmeztető sztrájk. A teljes repertoáron belül a sztrájk végső eszköz. 1994 folyamán mégis többször alkalmazták a munkavállalók. Legnagyobb és legszélesebb körű a decemberi vasútsztrájk, amelynek a rendszerváltás óta komoly előtörténete van a mozdonyvezetői vagy a vasutas szakszervezetek évente visszatérő béralkuinál, érdekképviselői konfliktusaiban. Jóllehet a sztrájkok nem politikai célzatúak, a széles kört mozgató, közellátási szférát érintő sztrájkok jellegükénél fogva politikai tartalmakkal telítődnek, a politikai keretfeltételek határozzák meg dinamikájukat, főleg egy még ilyen nagymértékben állami tulajdonú gazdaságban.

A politikai keretfeltételek az első félévben inkább konfrontáció feltételeznének a kormányzattal, amely korábban alakítóan kívánt beavatkozni a szakszervezeti érdekképviselőket ügyeibe. Feltehetően a választások közeledte miatt mégis a nyitott, flexibilis kormányzati reagálások a jellemzők (pl. a föld alatti bányászdemonstráció esetében). A második félévre a szakszervezetek, és főleg az MSZOSZ szinte „kormányra kerülnek”, és talán éppen ez ad újabb dinamikát a választások alatt elhalasztott tiltakozásoknak, amelyek felszínre hozzák az új kormánykoalícióon belüli politikai, stratégiai különbségeket. Így a politikai elit belső megosztottsága és a szakszervezetek iránti nyitottsága a második félévben újabb és újabb, a munkavállalók igényeire nyitott politikából következő tiltakozásokhoz vezet.

A sztrájkok, illetve a konfliktusok következtében a szakszervezetek tiltakozó kampányaik során újra „mozgalmi” elemekkel telítődnek. Mint azt az amerikai mozgalmunkutató John McCarthy (1973) nevével fémjelvezhető „forrásmobilizációs” irányzata kimutatta, a század elején a Max Weber és Robert Michels feltételezte „oligarchizálódás vastörvénye”, illetve az elburokratizálódás nem irreverzibilis folyamatok a 20. századi társadalmi-politikai szervezetek életében. A tiltakozó kampányok mobilizációja, a tagság szolidaritása, a vezetés legitimációjának megerősítése a közösségi-mozgalmi elemet hozhatja előtérbe bizonyos időre a bürokratikus szervezetekben is.

b) *Egyesületek, alapítványok, egyházak és más formális szervezetek.* A munkavállalókkal a tiltakozásban számszerűen azonos súllyal szereplő különféle nem párt, illetve munkavállalói érdekképviselői szervezetek köre igen széles, csoportjuk sokszínű. Sokkal inkább rá vannak utalva a tiltakozásra Magyarországon és másutt is, mint a pártok vagy a szakszervezetek, hiszen az előbbieknél intézményesített lehetőségük van a beleszólásra a politika folyamatába. Ezzel szemben a különféle, alkotmányjogiilag, vagy szokásjogiilag a parlamentben vagy a korporatív mechanizmusokban nem privilegizált helyeze-

nű szervezeteknek a tiltakozás révén kell bebizonyítaniuk képességüket és érettségüket arra, hogy a politika előbb elemzett intézményes aktorai bevonják, kooptálják őket a döntéshozatali folyamatokba.

Az egyesületi vagy más szervezett formában – a biogilisztsáoktól a nagycsaládosokig – megjelenő társadalmi-politikai csoportok éppen tiltakozásaik révén kívánják biztosítani vagy növelni befolyásukat. Nehezen operacionalizálható ezeknek a törekvéseknek az eredményessége, hiszen ritka az olyan eset, amikor a csoportok elérik kitűzött céljukat, ami többnyire a döntéshozóknak szánt üzenetek eljuttatása a nyilvánosság közvetítésével. A sajtóba való bekerülésre, amely jelen kutatásunkban az azonosíthatóságnak eleve az alapfeltétele, aligha van esélye az ilyen tiltakozó szervezetek mindegyikének. A nyilvánosság és a tömegkommunikáció révén történő figyelemfelkeltés így sokszor nem eszköz, hanem céljá válhat számukra. Vannak eleve a tiltakozásra alakult egyesületek, platformok, mint pl. a Demokratikus Charta, vagy Budapesten a XI. kerületben a gázvezeték építése elleni küzdelmet irányító Rózsavölgyért egyesület, illetve az Antifasiszta Akció, és olyanok is, mint az Alba Kör, a Magyarországi Gyermekebarátok Mozgalma vagy a nagycsaládosoké, amelyek sokféle, karitatív, közösségi, hálózati funkciót látnak el, és csak akkor tiltakoznak, ha tagságuk érdekeit vagy a szervezet céljait kihívás éri. Az egyesületek általában különböznek a pártoktól és a szakszervezetektől abban, hogy mivel nem épülnek be szervesen a választási vagy az érdekképviselési rendszer révén a politikai rendszerbe, nagyobb mértékben fluktuálnak a politika és más társadalmi szférák – például kultúra, vallás, gazdaság – között, tehát a politikai tiltakozás esetleg csak átmenetileg vállal funkciójuk, és sokszor maguk a szervezetek is átmenetiek, megszűnnek bizonyos célok megvalósulása vagy megvalósulása esetében.

Az egyházakat ez a veszély általában nem fenyegeti, hiszen hosszabb távon működő társadalmi szervezetek. Fő funkciójuk nem is a tiltakozás, ehhez csak a tagjaikat vagy szervezetüket, értékeiket, hitüket ért konfliktusok, kihívások esetében folyamodnak. Magyarországon elég világos hierarchia áll fenn közöttük; a „bevett”, nagy egyházak csak ritkán kényszerülnek tiltakozni, de persze vannak „bejártott” témáik, amilyen a zsidó vallás esetében a Holocaust és az antiszemitizmus, vagy a katolikusoknál a magzatelhajtás. A nagyobb egyházak többnyire megtalálják kapcsolataikat a mindenkor hatalomhoz, és nem kényszerülnek, vagy csak ritkábban a nyilvános tiltakozás eszközeként felhasználására. A kicsi, új, vagy csak éppen hogy elúrt vallási közösségek gyakrabban kényszerülnek tiltakozni, mint például 1992–1993-ban a „destruktívnek” minősített, az állami támogatásból kizárt csoportok. Ezen a területen 1994-ben a megelőző évekhez képest alig volt tiltakozás, apály követi a korábbi felfutást. A szociálliberális koalíció politikája most persze újabb a történelmi egyházakat vagy egyes képviselőiket mozgósító tiltakozási ciklus kiindulópontjává válhat.

c) *Nem-formalizált társadalmi-politikai csoportok.* Még flexibilisebb a tiltakozások számában vezető nem formális csoportok köre. A legkülönfélébb alapon szerveződő spontán vagy kevésbé spontán akciókat soroltuk ide; Kéri Edit antikommunista tüntetéseitől a közársasági elnök és a budapesti főpolgármester támogatását is élvező Asszonyok a Békéért nemzetközi kampányáig. Eltérően a bármiféle stabil szervezeti – párt-, szakszervezeti, egyesületi, alapítványi – bázissal rendelkező szervezett tiltakozásoktól, ahol az akció után továbbra is megmarad a mobilizációs potenciál stabilizálódását biztosító „szervezeti csigahéj”, a szervezeti infrastruktúra, az ezt nélkülöző csoportok esetében a társadalmi hálózatok kiépítése, a közösségek kapcsolatrendszerének felhasználása az akció-orientáltság a jellemző. Szabadok a szervezetfejlesztés és forrásmobilizálás nyűgétől, de valamilyen fokú szervezettség, anyagi bázis nélkül az akciókat sem tudnák létrehozni. Lételemük valójában a sajtó, de főleg az elektronikus média, amely megsokszorozza hatásukat, amennyiben elérik a hírérték küszöbét. Talán ezért van az, hogy esetükben a szabályszegés sokszor tudatos stratégiaalkotó elemmé válik, például az állampolgári engedetlenség koncepciójában.

A nem-formalizált szervezetek helyi, világnézeti, szomszédsági vagy egyéb közösségekre épülnek. Szervezetük nem formalizált, de azért ez is a források mobilizálását szolgáló szervezet, mint azt a McCarthy-féle „forrásmobilizációs” irányzat kimutatta. A nagy párt, avagy a szakszervezet nem kényszerül a folytonos akcionizmusra, mivel intézményesített pozíciói vannak, viszont a döntéshozatalban mellőzött, illetve intézményesen nem bevont csoportok számára az akció, a tiltakozás sokszor az egyetlen eszköz, amely magában hordja az intézményes küszöbökön való átjutás lehetőségét.

Sajátos, a formalizált csoportok és a nem-formalizált csoportok közötti átmeneti kategóriát jelentenek a nemzetközi tiltakozó kampányok, illetve a külföldiek tiltakozásai Magyarországon. 1994-ben a külföldiek főleg a vámellenőrzés, vagy az idegenrendészeti szabályok ellen tiltakoztak kollektíven, a nemzetközi kampányok (Aids világnap, Föld napja) pedig évek óta a magyar tiltakozási kultúra stabil elemeit jelentik. Mivel Magyarország nyitott ország, a tiltakozás internacionalizálódásának Sidney Tarrow (1994) újabb könyvében jelzett globális és regionális trendjei nem kerülnek el politikai kultúránkat. Az ökológiai, vagy a béketiltakozások, vagy akár az olyan sajátos helyi konfliktusok is, mint a Bős-Nagymaros vízierőmű körüli, bekapcsolják a magyar tiltakozókat a nemzetközi kampányokba. Ugyancsak a nyitott határok következtében megszorodhatnak a nem túl távoli jövőben a külföldiek kisebb-nagyobb tiltakozásai Magyarországon.

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyarországi tiltakozás kutatásunkban feldolgozott sajtója alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a politikai döntéshozatalban intézményesített pozíciókkal nem rendelkező, formálisan nem, vagy csupán civil szervezetként szervezett csoportok politikájában foglalja el a legnagyobb helyet a politikai tiltakozás. A pártok, főként a parlamentben képvisellel rendelkezők alig vagy ritkán folyamodnak a tiltakozás eszközeihez a magyar parlamentáris demokráciában. A szakszervezetek, illetve az érdekképviselői szervezetek számára a tiltakozás a béralkuk és munkaügyi konfliktus során eléggé magától értetődően alkalmazott akcióforma. Az egyesületek, alapítványok és az egyházak profiljában csak időszakonként domborodik ki a tiltakozás.

Mindezek a megállapítások arra irányulnak, hogy a magyar politika egyre inkább magára ölti a „business as usual” képét a tiltakozás területén is. A pártok nem tiltakoznak, hanem a szavazókat igyekeznek megnyerni, és esetleg támogatnak tiltakozásokat, vagy mozgékonyabb szatellit szervezeteikre bízzák megszervezésüket. A szakszervezetek tiltakoznak, ha rákényszerülnek érdekképviselői tevékenységük során, és így vannak ezzel a többi formalizált érdekképviselői szervezetek is. A nem-formális csoportok, a civil szervezetek a legaktívabbak a tiltakozásban, és a formalizáltak közül azok, amelyeknek az intézményes beleszólási lehetőségeiken túlmutató igényeik vannak a politikai részvételre, illetve amelyeket eleve a tiltakozás céljára hoztak létre.

A politikai tiltakozás tendenciái 1989 és 1994 között Magyarországon alátámasztani látszanak azokat az előfeltevéseket, amelyek szerint a politikai keretfeltételek és az akaratkifejezés szervezeti rendszere, azon belül a pártok, mozgalmak, civil szervezetek kapcsolatrendszere egymással összefüggésben változnak. Ezek a változások jól dokumentálhatók Magyarországon és más posztkommunista országokban az utóbbi évek politikájában. E változásokon belül elsősorban a pártok és a civil szervezetek, a társadalmi mozgalmak viszonyát vizsgáltuk, megállapítva, hogy a politikai pártok szerepe a politikai tiltakozásokban csökkenő tendenciát mutat, a civil szervezetek pedig növekszik.

JEGYZETEK

¹ Az ismertetett kutatási hipotézisek a Harvard Egyetem által szervezett és finanszírozott „A kollektív cselekvés stratégiái a demokratizálódó társadalmakban” című kutatás általam megszervezett magyar részének dokumentációjára épülnek, amely Grzegorz Ekiert (Harvard Egyetem, USA) és Jan Kubik (Rutgers Egyetem, USA) angol nyelvű kutatási hipotéziseinek, módszertanának és kérdőíveinek a magyar szituációra alkalmazott változata. A kutatás e közös módszertani bázison Lengyelországban, Magyarországon, Szlovákiában és a volt NDK-ban mérte fel a politikai tiltakozás trendjeit 1989-1994 között két heti- és három napilapra támaszkodva mindegyik országban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

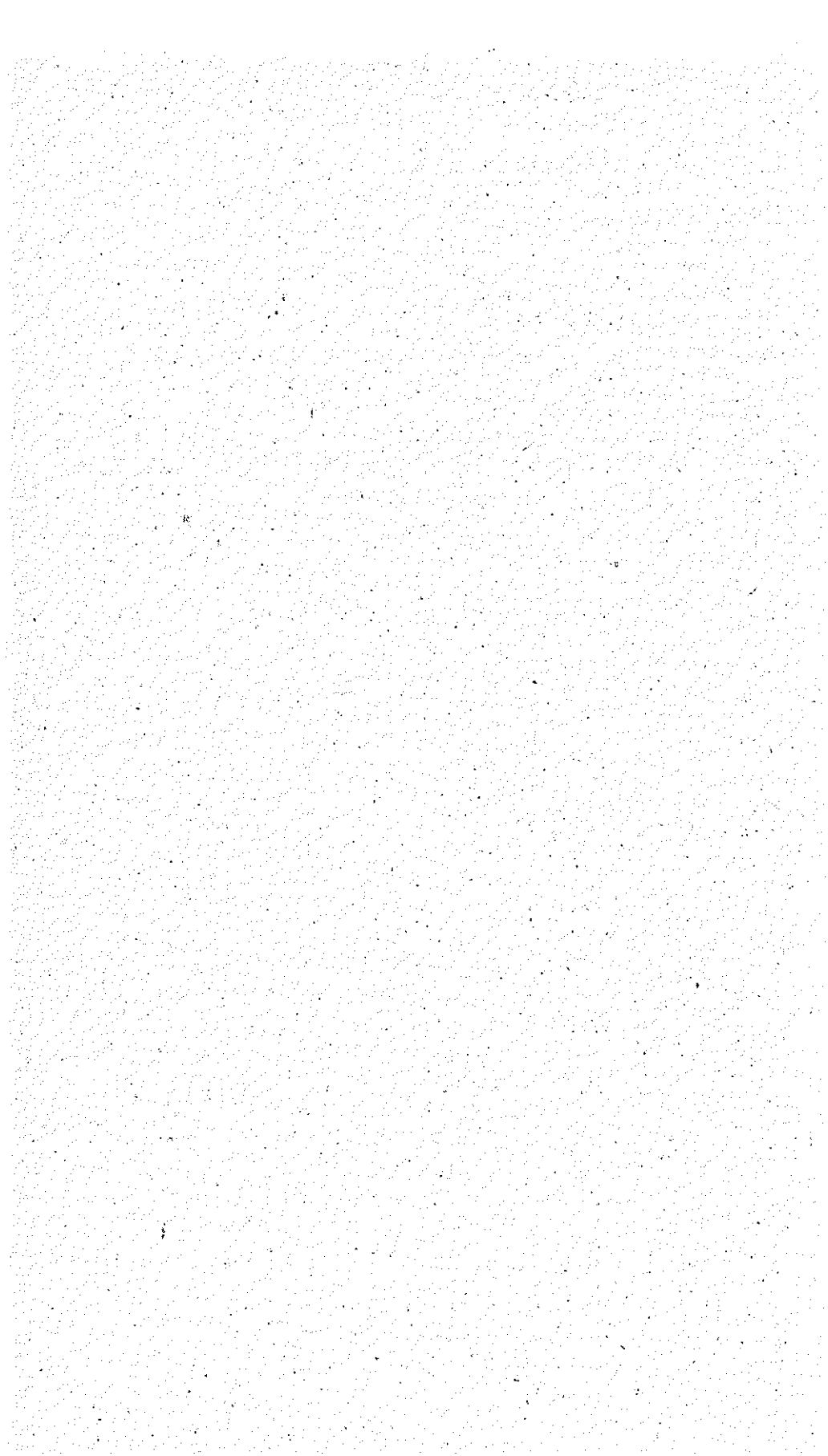
Az irodalomjegyzék csupán a tiltakozás kutatásának nemzetközi szakirodalmát tartalmazza, a magyar pártok, szakszervezetek és civil szervezetek elemzéseit nem sorolja fel.

- Beyme, Klaus von 1992. *Political Mobilization and Participation*. In: Dierkes-Biervert (eds.) 1992. 371-391.
- Cantor, Norman F. 1970. *The Age of Protest*. London: Allen-Unwin
- Dalton, Russel J. 1993. Citizens, Protest and Democracy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528. (July)
- Dyani, Mario-Hein-Anton Van der Heijden 1994. *Anti Nuclear Movements Across States: Explaining Patterns of Development*. In: Flam (ed.) 1994, 355-383.
- Dierkes, Mainolf-Bernd Biervert (eds.) 1992. *European Social Science in Transition*. Frankfurt am Main-Boulder: Campus-Westview
- Eckstein, Harry 1980. *Theoretical Approaches to Explaining Collective Political Violence*. In: Gurr 1980, 135-167.
- Edelmann, Murray 1976. *Politik als Ritual*. Frankfurt am Main: Campus
- Eisinger, Peter K. 1971. Protest Behavior. *Journal of Politics*, Vol. 33, 980-1007.
- 1973. The Conditions of Protest Behaviour in American Cities. Vol. 67. No. 1. 11-29.
- Flam, Helena 1994. (ed.) *States and Anti-Nuclear Movements*. Edinburgh: Edinburgh U. P.
- Franzosi, Roberto 1987. The Press as a Source of Socio-Historical Data. *Historical Methods*, (Vol. 20.)1, 5-16.
- Gamson, William A. 1975. *The Strategy of Social Protest*. Homewood, Ill.: Dorsey P.
- Gamson, William A.-David, Meyer S. 1992. *The Framing of Political Opportunities*. Unp. Ms.
- Gurr, Ted Robert 1980. *Handbook of Political Conflict*. London-New York: The Free Press
- Hirschmann, Albert O. 1970. *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press
- 1984. *Engagement und Enttäuschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Inglehart, Ronald 1977. *The Silent Revolution*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press

- Jenkins, Craig J. 1983. Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements: *Annual Review of Sociology*, Vol. 9, 527-553.
- Kitschelt, Herbert P. 1986. Political Opportunity Structures and Political Protest. *British Journal of Political Science*, (Vol. 16.) 1.
- 1993. Social Movements, Political Parties and Democratic Theory. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528 (July), 13-30.
- Klandermans, Bert 1989. Grievance Expectation and Success Expectations: the Social Construction of Protest. *Social Behaviour*, Vol. 4, 113-125.
- 1993. A Theoretical Framework for Comparisons of Social Movement Participation. *Sociological Forum*, (Vol. 8) 3, 383-402.
- Kolinsky, Martin-William Patterson 1976. (eds.): *Social and Political Movements in Western Europe*. Croom Helm: London
- Koopmans, Ruud 1992. *The Newspaper Data*. Unp. Ms.
- Kriesi, Hanspeter 1985 (Hrsg.) *Bewegung in der Schweizer politik*. Frankfurt-New York: Campus
- 1993. *Political Mobilization and Social Change*. Vienna: European Centre-Avebury
- 1993. *Politische Rahmbedingungen der Entwicklung neuer sozialen Bewegungen*. In: Luthardt (hrsg.) 1993. 32-46.
- Kriesi, H. P.-R. Koopmans-J. W. Duyvendak.-M. G. Giugni 1992. New Social Movements and Political Opportunities in Western Europe. *European Journal of Political Research*, Vol. 22, 219-244.
- Lehman-Wilzig, Sam-Meyer Ungar 1985. The Economic and Political Determinants of Public Protest. *International Review of Modern Sociology*, Vol. 15, 63-80.
- Lipset, Seymour M.-Stein Rokkan 1967. *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: an Introduction*. In: Lipset-Rokkan (eds.) 1967. 1-67.
- Lipset, Seymour Martin-Stein Rokkan (eds.) 1968. *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York: The Free Press
- Lipsky, Michael 1968. *Protest as a Political Resource*. *The American Political Science Review*, (Vol. 62) 4, 1144-1159.
- 1970. *Protest in City Politics*. Chicago: Rand McNally Co.
- Lofland, John 1989. *White Hot Mobilization*. In: McCarthy-Zald (eds.) 1989. 157-167.
- 1990. *Protest*. New Brunswick: Transaction
- Luthardt, Wolfgang (hrsg.) 1993. *Westliche Demokratien und Interessenvermittlung*. SP Schuren V. Marburg
- Marx, Gary T. 1979. *External Efforts to Damage or Facilitate Social Movements*. In: McCarthy-Zald (eds.) 1979. 94-126.
- McAdam, Doug 1982. *Political Process and the Development of Black Insurgency*. Chicago-London: The U. Chicago Press
- McCarthy John D.-Mayer N. Zald (eds.) 1979. *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge, Mass: Winthrop Publishers
- McPhail, Clark 1971. Civil Disorder Participation. *American Sociological Review*, Vol. 36, 1058-1073.
- Melucci, Alberto 1984. An End to Social Movements. *Social Science Information*, 4-5.
- Molotch, Harvcy 1979. *Media and Movements*. In: McCarthy-Zald 1979. 71-94.
- Morris, Aldon D.-Carol McClurg Mueller (eds.) 1992. *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven: Yale Univ. Press
- Neidhardt, Friedhelm 1994. (hrsg.) Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, Soziale Bewegungen. *Sonderheft der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Opladen: Westdeutscher Verlag

- Oberschall, Anthony 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice Hall. Englewood Cliffs
- 1993. *Social Movements*. New Brunswick (USA): Transaction Publishers
- Olson, Mancur Jr. 1963. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press
- Olzak, Susan 1989. Analysis of Events in the Study of Collective Action. *Annual Review of Sociology*, Vol. 15, 119–141.
- Pakulski, Jan 1991. *Social Movements*. Melbourne: Longman Cheshire
- Pross, Harry 1974. *Politische Symbolik*. Stuttgart: Kohlhammer.
- 1992. *Protestgesellschaft*. München: Artemis-Winkler Verlag
- Rammstedt, Otthein 1978. *Soziale Bewegung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Campus
- Rucht, Dieter 1978. Zum Verhältnis von sozialen Bewegungen und politische Parteien. *Journal für Sozialforschung*, (Vol. 27) 3–4.
- 1991. Das Kräftefeld soziale Bewegungen, Gegenbewegungen und Staat. *Forschungsjournal neue Soziale Bewegungen* 2, 9–17.
- (ed.) 1991. *Research on Social Movements*. Frankfurt am Main: Campus
- 1994. Öffentlichkeit als Mobilisierungsfaktor für soziale Bewegungen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft*, 34, 337–359.
- Rucht, Dieter–Peter Hocke–Thomas Ohlemacher 1992a *Dokumentation und Analyse von Protestereignissen in der BRD (PRODAT)*. Codebuch. WZB FS III 92–103. Berlin: WZB.
- — 1992b Protest Event Data: Collection, Uses and Perspectives. In: Mario Dyani–Ron Eyeran (eds.) *Studying Collective Action*. London: Sage 76–107.
- Rule, James B. 1988. *Theories of Civil Violence*. Berkeley: UCLA Press
- Sharp, Gene 1973. *The Politics Of Non Violent Action*. Boston: P. Sargent Publ.
- Skolnick, Jerome H. 1970. *The Politics of Protest*. S. and Schuster
- Synder, David 1976. Theoretical and Methodological Problems in the analysis of Governmental Coercion and Collective Violence. *Journal of Political and Military Sociology*, Vol. 4, 277–293.
- Tarrow, Sidney 1989. *Democracy and Disorder*. Oxford–New York: Oxford University Press
- 1991. Kollektives Handeln und Politische Gelegenheitsstruktur in Mobilisierungswellen: Theoretische Perspektiven. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 43, 647–670.
- 1994. *Power in Movement*. Cambridge, Mass: Cambridge University Press
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House
- 1979. *Repertoires of Contention in America and Britain, 1750–1830*. In: McCarthy–Zald 1979.(eds.) 126–156.
- 1985. Models and Realities of Popular Collective Action. *Social Research*, (Vol. 52) 4, 717–749.
- 1986. *The Contentious French*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- 1991. *From Mutinuity to Mass Mobilization in Great Britain*. New School for Social Research. Working Paper, 109.
- 1992. *How To Detect, Describe, and Explain Repertoires of Contention*. New School for Social Research. Working Paper, 150.
- Tilly, Charles–Louis Tilly–Richard Tilly 1995. *The Rebellious Century 1830–1930*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- Wilson, James Q. 1961. The Strategy of Protest. *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 5, 291–303.

- Wilson, John 1977. Social Protest and Social Control. *Social Problems*, (Vol. 24) 4, (Apr.) 469-481.
- Zald, Mayer N.-Michael A. Berger 1979. *Social Movements in Organizations*. In: McCarthy-Zald 1990. 185-223.
- Zald, Mayer N.-John McCarthy 1989. *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction.
- Zimmermann, Ekkart 1980. *Macro Comparative Research on Political Protest*. In: Gurr 1980. 167-238.
- 1983. *Massen-Mobilisierung. Protest als politische Gewalt*. Zürich: Edition Interfrom
- 1987. Political Violence and other Strategies of Opposition Movements. *Journal of International Affairs*, (Vol. 40) 2, 325-351.

ANIA VAN DER MEER, KROK PASZKOWSKA-
MARC VAN DEN MUYZENBERG

A parlamenti párt szerepe az új demokráciákban

*Magyarország és Lengyelország esete**

BEVEZETÉS

Az önkényuralmi rendszer mind Magyarországon, mind Lengyelországban csak a közelmúltban ért véget, és a pártrendszer még a fejlődés korai szakaszában jár. Általános vélemény szerint Magyarországon a lengyelországihoz képest a pártrendszer szilárdabb és megalapozottabb. Lengyelországban a demokratizálódáshoz elvezető kerekasztal-megbeszélések két blokk, a kormányzó koalíció¹ és a Szolidaritásra épülő ellenzék között folytak. Magyarországon a tárgyaló felek már akkor politikai pártokká kristályosodtak, különösen pedig az ellenzék. Lengyelországban az antidemokratikus rendszerben erős ellenzéki mozgalom létezett, a párttá fejlődés folyamata jobban elhúzódott és elmérgesedett, mint Magyarországon, ahol az első szabad választásokon inkább egymással versengő politikai pártok küzdöttek a szavazatokért és nem valamiféle egységes társadalmi mozgalom (Cotta 1994: 118). Lengyelországban a politikai pártok egészen az 1991. októberi parlamenti választásokig nem vettek részt ilyen megmérettetésben. A kelet-közép-európai új demokráciák közül „Magyarország tapasztalta meg a legkorábban a pártszervezet kifejlődését”, „a párttá fejlődés folyamata Lengyelországban volt a leggyengébb” (Lewis-Lomax-Wightman 1994: 157, 175).

* Az előadás az ECPR Bordeaux-ban, 1995. április 2-a és május 2-a között megrendezett *Party Discipline & the Organization of Parliaments* elnevezésű műhelyvitájára készült.

Mindezek mellett nem szabad elfelejteni, hogy az összes új demokráciában a legtöbb párt az önmeghatározás, nagyság és szervezet tekintetében még cseppfolyós állapotban van. Többnyire az elit szintjén keletkeztek, fejlődésük főntről indult és általában az újonnan demokratikussá vált parlamentekben, nem pedig a mozgósított lakosságra épült.² A megalapozottabb demokráciák parlamentjeivel ellentétben az új demokráciák törvényhozása még mindig „olyan fórum, ahol az új pártokat megteremtik, megformázzák és kipróbálják” (Olson 1994: 36). Ugyanakkor ezek a parlamentek még mindig az eljárásokat alakítják, tesztelik és változtatják, kiigazítják a meglévő szervezeti struktúrákat és tanulják, miképpen működjenek a pártok versengése közepette. Ez pedig olyan paradox helyzetet eredményez, amikor a pártok, különösen pedig a parlamenti pártok központi szerepet játszanak a parlament szervezetében és működésében, holott még nem szilárdultak meg, szétföredezettek, és ezért csak korlátozottan alkalmasak a szerep ellátására (Kopecky 1995b).

Ez a tanulmány azt vizsgálja, hogy a két parlament mennyire „pártorientált”, és a parlamenti pártok hogyan tartják fenn a kohéziójukat.³ Feltételezzük, hogy a parlamenti pártok kiemelt fontosságot tulajdonítanak tagságuk stabilizálásának, teljesítményük javításának és annak, hogy saját érdekeik szolgálatába állítsák a parlamenti eljárásokat.

Elemzésünket a két parlamentben a demokratikus átmenet után négy évvel gyűjtött empirikus adatokra alapozzuk.⁴ Ez azt jelenti, hogy az első szabadon választott magyar parlamentet és a második lengyel parlamentet hasonlítjuk össze. Lengyelországban az új választási törvény nyomán kevesebb párt alakult és méreteiket tekintve nagyobbak, szemben az erősen fragmentált első parlammal. Magyarországon ugyanazok a pártok képviseltetik magukat az első és a második parlamentben is, bár a pártok relatív nagysága számottevően különbözik.

A legtöbb parlamenti demokráciában a törvényhozás tagjait a nemzet képviselőinek tekintik, akik függetlenek az instrukcióktól, a gyakorlatban azonban a „párt-dimenzió a parlamenteken belüli magatartás elemzésének legfontosabb egysége” (Beyme 1983: 344). Mi a következő három függő változó segítségével kívánjuk megállapítani, mennyire pártorientált a magyar és a lengyel parlament:

a) a pártok helyzetét meghatározó formális szabályok megléte vagy hiánya az alkotmányban, a választási törvényekben, a parlamenti házszabályokban, a képviselők jogaiban és kötelességeiben;

b) a parlamenti pártok magatartása abban a tekintetben, hogy igyekeznek megkötni tagjaikat és egyfelől biztosítani akarják a tagság stabilitását, másfelől pedig bizonyos fokú kényszert alkalmaznak, hogy a képviselők a párt vonalát kövessék;

c) a parlamenti párt szerepe az egyes képviselők értékelése szerint.

Elemzésünket a párt közhivatali szereplésére korlátozzuk és mellőzzük a párt-szervezet három vonatkozásának viszonyát, nevezete-

sen a pártot a közhivatalban, a terepen és központi pártszervekben (Katz és Mair 1994). Valójában a parlamenti párttagság és a központi hivatali tagság közötti átfedés⁵, valamint az a tény, hogy a pártok a parlamenti tevékenységre összpontosítanak⁶, azt jelenti, hogy nehéz megítélni, milyen mértékben függetlenek a parlamenti pártok a központi pártszervektől.

Ezen a ponton kívánjuk egyértelműen meghatározni, mit is értünk „parlamenti párt”-on. A parlamenti pártok mind Magyarországon, mind Lengyelországban általában tükrözik azokat a pártokat a parlamenten kívül, amelyeknek jelöltjeként bejutottak a parlamentbe. Egyes esetekben azonban ezeket a jelölő listákat politikai pártok koalíciója vagy „társadalmi szervezetek” állítják össze. Az 1993. május 2-iki lengyel választási törvény értelmében a szejm megválasztásához jelölteket állíthatnak politikai pártok, politikai vagy társadalmi szervezetek és olyan választói csoportok is, amelyek ebből a célból választási bizottságokat hoznak létre (77.1. cikkely). Az e törvény alapján megtartott első parlamenti választáson (a második, szabadon választott szejm) a politikai pártok voltak a legsikeresebbek jelöljeikkel, bár politikai és társadalmi szervezetek, nevezetesen a BBWR (Pártonkívüli blokk a reform támogatására) és a német kisebbség is szerzett képviselőt.⁷ Ennek ellenére parlamenti munkájuk során úgy viselkednek, mint a pártok és úgy is kezeljük őket. Ezért „parlamenti pártoknak”⁸ tekintünk minden olyan megszervezett képviselőcsoportot, amely azonos politikai elveket tesz magáévá.

A PARLAMENTI PÁRTOKRA VONATKOZÓ FORMÁLIS SZABÁLYOK

Milyen jelentőséget tulajdonítsunk a politikai pártokra vonatkozó rendelkezések meglétének vagy hiányának az alkotmányban és a parlamenti házszabályban? Ha vannak pártokra vonatkozó szabályok, amelyekre konkrét hivatkozások is történnek, akkor biztonsággal feltételezhető, hogy a pártok politikai szereplőként elfoglalt pozíciója elismert. A pártok konkrét említését szükségesnek tarthatjuk, amikor nem léteznek az „íratlan törvények szabályai” (Somogyvári 1994: 164). Ha azonban konkrétan nincs utalás pártokra, ez nem jelenti szükségképpen azt, hogy nem játszanak szerepet: lehetséges, hogy a szövegezéskor szerepük még minimális volt, de az is lehetséges, hogy egyszerűen fölöslegesnek tartottak minden konkrét utalást. Ezért nemcsak a pártokra (frakciókra, lobbikra) tett konkrét utalásokat vesszük számba, hanem a parlamenti pártok és más csoportok megalakítására vonatkozó formális és informális szabályokat is, a pártok részvételét bizottságokban, valamint a frakciók/lobbik részére megteremtett pénzügyi és adminisztratív infrastruktúrát.

A politikai pártoknak mint a politikai folyamat legitim szereplőinek fontosságát az alkotmány mind Magyarországon, mind Lengyelországban elismeri, bár nem fogalmazza meg olyan nyomatékkal,

mint például adott esetben a cseh alkotmány.⁹ A politikai pártoknak az 1989. júniusi, részlegesen szabad választásokhoz vezető lengyel átmenetben betöltött szerepét a 100. cikkely tükrözi, amely szerint a szejm, a szenátus és az elnök megválasztásához állított jelölteket „politikai és társadalmi szervezetek és a választók nevezik ki”. A magyar átmenetben a politikai pártok és a parlament a lengyelországinál nagyobb szerepet játszottak: Magyarországon a parlamenti frakció fontosságát az alkotmány rendelkezése formálisan is hangsúlyozza, amikor előírja, hogy az elnök mielőtt feloszlátná a parlamentet, a frakcióvezetőkkel konzultáljon és ne a házelnökkel – mint Lengyelországban.

A házszabályokat mindkét országban értelmezik, sőt módosítják, hogy azok az érintett, általában koalíciót alkotó pártok érdekeit szolgálják. Ez mintha gyakrabban következett volna be Magyarországon, mint Lengyelországban, ahol a házszabályok nyilvánvalóbban tükrözik a párterdekeket. A magyar parlament házszabályai rendkívül részletesek és gyakran alkotják heves viták tárgyát, következésképpen évente négy-öt alkalommal is módosítják őket (Somogyvári 1994: 164). A lengyel szejm jelenlegi házszabályait 1992. július 30-án fogadták el (*Monitor Polski*, 1992) és azóta gyakorlatilag változatlanok.

A parlamenti pártok helyzete

Az első évek tapasztalata azt mutatja, hogy a parlamenti pártok mindkét törvényhozásban hajlanak arra, hogy részekre szakadjanak. Ezért aztán megváltoztatták a gyakorlatot és szigorúbb szabályokat fogadtak el. Megemelték mindkét parlamentben a parlamenti párt alakításához szükséges küszöböt. Magyarországon a frakciólétszám alsó határát tízről tizenötre emelték.¹⁰ Az első parlamentben kezdetben a frakció kétféle típusát ismerték el: a pártokon alapuló úgynevezett képviselő csoportokat, illetve a független képviselők csoportját. Az előbbit csak akkor ismerték el, ha legalább tíz tagja volt. Az utóbbi frakció jogokat kapott az első parlamentben, de a második szabad választások után nem alakították újjá. Lengyelországban az első parlamentben az egyes frakciók minimális létszámát háromról tizenöt főre emelték. Egy három-tizennégy fős képviselő csoport kört alkot. A magyar példa alapján gondolkoztak azon, hogy megteremtsek független képviselők frakciójának a lehetőségét, ezt azonban a jelenleg érvényben lévő házszabály végső változata elvetette.

A képviselőknek nem szükséges valamely párt tagjának lenniük ahhoz, hogy csatlakozzanak egy frakcióhoz. Lengyelországban azonban a frakciók belső szabályzata tagsági díj fizetését írja elő. Az összeg frakciónként változik, és csak a Független Lengyelországi Konföderáció (KPN) esetében okozott gondot, ahol a tagoknak illetményük 20-25 százalékát kell befizetniük.

Mindkét parlamentben lehetőség van különleges érdekcsoportok alakítására, és léteznek is ilyenek. Lengyelországban hivatalos elismerést nyerhetnek, amennyiben belső szabályzatukat jóváhagyás céljából a (házelnökből és helyetteseiből álló) elnökség elé terjesztik.¹¹ Némelyik csoport szektorális és regionális érdekek valóságos pártközi lobbiját alkotja, és a tagok együttműködése kiterjed még törvénytervezetek közös kidolgozására is.

A napirendet mindkét törvényhozásban a parlamenti pártok a házelnökkel (és helyetteseivel) szoros együttműködésben alakítják ki. A frakciójoggal nem rendelkező csoportokat kihagyják az ezzel foglalkozó parlamenti testületekből, nevezetesen a Konvent Seniorówból és a Házbizottságból.¹² Következésképpen a frakciójogok nélküli csoportok csekély befolyással vannak a napirendre. Lengyelországban egyszerűen felemelték a frakció alakításához szükséges tagság számát és ezzel megoldották azt a problémát, amit a Konvent Seniorów munkájában a túl sok kis frakció részvétele okozott. Ha egy csoport 15 vagy annál több tagot tud felmutatni – tekintet nélkül párhóvatarozásukra –, könnyen alakíthat új frakciót. Ez ellentétes a magyarországi helyzettel, ahol a frakciójogok megadása politikai perlekedés tárgya. A Házbizottság célja az volt, hogy korlátozza a fragmentálódást és ezért úgy döntött, hogy csak az olyan csoportok frakciójogát ismeri el, amelyek legalább valamilyen parlamenten kívüli szervezetet képesek felvonultatni.¹³

Pártok a bizottságokban

Milyen szerepet játszanak a pártok a bizottsági elnöki és tagsági posztok elosztásában? Magyarországon és Lengyelországban egyaránt arányos képviselést élveznek a bizottságokban a parlamenti pártok. A magyar házszabályok ugyan kimondottan nem említik a pártok arányos képviselést, de Az Országgyűlés Bizottsági Kézikönyve, amelyet a képviselők megkapnak, tartalmazza. Minden frakció, függetlenül a nagyságától, legalább egy helyet kap mindegyik bizottságban. Lengyelországban nincsenek írott szabályok a pártok arányos bizottsági képviseléről, de a gyakorlatban mégis érvényesítik. Tekintettel arra, hogy igen sok bizottság létezik, nem lehetséges, hogy a kisebb frakciók és körök minden bizottságban képviseltesék magukat. Mindkét parlamentben íratlan szabály, hogy minden frakció, függetlenül attól, hogy a kormányzó koalíció tagja-e, vagy ellenzékben van, kapjon legalább egy bizottsági elnöki posztot.¹⁴

Igaz ugyan, hogy mindkét parlament házszabályai jelzik, hogy a bizottsági tagságot a parlament egésze szavazza meg, a pártoknak mégis kulcsszerepük van a bizottsági helyek elosztásában. A bizottsági tagság, különösen a „sarkalatos” bizottságokban, kiegészítő jövedelmet jelent a képviselők számára. Ez fontosabb Magyarországon, ahol nagyobbak a pénzügyi ösztönzők, ahol több a képviselő, mint a bizottsági hely, ezért a frakciók a lojális képviselőket bizottsá-

gi tagsággal jutalmazták. Lengyelországban az elnök és az alelnök kivételével csaknem mindegyik képviselő legalább egy, de általában két bizottság tagja.¹⁵ A pártbefolyást azonban az a tény is mutatja, hogy a pártok bizottsági elnökeik és alelnökeik révén gyakran párttag vagy szimpatizáns szakértőket neveznek ki tanácsadónak a bizottságok mellé.

A pártbefolyás a bizottsági tagságra érzékelhetőbb Magyarországon, mint a szejmben. A megnövekedett pártbefolyást Magyarországon két példával illusztráljuk. Az „átülés” jelenségének elkerülése érdekében megtiltották a frakciójukat elhagyó képviselőknek, hogy hat hónapig bizottsági tagok legyenek. A másik példa szerint a jelenlegi „túlméretezett” magyar koalíció frakciói tartózkodtak attól, hogy igénybe vegyék az összes őket megillető bizottsági helyet még akkor is, ha ezzel az ellenzék lett túlreprezentált.¹⁶ A bizottsági helyek korlátozott száma igen keresett pozíció a koalíciós képviselők körében.

Empirikus adataink tanúsága szerint Magyarországon a pártoknak nagyobb szerepük van ezen a téren. Arra a kérdésre, hogy ki dönt a képviselők bizottsági tagságáról, a válaszolók 88 százaléka a frakciót vagy a vezetőségét nevezte meg. A lengyel választóknak csak 37 százaléka mondta azt, hogy a frakciója, bár további 17 százalék szerint a képviselő a parlamenti pártjával folytatott konzultáció után maga dönt.¹⁷

A parlamenti pártok pénzügyi támogatása

A parlament különböző szerveinek és a parlamenti pártoknak relatív fontosságára következtethetünk a pénzek elosztásának mikéntjéből (lásd 1. táblázat). Az a benyomásunk, hogy mindkét parlamentben a pénzek legnagyobb része inkább a parlamenti párthoz és az egyes képviselőkhez, nem pedig a bizottsághoz kerül. Azonban nem mindig könnyű különválasztani a finanszírozást és kideríteni, hogy a pénz valójában mire használták fel.

1. táblázat

A lengyel és a magyar képviselők pénzügyi juttatásai*

Ország	képviselő havi illetménye	képviselő működési költségei (iroda, frakció, titkárság)	havi illetmény és egyéb juttatások a bizottságokban
Lengyelország	434 \$ egy összegben hivatásos képviselőknek, a házelnök és helyettesei többet kapnak	1217 \$ a parlamenti irodára + tagonként 196 \$/174 \$/152 \$ frakciótagság az - 50/51-100/100 - tagú frakciókban; 152 \$ független képviselőknek 304 \$ frakciótagonként szaktanácsadásért és kutatásért a bizottságokban	348 \$ juttatás +25% a fontos bizottsági elnököknek; +20% egyéb bizottsági elnököknek; +15% bizottsági alelnököknek; +10% fontos bizottságok tagjainak és albizottsági elnököknek
Magyarország	519 \$ egy összegben a házelnök, az alelnökök és a parlamenti pártvezérek többet kapnak	130 \$/260 \$ a kormányzó/ellenzéki pártok tagjainak 620\$ a független képviselőknek	+100% egy összegben a bizottsági elnököknek; +80% a bizottsági alelnököknek; +40% egyéb bizottsági tagoknak; a fontos bizottságok tagjai további 40%-ot kapnak

* Átváltási ráták: 1 \$ = 23 000 zl/108 forint

Lengyelországban az 1993-as választási törvény olyan rendszert vezetett be, amely a választási kampány költségeit a megválasztott képviselők számarányában téríti meg.¹⁸ A finanszírozás elsődlegesen a parlamenti pártokra terjed ki, ugyanis csak olyan választói bizottságok részesedhetnek belőle, amelyek parlamenti képviseletet szereznek. Ám a parlamenti pártok sem rendelkeznek tetszés szerint az egész összeg fölött. A parlamenti költségvetés nagy részét a képviselők kaphatják meg, hogy irodát (biura poselskie) tartsanak fenn választókerületükben (adminisztrációs költségek, bérleti díj, munkatársak). Ezeket az alapokat „nem lehet politikai pártok, társadalmi szervezetek, alapítványok vagy jótékonyági tevékenység finanszírozására, sem pedig a parlamenti frakciók céljaira felhasználni” (az elnökség 1994. december 23-iki határozata; a mi kiemelésünk. - A.M. - M.M.). Az egyes képviselők döntenek el, nem parlamenti frakciójuk vezetése, hogy mire fordítják a választókerületükre kapott havi ellátmányt. A gyakorlatban a választókerületi irodák gyakorta egyúttal vidéki pártirodák is, és ezért nehézséget teszi a választókerületi munkára, illetve a párttevékenység előmozdítására fordított pén-

zek között. Ezt egyesek a politikai pártok kiskapus állami finanszírozásának tartják (*Rzeczpospolita*, 1995. február 1.).

A képviselők Magyarországon is kapnak pénzt a választókerületi munkára. Lengyelországhoz hasonlóan az egyes képviselőktől és nem a parlamenti pártjuktól függ, hogy ezt a juttatást mire költik (*Magyar Nemzet*, 1995. február 27.), és konzultációikat általában a helyi pártirodán vagy a városi önkormányzat épületében tartják. A (helyi) pártbürokrácia gyakran segít a választókerületi munka ellátásában.

A pártok mindkét parlamentben meghatározott havi összegét kapnak tevékenységük finanszírozása céljából. Lengyelországban ez az összeg egy képviselőre számítva a frakció létszámának növekedése arányában csökken. Magyarországon az összeg egyenlő húsz képviselő fizetésének összegével, tekintet nélkül a frakció létszámára. Az ellenzéki pártok azonban a frakciójuk taglétszáma alapján évente külön juttatásban részesednek; ez az összeg minden egyes frakciótag havi fizetésének a fele. A gyakorlat azt mutatja, hogy a kormányzó pártok könnyebben jutnak információhoz, ezért frakcióik csupán a frakciótagok havi fizetésének 25 százalékát kapják különleges évi juttatásként.

A bizottságoknak mindkét parlamentben korlátozott pénzügyi és adminisztrációs erőforrásaik vannak. Magyarországon a költségvetés szakértők alkalmazását sokkal korlátozottabban teszi lehetővé a bizottságoknak, mint a parlamenti pártoknak (Pokol 1994: 55). Lengyelországban a bizottságok részére készített szakértői jelentéseket és véleményeket nagyrészt a parlamenti pártoknak juttatott pénzalapokból fizetik.

A parlamenti pártok mindkét parlamentben központi szerepet játszanak a parlament szervezetében és igyekeznek pozícióikat megszilárdítani. Bemutattuk, hogy a magyar parlamentnek világosan megfogalmazott és igen részletes szabályai vannak, amelyek állandó politikai súrlódásokat idéznek elő, a lengyel szejmben viszont a pártokra vonatkozó szabályok kevésbé korlátozóak. A lengyel parlamentben még mindig könnyebb távozni egy parlamenti pártból és újat alapítani, mint a magyar parlamentben, amely ezt nehezítő szabályokat fogadott el. Ezzel együtt azokban az országokban – például Portugáliában vagy Spanyolországban –, ahol az átmenet az önkényuralmi rendszerekből a demokráciába korábban lezajlott, a parlamenti szabályok sokkal szigorúbbak.¹⁹

A PARLAMENTI PÁRTOK MAGATARTÁSA

A parlamenti pártoknak képesnek kell lenniük arra, hogy magukhoz kössék tagjaikat, mert csak így biztosíthatják a parlamenti munka és a parlamenti többség viszonylagos kiszámíthatóságát és stabilitását. A legtöbb pártban a parlamenti párt határozza meg, hogy tagjait mikor köti meg a pártvonal és mikor lehetnek más véleményen. Egyetlen demokratikusan megválasztott parlamenti párt sem követel feltét-

len fegyelmet minden körülmények között, noha egyes pártok nagyobb pártfegyelmet kényszerítenek ki, mint mások. A parlamenti pártok működésének jobb megértéséhez először a magyarországi és a lengyelországi parlamenti pártok viselkedésének leíró elemzésére vállalkozunk abban az összefüggésben, hogy mennyire állandó a tag-ságuk és mekkora a fegyelem.

Parlamenti pártstabilitás és fegyelem

A parlamenti frakciótagok olyan képviselők, akik alkotmányos értelemben kötelesek az egész nemzet érdekében cselekedni: „A parlament tagjai az egész nemzetet képviselik és a köz javáért kötelesek munkálkodni, nem lehet őket utasítani...”²⁰ A politikai realitások azonban a képviselőket mind Magyarországon, mind Lengyelországban rákényszerítik legalább bizonyos fokú pártfegyelem betartására. Előfordulhat ugyan, hogy a képviselőknek bizonyos kérdésekben nézeteltérésük támad kollégáikkal és a pártjukkal, a parlamenti pártnak az a kötelessége, hogy a törvényhozás színpadán összehangolja a munkát, és amiben csak lehetséges, közös álláspontot alakítson ki. A parlamenti pártok Magyarországon és Lengyelországban is kifejlesztették saját szabályait, értékeit és normáikat.

A legtöbbjüknek van belső szabályzata és eljárási rendje. Ezek meghatározzák azokat a folyamatokat, amelyek elvezetnek a közös döntéshozatalhoz. Az egyes pártok és így parlamenti képviselőik között vannak azonban eltérések mind a struktúra, mind a stílus tekintetében. Egyes frakcióknak részletes írott szabályzatuk van, mások főleg az íratlan szabályokra és „egyességekre” támaszkodnak. Általában azonban a képviselők a frakció értekezletein megvitatnak minden javasolt törvénytervezetet, interpellációt és módosítást, ami az ülészakokon felmerül.²¹ Ezt követően a frakció eldönti, hogy ezek a kezdeményezések megfelelnek-e a politikai és taktikai céljainak. A legtöbb belső szabályzat azt is meghatározza, hogy a képviselők mit kockáztathatnak és mit nem a megrovás vagy akár a pártból történő kizárás veszélye nélkül.²² Képviselőket mind Magyarországon, mind Lengyelországban kizártak már a (szavazási) fegyelem megsértése miatt. Az azonban nem mindig világos, hogy fegyelmi okokból zártak-e ki őket, avagy maguk döntöttek úgy, hogy valamilyen ökből távoznak és a frakció formálisan csak később zárta ki őket.

A legtöbb parlamentben a képviselőket az ülészak előtt tájékoztatják arról, hogy miképpen kell szavazniuk. Ez alól a magyar és a lengyel parlament sem kivétel. Magyarországon a frakció tagjai minden ülészak előtt írásos eligazítást kapnak, amely szavazási tanácsokat vagy kívánalmakat tartalmaz.²³ Lengyelországban, ahol a szejm szakadatlanul ülészik (két-három napos plenáris ülés kéthetenként egész évben), a szavazási tanácsokat alkalmyszerűbben adják ki a frakcióértekezleteken, általában csak egy nappal a plenáris ülés előtt. Valamennyi frakció belső szabályzata biztosítja a formális szavazási

fegyelem elrendelésének lehetőségét. A gyakorlatban ezt ritkán érvényesítik, bár a frakcióértekezleteken kialakított döntéseket illő követni. A legtöbb nagyobb frakció esetében koordinátorok vagy szakértők irányítják a szavazást egyes speciális törvénytervezetek alkalmával. Két frakciónak, a Demokratikus Baloldali Szövetségnek (SLD) és a Munkásunióknak (UP) hivatalos pártszervezője van.²⁴

Vajon mennyire összetartóak és fegyelmezettek a pártok a gyakorlatban? A tagság stabilitását illetően nem mutatkozik azonosítható minta. A fragmentálódás mind a koalíciós, mind az ellenzéki pártokat sújtja. A szavazás és részvétel tekintetében a koalíciós pártok általában fegyelmezettebbek az ellenzéknél. A pártfegyelmet a magyarországi koalíciós pártok szavazáskor széles körben érvényesítik. Lengyelországban a pártfegyelem mintha a magyarországinál kevésbé lenne formalizált, bár a kormányzó parlamenti többség nagysága és tagjainak mobilizálása fontos szavazások alkalmával okot adott a csalódott ellenzéknek, hogy panaszkodva hangoztassa: a parlament egyszerű „szavazó géppé” vált, amely a kormány által támogatott törvénytervezeteket hagyja jóvá.

Koalíciós pártok

Magyarországon a pártfegyelem érvényesítése bizonyos árat követelt. A koalíciós pártok szenvedtek a feszültségtől, és az egyes képviselők nem szívesen vetették magukat alá a fegyelemnek, gyakran otthagyták frakciójukat és újakat hoztak létre, vagy csatlakoztak a függetlenek csoportjához. Az első parlament négy éve alatt összesen 54 képviselő változtatta meg egy vagy több alkalommal párhovatartozását (Szarvas 1994: 147). A kormányzó koalíciót alkotó három párt közül kettőt, a Magyar Demokrata Fórumot és a Független Kisgazda és Polgári Pártot ez a jelenség különösen sújtotta. A koalíció legnagyobb pártját, az MDF-et belső feszültségek tépázták, és szembe kellett néznie az „átülés” jelenségével. Az első parlament idejének végére a 165 képviselőből 32 hagyta el a Magyar Demokrata Fórum frakcióját. (Magyarország Politikai Évkönyve 1994: 370-380). A „pártelhagyó” képviselők többségét, 23 főt, egyéni jelöltként küldte választó kerületük a parlamentbe, így ők kevésbé függtek a párt támogatásától, mint azok, akiket kerületi vagy országos pártlistán választottak meg. E képviselők távozása után a többiek hajlottak arra, hogy mindig a frakciójukkal szavazzanak. Ez azt jelentette, hogy a frakció növelni tudta összetartó erejét (Magyarország Politikai Évkönyve 1994: 427).

Az egyik kisebb koalíciós partner, az FKgP sem kerülhette el a fragmentálódást. A koalíció hajthatatlansága a tervezett földkérpótlás tekintetében mindinkább megosztotta a kisgazdákat. 1993 szeptemberére egyes megfigyelők már öt különböző csoportot különböztettek meg, amelyeknek mindegyike a kisgazdákat kívánta képviselni (Magyar Hírlap, 1993. szeptember 4.). Az egyetlen koalíciós part-

ner, amely megőrizte tagságát, a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) volt. Így a tagság stabilitása tekintetében az első magyar parlament koalíciós pártjai nem voltak nagyon sikeresek. A szigorú pártfegyelem nem volt képes megakadályozni a frakciók fragmentálódását, sőt az „átülés” állandó fenyegetést jelentett a kormányzó koalíció többségére nézve, és Antallt, az MDF pártvezérét és miniszterelnököt különös egyensúlyozó szerepre kányszerítette.²⁵

Lengyelországban a második parlament koalíciós partnereinek tagsága stabilabb volt. Mindkét koalíciós pártot parlamenten kívül hozták létre²⁶ és ezért kivételt jelentenek azon általános szabály alól, hogy az új demokráciákban a fölülről lefelé épített, parlamenti alapú pártok az uralkodóak.²⁷ A nagyobbik koalíciós partner, a Demokratikus Baloldali Szövetség (SLD) valójában számos párt és szakszervezet koalíciójából áll. Meghatározó szerepet azonban egyetlen párt, a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciája (SdRP) játszik, amelynek tagjai alkotják a frakció 80 százalékát. A másik koalíciós párt a Lengyel Parasztpárt (PSL), amely a korábbi Egyesült Parasztpártból (ZSL) és a felélesztett, a hagyományokra és a kommunizmus előtti időszak régi tagságára építő PSL-ből áll. Mindkét párt megőrizte szervezett struktúráját a kommunista időszakból és jól fejlett regionális és helyi szervezetei vannak.

Mindkét parlamenti frakció rá tudja bírni tagjait, hogy magas arányban megjelenjenek és fegyelmezetten szavazzanak, amikor az fontos (a költségvetés megszavazása, elnöki vétó megsemmisítése, amelyhez kétharmados többség kell).²⁸ A szavazási fegyelmet formálisan ritkán rendelik el a frakciók.²⁹ A Lengyel Szocialista Párt (PPS) három tagját és egy szakszervezeti tagot azonban kizártak az 1994-es költségvetés leszavazása miatt, amellyel megszegték a frakció szavazói fegyelmet előíró döntését.³⁰ Ennek ellenére a gyakorlatban mindkét koalíciós párt tagjai a frakció ajánlásaival összhangban szavaztak, és tagságuk meglepően stabilnak bizonyult.

Ellenzéki pártok

A kohézió és a fegyelem tekintetében az ellenzéki pártok múltja igen eltérő képet mutat. Magyarországon az ellenzéki pártok egészében véve kevésbé fragmentálódtak, mint a koalíciós pártok. A Magyar Szocialista Párt, a kommunista párt utódja megőrizte egységét, miközben más ellenzéki pártokból számos képviselő távozott, de kevesebb, mint a koalíciós pártokból (lásd 2. táblázat). Lengyelországban (lásd 3. táblázat) a kisebb koalíciós pártok a második parlamentben inkább fragmentálódtak, mint a nagyobbak és kevésbé stabilak, mint a koalíciós pártok. A Független Lengyelországi Konföderáció (KPN) kivételével a második szejm minden ellenzéki pártja új, 1989 után alakult. A Szabadság Unió (UW) a parlament legnagyobb ellenzéki pártja.³¹ Annak ellenére, hogy bal-, közép- és jobbszárnya között csaknem állandó a konfliktus, egyetlen tagot sem veszített el (vagy

kellott kizárnia).³² A három másik ellenzéki párt, amely bekerült a parlamentbe, kisebb-nagyobb mértékben fragmentálódott. A populista/nacionalista KPN annak ellenére, hogy a parlamenten kívül fejlettebb a szervezete és a tagsága, mégis nagyobb arányban fragmentálódott, mint a többi ellenzéki párt. Képviselőit vasfegyelmnek vetette alá és kizárta, ha a szabályokat nem tartották be.

Annak ellenére, hogy egyes parlamenti pártok többé-kevésbé sikeresen megőrzik az összetartozásukat, egyikük sem immunis az „átülés” jelenségével szemben. A legnagyobb kohéziót inkább azok mutatják, amelyek a parlamenten kívüli közegben gyökereznek és/vagy érvényesíteni tudják a közös identitás tudatát, amely erősebbnek bizonyul a frakciós vagy a személyes vitáknál. A kohéziójukat megőrző pártok mind Lengyelországban, mind Magyarországon sikeresebben jutottak vissza a parlamentbe.

2. táblázat

A parlamenti pártok (frakciók) tagsága Magyarországon

	1990. május		1994. január
MDF	165	MDF	135
FKgP (EKgP)	44	MIÉP	12
KDNP	21	FKgP (EKgP)	36
SZDSZ	92	FKGP	8
MSZP	33	KDNP	24
Fidesz	22	SZDSZ	84
Függetlenek	7	MSZP	33
		Fidesz	26
		Függetlenek	27

Forrás: Soltész 1995.

3. táblázat

A parlamenti pártok és körök tagsága Lengyelországban

	1993. október		1995. március
SLD	171	SLD	167
PSL	132	PPS	3
UD	74	PSL	131
UP	41	UW*	74
KPN	22	UP	37
BBWR	16	Nova Demokracja	3
MN	4	KPN**	16
		BBWR	15
		Republikánus	6
		MN	4
		Függetlenek	4

* Lásd a 31. jegyzetet

** A párthovatartozás tekintetében több volt a változás, mint amennyit ez a táblázat mutat: a KPN négy tagja kört alakított (Lengyel Jobb). Azóta csatlakoztak a BBWR frakcióhoz. A BBWR hat tagját veszítette el, akik a republikánusokhoz csatlakoztak, és átmenetileg elvesztette a frakció státusát. Azóta csatlakozott hozzá egy ötödik volt KPN-képviselő.

A PARLAMENTI PÁRT SZEREPE A KÉPVISELŐK SZERINT

A magyar és a lengyel parlamenti felmérések révén nyert adatok segítségével megvizsgáljuk, hogy miképpen értékelik az egyes képviselők a parlamenti pártok szerepét. Olyan adatokra kívánunk összpontosítani, amelyek némi betekintést engednek az egyes képviselők pártorientáltságának fokára és arra, hogy mit tartanak a pártfegyelemről. Parlamenti felméréseinkben azt kérdeztük a képviselőktől, hogy mik az előnyei és mik a hátrányai a parlamenti párttagságnak. Mindkét parlamentben a válaszolók nagy többsége olyan válaszokat adott, amelyeket a „kollektív hatalom” kategóriájában kódoltunk (lásd 4. táblázat). Ez magában foglal olyan válaszokat, amelyek egyszerre vonatkoznak a politika érvényesítésére és a közös döntéshozatal révén gyakorolt kollektív hatalomra, más szóval nem csupán a hatalom érdekli őket, hanem a bajtársiasság, az erkölcsi támogatás és a valahová tartozás érzése. A pénzügyi és szakértői támogatás volt a második leggyakrabban említett kategória.

4. táblázat

A frakciótagság előnyei és hátrányai (a válaszok százalékos arányában)*

	Magyarország			Lengyelország		
	összes képviselő	koalíció	ellenzék	összes képviselő	koalíció	ellenzék
<i>Előnyök</i>						
Kollektív	77,6	84,7	71,4	86,9	86,1	88,2
Pénzügyi	47,4	40,3	53,6	37,7	38,3	36,8
Egyéb	21,8	13,9	28,6	11,0	10,4	11,8
(N)	(156)	(72)	(84)	(191)	(115)	(76)
<i>Hátrányok</i>						
Fegyelem	61,6	61,4	61,7	45,8	42,2	51,3
Egyéb	19,9	25,7	14,8	32,8	35,3	28,9
Semmi	18,5	12,9	23,5	28,1	28,4	27,6
(N)	(151)	(70)	(81)	(138)	(83)	(55)

* A kérdés szövege: „Mit tekint a parlamenti klubtagság fő előnyeinek (hátrányainak)? A megkérdezettek legfeljebb három választ adhattak, ezért a százalékok összege meghaladhatja a 100-at.

Az idézett hátrányok talán beszédesebbek. A megkérdezetteknek csupán a kisebbsége véli úgy, hogy nincsenek hátrányok, Magyarországon 19 százalék, Lengyelországban 28 százalék. Ez mintegy a fele a cseh felmérés során kapott hasonló válaszolók 57 százalékának. A válaszolók többsége szóvá tette, hogy a saját véleményét a többséghez kell igazítani, más szóval a fegyelem kérdése a parlamenti párttagságának egyik fő hátránya. Ezt Magyarországon gyakrabban említették, mint Lengyelországban.

Hogyan reagálnak az egyes képviselők a rájuk gyakorolt nyomásra, hogy kövessék a pártvonalat? Az irodalom gyakran jelez potenciális feszültséget a vezetés és az egyes képviselők között. A képviselő-

lőktől elvben azt várják, hogy a saját parlamenti pártjukon belül egységre jussanak a pártpolitika követését illetően. A magyar megkérdezetteknek csak 12 százaléka jelentette ki határozottan, hogy a parlamenti frakció véleményével összhangban szavazna még akkor is, ha eltérő a véleménye. Ehhez képest meglepően magas azoknak a lengyel válaszolóknak az aránya (34%), akik azt mondták, hogy a parlamenti frakciójuk véleményével összhangban szavaznának. A megkérdezetteknek több mint a fele mindkét parlamentben azt válaszolta, hogy ez a körülménytől függ.³³

5. táblázat

Szavazási magatartás véleményeltérés esetén (százalékban)*

Magyarország párt saját	összes képviselő	MDF	SZDSZ	KDNP	MSZP	Fidesz	FKgP 36	egyéb
párt saját	11,8	15,1	21,6	-	5,9	8,3	-	5,6
vélemény attól függ (N)	31,1 (161)	20,8 (53)	8,1 (37)	36,4 (11)	64,7 (17)	8,3 (12)	69,2 (13)	61,1 (18)
Lengyelország párt saját	összes képviselő	SLD	PSL	UD	UP	KPN	BBWR	egyéb
párt saját	34,3	39,4	30,2	23,3	15,0	76,9	50,0	16,7
vélemény attól függ (N)	12,6 (198)	12,1 (66)	13,2 (53)	16,7 (30)	5,0 (20)	- (13)	20,0 (10)	33,3 (6)

* A kérdés szövege: „Ha egy képviselőnek szavaznia kell, de a véleménye eltér a frakció álláspontjától, akkor vajon a frakció véleményével összhangban kell-e szavaznia, vagy követheti a saját meggyőződését?”

Egészében véve egyik országban sincs számottevő különbség a koalíció tagjai és az ellenzékiek által adott válaszok között. Ellenben eltérések vannak a pártok között. Lengyelországban a KPN válaszolóinak 77 százaléka azt mondta, hogy követné a frakció véleményét. A KPN igen hierarchikusan szervezett frakció, amely szigorú fegyelmet kényszerít tagjaira, és a felmérés óta fragmentálódott. Magyarországon a két ellenzéki pártból, a posztkommunista MSZP-ből és az FKgP egyik levált csoportjából a válaszolók többsége bizalmasan kijelentette, hogy a saját véleménye szerint szavazna (65, illetve 69%). Összefoglalva, a magyar parlament frakcióinak megkérdezett tagjai közül – mind a koalíció, mind az ellenzék részéről – csak igen kevesen jelentették ki, hogy a frakciójukkal szavaznának abban az esetben, ha eltér a véleményük.

A fenti válaszok némileg rejtélyesek, ugyanis elemzésünk szerint a két parlament pártjainak magatartása és szavazási fegyelme alapján azt várhatnánk, hogy inkább a magyar és nem a lengyel képviselők szavaznak a pártjuk véleménye szerint. Természetesen a kérdésünkre adott válaszok nem a tényleges szavazási magatartást tükrözik, hanem inkább a képviselők attitűdjét, hogy miképpen is kellene sza-

vazniuk. A gyakorlatban, ahogy vártuk, a képviselők időnként a saját pártjuk ellen szavaznak, és ez gyakrabban esik meg Lengyelországban, ahol sok képviselő még mindig „erőteljesen azonosítja magát a gyakran igen szűk csoportérdekekkel”.³⁴ A parlamenti viták és a bizottsági tagok magatartása világosan megmutatják, hogy a képviselők erőteljesen azonosítják magukat választókerületükkel és szakmai érdekeikkel (Jaskiernia 1994b: 30). Ezzel együtt a szavazás a szemben egyre inkább a pártvonalak mentén történik még olyan esetben is, amikor nem kötelez a szavazási fegyelem (Jaskiernia 1994a: 25). Így a második szejm egyre jobban hasonlít a magyar parlamentre, ahol „a koalíció és az ellenzék közötti keresztbeszavazás elég ritka, és meghatározó a pártfegyelem szerinti szavazás” (Ilonszki 1994: 24).

Megkérdeztük a képviselőket arról is, mi a véleményük a pártfegyelem követelményeiről a saját parlamenti pártjukban: vajon erősíteni kellene, enyhíteni, vagy úgy jó, ahogy van? Ez a kérdés azonban nem sokat mond az egyes pártokban ténylegesen érvényesített pártfegyelemről, és arról sem, hogy az egyik párt fegyelmezettebb-e a másikkal, azt azonban megmutatja, hogy a képviselőknek mi a véleményük a fegyelemről. A lengyel képviselők 56 százaléka elégedett a meglévő pártfegyelemmel, bár egy számottevő kisebbség (37%) szeretné, ha erősebb lenne (lásd 6. táblázat). Az egyetlen klub, amely láthatóan valóban elégedett a pártfegyelem fokával, a posztkommunista SLD, ahol ez az arány 76 százalék, figyelemreméltóan hasonló a magyar MSZP 77 százalékos elégedettségével. Igaz, a magyar képviselők kevésbé elégedettek: több mint 55 százalékuk szeretné, ha a pártfegyelem erősebb, illetve sokkal erősebb lenne, sőt, az MDF-es válaszolók nagy többsége (87%) több fegyelmet akar.

6. táblázat

*Képviselők véleménye a pártfegyelemről (százalékban)**

Magyarország	összes képviselő	MDF	SZDSZ	KDNP	MSZP	Fidesz	egyéb
erősebb	56,2	86,8	47,2	45,5	17,6	23,1	52,2
megfelel	40,5	13,2	52,8	54,5	76,5	46,2	47,8
kevésbé erős	3,3	-	-	-	5,9	30,8	-
(N)	(153)	(53)	(36)	(11)	(17)	(13)	(23)
Lengyelország	összes képviselő	SLD	PSL	UD	UP	KPN	egyéb
erősebb	36,8	16,1	45,1	45,2	70,0	46,2	25,0
megfelel	56,0	75,8	51,0	51,6	25,0	38,5	56,3
kevésbé erős	7,3	8,1	3,9	3,2	5,0	15,4	18,8
(N)	(193)	(62)	(51)	(31)	(20)	(13)	(16)

* A kérdés szövege: „Mi a véleménye a parlamenti frakciójában megkötött pártfegyelemről? [legyen (sokkal) erősebb; megfelel; legyen (sokkal) kevésbé erős]”.

Nem teljesen egyértelmű a nagyobb frakción belüli fegyelemre törekvés Magyarországon. Egyfelől itt Lengyelországhoz képest több képviselő hangsúlyozza szavazási függetlenségét, másfelől meg többen gondolják, hogy nagyobb pártfegyelemre lenne szükség. Az adatok szerint a fegyelem mértékével azok a képviselők a legkevésbé elégedettek, akiknek a frakciójában a belharcok a legerősebbek; ők nagyobb fegyelmet akarnak. Az összetartó erő hiányában, és különösen az MDF-nél a leszakadó csoportok miatt, a kormányzó többség számottevően csökkent, és a képviselők attól tartottak, hogy majd nem tudják elfogadtatni politikájukat.

Ezért a magyar képviselőknek mintha lengyel kollégáiknál több gondjuk lenne a pártfegyelemmel. Elemzésünk alapján az a véleményünk, hogy a pártfegyelem a magyar parlamentben erősebb, és talán ez az egyik fő oka a magyar képviselők csalódottságának. A pártfegyelem és a képviselők ezzel kapcsolatos attitűdje azonban mindkét parlamentben pártonként nagyobb eltérést mutat, mint amekkorák a különbségek a két parlament között.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar és a lengyel parlament most intézményesíti formális és kötetlen szabályait és eljárásait, amelyeknek még értékre és stabilitásra kell szert tenniük. Magas az aránya a képviselőcserének és az új állításának. A pártok magatartása még mindig gyakran nélkülözi a struktúrát, és a képviselőknek nincs kellő tapasztalatuk abban, hogy miképpen éljenek a pártkeretek adta lehetőségekkel. A kollektív identitások még mindig nem szilárdultak meg és gyengék, hiszen a pártokban és a pártok között sok kérdésben változó koalíciók szerveződnek. Azt mondhatjuk, hogy a parlamenti pártok „alul-intézményesedett” pártrendszerben működnek, ahol még mindig nagy a bizonytalanság (Schedler 1993).

Az első szabadon választott lengyel parlamentben a párthoz tartozást a képviselők gyakran megváltoztatták.³⁵ Az „átülés” ismét gyakori lett a második lengyel parlamentben, bár sokkal kisebb mértékben, mint az előzőben (lásd 3. táblázat). Hasonló minta rajzolódott ki az első magyar parlamentben is, bár itt a fragmentálódás és a pártok közötti átlépés kisebb volt. 1990-ben három koalíciós és három ellenzéki párt volt. 1993 szeptemberére a parlamentben már 17 párt képviseltette magát. (*Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 23.) Az újonnan létesített pártok többségének nem volt parlamenten kívüli szervezete. A parlamenten belül, már létező pártokból kiválással keletkezett új pártok vagy független képviselők egyike sem jutott be – egyik országban sem – a második parlamentbe.³⁶ Magyarországon a fragmentálódás is várhatóan más nagyságrendű lesz, mint az első parlamentben volt.

Igaz ugyan, hogy mindkét parlament úgy módosítja formális és kötetlen eljárásait, hogy a pártokat erősítse és a képviselők ne talál-

ják vonzóznak a pártelhagyást vagy új frakciók alakítását. Ez a folyamat várhatóan mindaddig tart, amíg viszonylag gyenge a párt iránti lojalitás és az egyes képviselők azonosulása a pártjukkal. A legtöbb nyugati parlamentben a (parlament) párt meghatározott mechanizmusok révén jutalmazza a lojalitást és ellenőrzést gyakorol képviselői fölött (Beymé 1985: 313). Magyarországon és Lengyelországban is számos parlamenti párt láthatóan megkezdte az ilyen mechanizmusok kiépítését.

JEGYZETEK

- ¹ A kommunista párt (PZPR) és szövetségesei, az Egyesült Parasztpárt (ZSL) és a Demokrata Párt (SD).
- ² A cseh pártok elemzését lásd P. Kopecky 1995a. Részleges kivételt jelentenek a kommunista pártok utódpartjai és volt szövetségesei.
- ³ Magyarországon egykamarás a törvényhozás, Lengyelországban kétkamarás, a szejmből (alsóház) és a szenátusból áll. A jelen tanulmányban, valahányszor a lengyel parlamentet tárgyaljuk, csak a szejmre utalunk.
- ⁴ A magyar és a lengyel parlamenti felmérés adatai egy „A parlamenti demokrácia intézményesedése Lengyelországban, Magyarországon, a Cseh és a Szlovák Köztársaságban” című összehasonlító kutatási programból származnak. A felmérést a magyar parlamentben 1993. október–decemberben, a lengyel parlamentben pedig 1994. március–áprilisban készítették, a Tudományos Kutatás Holland Szervezetéhez (NWO) tartozó Jog és Kormány Alapítvány (REOB) támogatásával.
- ⁵ A jelenlegi lengyel szejmben a 460 képviselő közül 325 valamely politikai párt tagja. E képviselőknek csaknem a fele (4%) pártok országos vezető testületeinek tagja; csak 17 százalék egyszerű párttag. (*Kronika Sejmowa*, 4. sz. 1994. 10.28. 10–11.3.) Magyarországon az első parlamentben a képviselők 44,4 százaléka volt valamely párt országos vezetőségének tagja.
- ⁶ Még a kívülről teremtett pártok is, mint amilyen az SdRP (a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciája), amely a feloszlott PZPR-ből (Lengyel Egyesült Munkáspárt) jött létre, elismeri, hogy a parlamenti tevékenységre összpontosít (Z. Siemiatowski, Prezeciw magicznejmu mysleniu, *Polityka*, 1994. 19.).
- ⁷ Társadalmi szervezetek és állampolgárok csoportjai a magyar választási törvény (*Magyar Közlöny*, 1989. október 30., II. cikkely. A jelölés) alapján is állíthatnak jelöltet, amennyiben megfelelnek a politikai pártok számára előírt pénzügyi szabályoknak.
- ⁸ Lengyelországban a parlamenti pártot klubként, Magyarországon pedig frakcióként emlegetik. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a frakció elnevezést használjuk.
- ⁹ A magyar alkotmány 3. cikkelye szerint „... a pártok... szabadon alakulhatnak és szabadon tevékenykedhetnek... A pártok közreműködnek a népakarat kialakításában és kinyilvánításában”. Lengyelországban az érvényben lévő alkotmányos rendelkezések 4. cikkelye ezt mondja: „Politikai pártokat önkéntesen lehet létrehozni... Céljük az, hogy demokratikus eszközökkel befolyásolják az állam politikájának alakítását”. A cseh alkotmány 5. cikkelye határozottabban fogalmaz: „Az ország politikai rendszere demokratikus politikai pártok szabad és önkéntes alapításán és a szabad versengéshez való jogukon alapul”.
- ¹⁰ 1994. októberi házszabály.

- ¹¹ 1994 szeptemberében 12 ilyen csoport működött, közülük legalább kettőnek, a Parlamenti Nőcsoportnak és az Önkormányzati Küldöttek Csoportjának voltak koalíciós és ellenzéki képviselő tagjai is.
- ¹² Mindkettő a házelnök(ök)ből és a frakciók vezetőiből áll. A *Konweni Seniorów* még a második köztársaság alkotmányozó szejmjének (1919–1922) idejére nyúlik vissza. A magyar *Házbizottság* 1990-ben alakult új parlamenti testület és csak 1994 óta formális szerve a parlamentnek.
- ¹³ Ezt a feltételt érvényesítették a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) esetében, amely az MDF-ről szakadt le. Ugyancsak a fragmentálódás jellemezte a Független Kisgazda Párt (FKgP) frakcióját. Nyolc képviselő Torgyán József vezetésével távozott a frakcióból. Am, noha a Torgyán-féle kisgazdákat ismerték el az egyedül legitim kisgazda csoportnak, az elégtelen taglétszám miatt nem ismerték el frakciónak. Amikor a Torgyán-csoporthoz további képviselők csatlakoztak, Torgyán kitalálta az úgynevezett technikai frakciót, amely két pártból áll. A *Házbizottság* megakadályozta az elismertetését. A további bizonytalanságok elkerülése végett az új házszabályok világosan rögzítik, hogy frakciót csak egyetlen párt alapján lehet alakítani.
- ¹⁴ Interjú SZDSZ-es, MSZP-s és FIDESZ-es képviselőkkel. Interjú Z. Siemiatkowskiával a *Gazeta Wyborcza* 1995. 2. számában. Többé-kevésbé arányosan osztják el a bizottsági elnöki tiszteket, szemben az első szejmmel, amelyben a parlament második legnagyobb frakciója, a posztkommunista SLD egyetlen bizottsági elnöki posztot sem kapott.
- ¹⁵ Magyarországon 12 állandó bizottság van egyenként legalább 15 faggal. Lengyelországban 24 állandó bizottság van, nagyságuk változó, 18-tól 49 tagig terjed a taglétszám; a legtöbb bizottságnak 30 vagy annál több tagja van. A parlamenti ciklus kezdetén csupán hat képviselő nem volt állandó bizottsági tag. Egy évvel később ez a szám már 20-ra emelkedett.
- ¹⁶ Noha parlamenti mandátumaik alapján az ellenzéki pártoknak a bizottsági helyek 28 százaléka járna, ehelyett pillanatnyilag 33,6 százalékkal rendelkeznek (Soltész 1995: 13).
- ¹⁷ A Szabadság Unió (UW) válaszóli közül 4 százalék mondta azt, hogy a képviselő maga dönt. A válaszokban a pártok között megmutatkozó különbségek talán azt is tükrözik, hogy eltérő a szervezeti struktúrák és a döntéshozatali stílus.
- ¹⁸ A választási törvény 155. cikkelye, *Dziennik Ustaw*, 1993. 45. sz.
- ¹⁹ Portugáliában a képviselők elvesztik parlamenti mandátumukat, ha a jelöléstük és megválasztásuk idejéhez képest más párthoz csatlakoznak. A spanyol Cortes házszabályai tiltják olyan új pártok alakítását a parlamentben, amelyek a választásokon nem képviseltették magukat (lásd Liebert 1990: 253).
- ²⁰ The Parliament of the Republic of Hungary, Fact Sheets on Hungary (Külgymiszterium II, 1990). A lengyel alkotmány hasonló konstrukciójú, és hozzáteszi, hogy képviselőt nem lehet visszahívni (6. cikkely).
- ²¹ Az MSZP Országgyűlési Képviselőcsoportjának Frakciószabályzata, 5. cikkely, SZDSZ Országgyűlési Képviselőcsoport, Alapszabály, II. cikkely 7.1. pont.
- ²² SZDSZ Országgyűlési Képviselőcsoport, Alapszabály, III. cikkely 4. pont. A szejmben a legtöbb frakció belső szabályzata lehetővé teszi a szavazási fegyelem érvényesítését, pl. a KP PSL szabályzat 19. cikkelye, vagy az UP-KP szabályzat 9. cikkelye, illetve a KP UW szabályzat 7. cikkelye.
- ²³ Például az SZDSZ-frakció ún. csillag-rendszerrel minősíti azokat az ügyeket, amelyekről a frakciónak döntenie kell. Egy csillag azt jelenti, hogy az ügy nem fontos, lehet ellene is szavazni, a két csillag azt jelenti, hogy ha a képviselő nem ért vele egyet, akkor szavazáskor hagyja el a termet, a három csillag szavazási fegyelmet jelez. A Fidesznek hasonló rendszere van (interjú Fidesz-képviselővel, 1993. november).
- ²⁴ Az SLD-ben ha egy képviselő nem szavaz a frakciójával, a párt szervezője először négy szemközti beszél vele. Ha ez nem segít, nyilvános megrovás következik, és szélsőséges esetekben kizárják a klubból; ha ez sem segít, akkor az elnökségtől

- hivatalos levelet kap, ezt követi a nyilvános megfédés (interjú SLD képviselővel). Formálisan az UP-ben is hasonló az eljárás (belső szabályzat 6. cikkelye). A gyakorlatban a párt szervezőjének fő feladata biztosítani, hogy a képviselők megjelenjenek a frakció értekezletein és a plenáris üléseken.
- ²⁵ Antall egyszer önmagát „hazafias, liberális keresztény-demokratának” írta le (Sunley 1994: 14).
- ²⁶ Ezeket a pártokat a parlamenten kívül alakították meg és szélesebb szervezetük, valamint tagságuk van. Lásd Duverger (1954) a pártok keletkezésének megkülönböztetéséről.
- ²⁷ Ez a jelenség egy sor új demokráciában megismétlődött.
- ²⁸ A lista szerinti szótlistát törvénytervezetenként rögzítik a plenáris ülésen, azonban nem tudunk a frakciónkénti szavazásra vonatkozó mennyiségi információt szerezni.
- ²⁹ Általában az a vélemény, hogy a PSL-képviselők esetében nem célszerű, rendkívüli esetektől eltekintve, szavazási fegyelmet megkövetelni, mivel ellentétes eredményre vezetne, hiszen ők „független, magántermelői mentalitásúak” (interjú PSL-képviselővel, 1995. február). Azt a négy PSL-képviselőt, aki Oleksy új kormányának (SLD/PSL koalíció) felállítására ellen szavazott, nem zárták ki a frakcióból.
- ³⁰ Az érintett képviselők még a plenáris ülés előtt világossá tették, hogy tisztában vannak cselekedetük következményeivel. A PPS egyik képviselője szerint kezdetől fogva szándékukban állt elhagyni majd valamikor az SLD-t, miután választói listáján bejutottak a parlamentbe. Létrehoztak ugyan egy új parlamenti kört, a PPS-t, általában azonban mindenféle szavazáskor támogatják a koalíciót (interjú PPS-képviselővel, 1995. február).
- ³¹ Demokratikus Unió (UD) néven vett részt a választásokon, de aztán 1994 áprilisában egyesült a Liberális Demokraták Kongresszusával és létrejött az UW.
- ³² Számos párttag próbált baloldali demokráta fórumot létrehozni, amit a nemzeti végrehajtó testület törvénytelennek ítélt. Az érintettek elfogadták az ítéletet, és a 15 képviselő és egy szenátor, akik tagjai voltak a Fórumnak, a parlamenti frakcióban maradtak. Egy másik ügyben egy képviselőt ideiglenesen felfüggesztettek a pártból, mert megszegte a szavazási fegyelmet, de a parlamenti klub tagja maradt. Ézért bár az UW frakciója lazán szervezett egységnek látszik, a közös tapasztalatok, történelmi és kulturális kapcsolatok igen erősnek bizonyultak, amelyek felülkerekednek a klub bal-, középső és jobbszárnya között mutatkozó jelentős programbeli különbségeken.
- ³³ Magyarországon 56,8 százalék, Lengyelországban 52,5 százalék. Ezek közül mindkét országban mintegy 30 százalék szavazna a pártjával gazdasági ügyekben, és mindkét országban mintegy 40 százalék szavazna a pártjával alkotmányjogi kérdésekben.
- ³⁴ J. Paradowska, „Tłok przy mównicy”. *Polityka*, 1994. október 8. 10. old.
- ³⁵ Összesen 123 képviselő – a ház negyede – változtatott frakciót vagy alapított újakat (Gebethner 1993: 8).
- ³⁶ Lengyelországban egy új, parlamenten kívüli alakzat, a BBWR bejutott a parlamentbe, de azóta már szétesett.

HIVATKOZÁSOK

- Beyme, Von Klaus 1983. *Political Parties in Western Democracies*. Aldershot: Gower.
- Cotta, Maurizio 1994. Building Party Systems After the Dictatorship. In: Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen (eds.), *Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives*. London and New York: Routledge, 99–127.

- Gebethner, Stanislaw 1993. Osiemnascie miesiecy rozczlonkowanego parlemantu. In: Stanislaw Gebethner (ed.) *Polska scena polityczna a wybory*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Inicjatyw Spoecznych „Polska w Europie”, 7-30.
- Illonszki, Gabriella 1994. Parliament and Parliamentarians in Hungary. In: Attila Ágh (ed.) *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation, 237-251.
- Jaskiernia, Jerzy 1994a „Regulacja prawna procedur parlamentarnych”. *Panstwo i Prawo*, XLIX 1994. 12.sz. 18-29.
- 1994b *Wizja parlamentu w nowej konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Dejmowe.
- Katz, Richard S.-Peter Mair 1994. The Evolution of Party Organizations in Europe: Three Faces of Party Organization. In: William Crotty (ed.) *Political Parties in a Changing Age*. Az *American Review of Politics* különszáma, 14, 593-617.
- Kopecky, Petr 1995a Factionalism in Parliamentary Parties and Democratization in the Czech Republic: A Concept and Some Empirical Findings. In: Richard Gillespie-Lourdes Lopez Niéto-Michael Waller (eds.) *Financial Politics and Democratization, a Democratization különszáma*, 2(1), 138-151.
- 1995b The Organization and Behaviour of Political Parties in the Czech Parliament: From Transformative Towards Arena Type of Legislature. In: Paul G. Lewis (ed.) *Party Structure and Organization in East-Central Europe*. Aldershot: Edward Elgar, megjelenés alatt.
- Kurtán Sándor-Sándor Péter-Vass László 1994. *Magyarország Politikai Évkönyve*
- Lewis, Paul-Bill Lomax-Gordon Wightman 1994. The Emergence of Multi-Party Systems in East-Central Europe: A Comparative Analysis. In: Geoffrey Pridham-Tatu Vanhanem (eds.) *Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives*. London-New York: Routledge, 151-188.
- Libert, Ulrike 1990. Parliaments in the Consolidation of Democracy: A Comparative Assessment of Southern European Experiences. In: Ulrike Liebert-Maurizio Cotta (eds.), *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe: Greece, Italy, Portugal, Spain and Turkey*. London: Pinter Publishers, 249-271.
- Olson, David M. 1994. The New Parliaments of New Democracies: The Experience of the Federal Assembly of the Czech and Slovak Federal Republic. In: Attila Ágh (ed.) *The Emergence of East-Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation, 35-47.
- Pokol, Béla 1994. *A magyar parlamentarizmus*.
- Schedler, Andreas 1993. *Under- and Over-Institutionalization. Some Tentative Reflections on New and Old Party Systems*. Előadás a Joint ECPR és OGPW Workshop „The Development of the New Europe” című rendezvényén, Bécs, 1993. november 4-7.
- Soltész István 1994. *Az Országgyűlés Bizottsági Kézikönyve*.
- 1995. *Az Országgyűlés a ciklusváltás évében*.
- Somogyvári István 1994. Legal Institutions in Standing Orders of the Parliaments of Advanced Democracies In: Attila Ágh (ed.) *The Emergence of East-Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation, 163-175.
- Sunley, Jonathan 1994. *Hungary, the Triumph of Compromise*.
- Szarvas, László 1994. The European Standards in the Hungarian Parliamentary Party System In: Attila Ágh (ed.) *The Emergence of East-Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation 125-139.
- On the Standing Orders of the Parliament of the Republic of Hungary*. 1995.

VITA

ALKOTMÁNYOZÁS

BALOGH ISTVÁN

Alkotmányozó társadalom?

AZ ALKOTMÁNYOZÁS MINT DISKURZUS

Az új alkotmány előkészítése érdekében felélénkült politikai nyüzsgés, jogászi ügybuzgalom és szakmai műhelymunka hozadékából most már mindinkább kibontakozik néhány – egyébként korántsem egyirányú – következtetés lehetősége. Például mind a teljes körű, mind pedig a részleges alkotmánytervezetek azt látszanak tanúsítani, hogy a jelenlegi, több ízben módosított alkotmány a jogalkotás és jogalkalmazás területén egyaránt működőképes – habár nem minden zökkenő nélkül. Ezt a szakmai érvekkel is alátámasztható megállapítást (Schmidt 1994b) tapasztalati adatok is megerősítik: ha nem lenne az 1989-es módosítást követően a jelenleg érvényes alkotmány működőképes, akkor koncepcionálisan és szövegében az eddigieknél szükségképpen radikálisabb alkotmánytervezetek készültek volna. Ezzel némiképpen ellentétben áll annak megállapíthatósága, hogy a jelenleg érvényes alkotmányunk – ha szabad így fogalmazni – jogdogmatikai szempontból rendezetlen és kócos: egyrészt a különböző időkben elhatározott módosítások szövegezésükben, megfogalmazásukban, tartalmi szempontból sem minden esetben konzisztens illeszkedésűek; másfelől tekintettel a minden valószínűség szerint több parlamenti ciklust felölelő törvényalkotási csúcsidőszakra, további esetleges inkonzisztenciákat okozó módosítások szükségessége prognosztizálható. Végül: figyelembe veendő szempont az is, hogy mindennek következményeként egy nem kellőképpen konzisztens, folyamatosan változó alkotmány esetében – legalábbis időlegesen – sérülhet az egységes törvényalkotás és jogalkalmazás elve, aminek problémáit kezelendő egyik következményként az Alkotmánybíróság működése szükségképpen aktivista jellegűvé válik (Pokol 1993) és relativizálódik az alkotmány alaptörvény jellege.

Választott elemzési szempontunk nem teszi lehetővé (egyébként szükségessé sem) az említett következtetések szakmai, alkotmányjogi helytállóságának vagy problematikusságának alátámasztását vagy cáfolatát. Inkább egy, ezekhez az imént említett problémákhoz kapcsolódó újabb megállapításra és ebből kiindulva egy kérdés részletesebb áttekintésére ad módot. Kielézetten fogalmazva: a külső, nem jogászai megfigyelő számára úgy tűnik, hogy az új alkotmány megszületése körüli politikai kampány és jogászai-szakmai ügybuzgalom a politikai szférában legitimációs problémákhoz kötődik, szakkérdésként pedig – ha nem is kizárólagosan – meghatározó módon jogdogmatikai ihletettséggel. A kapcsolódó kérdés pedig az, hogy vajon egyrészt a politikai rendszer egyes elemeinek legitimációs problémája, illetőleg a jogdogmatikai szempont kapcsolódása elégséges mértékben teherbíró-e ahhoz, hogy az *alkotmányozás* folyamatát rá lehessen építeni? Az a kérdés merül tehát fel, vajon az új alkotmány előkészítéséről folyó szakmai és politikai diskurzus keretei elég tágasak-e az alkotmányozás legfontosabb társadalmi problémáinak megvitathatóságához. És amennyiben – miként a magunk részéről gondoljuk – a válasz nemleges, akkor milyen következmények adódnak abból, hogy az alkotmányozási diskurzus leszűkített keretek között zajlik?

AZ ALKOTMÁNYOZÁS ELTÉRŐ MEGKÖZELÍTÉSEIRŐL

Hozzászólásunk az alkotmány-előkészítés munkálataihoz tehát a jogi-szakmai szempontokhoz képest külső – ha tetszik, akár laikusnak is nevezhető – megfontolásokon alapszik, s ezeket igyekszik lehetőség szerint rendszerezetten összefoglalni és előadni. Az, ami arra bátorít, hogy nem jogi szempontjainkat jogászai-szakértői vitafórumok figyelmébe ajánljuk, nem egyéb, mint maga a téma. Az új alkotmány kidolgozása ugyanis semmiképpen sem korlátozódhat az alkotmány szövegének szakszerű előállítására: hozzá tartozik az *alkotmányozás* összetett folyamata. Parafrazálva a jól ismert mondást, úgy fogalmazhatunk, hogy az alkotmány az állampolgárok és a társadalom számára túl fontos ahhoz, hogy az alkotmányozást kizárólag egyetlen – akármelyik – szakma ügyének lehessen tekinteni. Szeretnénk azonban ezt a megjegyzést nem a jogi-szakmai szempontokkal szemben értelmezni. A nézőpontok szembeállítására, egymás elleni kijátszása ugyanis teljességgel indokolatlan, hiszen egyrészt a kívülálló szemével sem látjuk kétségbe vonhatóknak az alkotmány alaptörvény – és jogforrás – mivoltát, másrészt úgy látjuk, hogy többnyire az alkotmányjogi megfontolások sem vonják kétségbe az alkotmánynak, az alkotmányozásnak a jogi-professzionális szférán, sőt általában a professzionális szférákon túlmutató megközelítését, e megközelítés lehetőségességét, sőt szükségességét (pl. Schmidt 1976; Pokol 1991). Másképpen fogalmazva, úgy gondoljuk, hogy amennyiben professzionális szempontból az alkotmány a társadalom és a közhatalom vi-

szonyát fejezi ki, továbbá deklarálja az állampolgárok jogait és garantálja a jogok érvényesítését, akkor még a szűken vett szakjogi szempontból elismert értelmezés is kaput nyithat az új alkotmány létrehozásával összefüggő problémáknak a nem professzionális szférát jelentő dimenziója előtt.

E dimenzióban legalább két nagy problémakör körvonalazható: egyrészt magának a politikának az alkotmánnyal és az alkotmányozással közvetlenül összefüggő elemei és folyamatai, másrészt a politikának az alkotmányozás szempontjából releváns társadalmi-kulturális beágyazottsága. Röviden tehát, az alkotmányozást olyan diskurzusként definiálhatjuk, amelyben – még ha professzionális keretekben zajlik is – egyszerre több társadalmi alrendszer vagy szféra egymásra rétegződik és áthatja egymást. A jelenlegi magyarországi alkotmányozás konkrét körülményeire értelmezve: amikor a jogállami keretekben működő szociális piacgazdaság alkotmányozási problémáit vitatjuk, a gazdasági, a szociális, a kulturális (normatív-erkölcsi), a politikai és a jogi-professzionális alrendszerek logikája, problémái egyaránt átszövik a témaorientált diskurzust. A kérdés éppen az, hogy a diskurzus résztvevői mennyire képesek és készek ezeket az alrendszereket, valamint kapcsolataikat tematizálni és explicit módon felszínre hozni.

Két, a jelenlegi alkotmányozási diskurzust illetően alapvetően különböző konklúziót eredményező álláspontot szeretnék tehát határozottan megkülönböztetni egymástól. Az egyik álláspont inkább a társadalom különböző szféráinak, alrendszerének elkülönülési tendenciáit tartja szem előtt és ezt erősíti tovább. Következésképpen hajlik arra, hogy az új alkotmány ügyét a jog és a politika keretei között tartsa meg. A másik álláspont ezzel szemben inkább az alrendszerek kölcsönös átfedését, áthatását emeli ki és az elkülönülő szférák többrétegűségét, összetettségét, szerves kapcsolódásait tartja a modernség legmarkánsabb sajátosságának. Következésképpen az alkotmányozást a (persze alrendszerekre tagolódó) társadalom ügyének tekintik. Eszerint a modern szociális piacgazdaságot illetően az alrendszerek és szférák kölcsönös áthatásának elemzése lehetővé teszi e berendezkedés – alkotmányozási szempontból releváns – sokrétegű alapzatának feltárását. Nevezetesen: egyfelől a modern piacgazdaság általában előfeltételezi „az illegitim erőszak kizárását a tulajdonért folyó versenyből, amely a tulajdonjogon alapul. Ez utóbbi azonban csupán abban a mértékben tekinthető érvényesnek, amennyiben a társadalomban megkérdőjelezetlen erkölcsi konszenzus alakult ki az egyéni tulajdon elismerését illetően. E konszenzus viszont az általánosságban elismert és szankciókkal kikényszeríthető jogi normák érvényességét feltételezi.” Másfelől a modern *szociális* piacgazdaság esetében ennél többről van szó, amennyiben e berendezkedés előfeltételezi „annak érvényre juttatását, hogy a modern társadalomban a növekedési kényszer utat nyit az erkölcs irányába. [Vagyis]... amikor elismerjük, hogy a társadalom tagjai az emberi létfeltételekre gazdasági teljesítő képességüktől függetlenül tarthatnak igényt, akkor elol-

dozzuk az erkölcsi normákat az adakozás és az alamizna adásának kötelezettségétől... és hozzákapcsoljuk a gazdaság működésére irányuló programokhoz” (Müncsh 1994a). Mármost az alkotmányozással összefüggő jelenlegi professzionális diskurzus kritikára szoruló vonását nem abban látjuk, hogy nem kapcsolódik (a kibontakozni egyébként sem akaró) laikus diskurzushoz, hanem – miként igazolni fogjuk – abban, hogy nem reflektált módon foglal határozottan és egyoldalúan állást több, az alkotmányt illetően alapvetőnek tekintendő kérdésben. Így mindenekelőtt a modernség, a modern szociális piacgazdaság, a társadalmi alrendszerek kapcsolatrendszerének kérdésében. Másként és élesebben fogalmazva: az a benyomásunk, hogy az alkotmányozással összefüggő eddigi szakmai és politikai vitákban nem került kellő élességgel felszínre az a körülmény, hogy e viták társadalomelméleti béagyazottságúak, és hogy ez a társadalomelméleti béagyazottság egymástól markánsan különböző felfogások közötti explicit vagy implicit állásfoglalást kényszerít ki, amely állásfoglalások mikéntje – azaz reflektált vagy reflektálatlan módja – éppen az alkotmányozás szempontjából alapvető jelentőségű. Megítélésünk szerint egyrészt az alkotmányozási diskurzusban a politikai és jogdogmatikai szempontok előtérbe kerülése, másrészt az alkotmányozásnak a professzionális rendszerek elméleti kereteiben történő reflektálatlan elhelyezése, végül az alkotmányozási dilemma egyoldalú és leszűkített interpretációja és az alkotmányozás időszerűségének pragmatikus felfogása egymástól el nem választható, szorosan összefüggő logikai sort alkotnak: A továbbiakban e logikai láncolat ellenértés, másik lehetséges gondolatsort szeretnénk vázlatosan és néhány elemében felidézni, illetve explicitté tenni. Célunk nem az, hogy az eddigi javaslatok helyett egy másik alternatívát kínáljunk, hanem csupán annyi, hogy lehetőségünk szerint a döntési szempontokat gazdagítsuk.

AZ ALKOTMÁNYOZÁS TÍPUSAIRÓL

Az alkotmányozás folyamatát a diskurzus sajátos formájaként definiálva, közvetlenül adódik két alaptípusának, a kizáró-konfrontatív, illetve az integráló-konszenzuális alkotmányozási típusnak a megkülönböztethetősége. Másként fogalmazva: az egyik esetben a változtatás, a másik esetben a stabilitás megteremtése áll előtérben. Történetileg az alkotmányozási diskurzus első típusának példájaként a francia és az Egyesült Államok-beli, a második típusának példájaként pedig az angol és a német alkotmányozást említhetjük.

Az alkotmányozási diskurzus e két típusának különbségét természetesen ezúttal nem tárgyaljuk meg részletesen, történeti hivatkozások felhasználásával. Ehelyett most be kell érniük egyetlen elem kiemelésével. A két típus számunkra fontos különbségét sematikusan úgy jellemezhetjük, hogy az egyik esetben kiindulási szempontnak tekinthető valamely, a változással szemben álló érdekű csoportnak a

diskurzusból való kirekesztése, mégpedig annál fogva, hogy a diskurzus eleve arra irányul, hogy közmegegyezést hozzon létre a diskurzusból kizárt csoport helyzetét alapjaiban hátrányosan érintő jogrend megalapozása érdekében. A másik esetben viszont a konszenzusra törekvés nem kapcsolódik össze valamely csoportnak a kizárásával a diskurzusból, ami természetesen nem jelent egyúttal részvételi kötelezettséget egyetlen meghatározott csoport számára sem. Viszont jelenti a diskurzus résztvevői számára a beszámítási kötelezettséget, a kívülmaradók érdekei, normái, értékei tekintetében.

Az alkotmányozási diskurzus két típusának megemlítésével nem az a célunk, hogy részletes modelleket vázoljunk fel és e modellek történeti érvényességét igazoljuk, hanem mindössze annyit szeretnénk megkülönböztetésükkel érzékeltetni, hogy a most folyó alkotmányozási diskurzusunk lényegében különbözik az alkotmányozás eddig ismert típusaitól és menetétől. Mert egyfelől belátható, hogy a jelenlegi alkotmányozási diskurzusunk fő vonalában a másodiknak említett típus menetét követi, mégpedig a közvéleménynek e diskurzusban való részvételi szándékát – pontosabban e szándék hiányát – figyelembe véve, a beszámítási kötelezettség fennállása mellett. Ugyanakkor belátható, hogy amennyiben az alkotmányozási diskurzusra a jogdogmatikai problémák megoldásán túl is feladatot terhelünk, a társadalmi polarizáció jelen állapotában a beszámítási kötelezettség nem érvényesíthető. Ennyiben viszont a most folyó alkotmányozás inkább az első típus vonásait mutatja. A következőkben tehát legelőbb ennek a kettősségnek az okairól és következményeiről, valamint a kettősség feloldásának – úgy tűnik, ez idő szerint nem megteremthető – feltételeiről kell szólni.

a) Az okokat illetően utalnunk kell az utóbbi fél évszázad magyar alkotmányozási tradícióira. Az 1949-es alkotmány is, de még inkább ennek későbbi, szocialista típusú módosításai, széles körű, demokratikus jogokat *deklaráltak*, valamint a deklarációkat alátámasztották a jogok gyakorlásának *feltételeit* ideológiailag összefoglaló társadalomképpel. Ugyanakkor azonban a jogok gyakorlásához kapcsolódó formális-jogi *garanciák* kiszorultak az alkotmányból. Ennek következményeként a magyar alkotmányok – szovjet mintát követve – programatikus típusú szocialista alkotmányként voltak tekinthetők, abban az értelemben, hogy a deklarált jogok aktuális garanciái helyett a jogok gyakorlásának feltételeit, mint társadalmi programot tartalmazták. Ennek megfelelően jogpropagandájában és alkotmányideológiájában a szocialista alkotmányozás az alkotmányreformok során is mindvégig alkotmány-típusokat különböztetett meg a jogok és a feltételek egységére nézve, egyszersmind homályban hagyta a garanciák jelentőségét (Schmidt 1976). A szocialista alkotmány elmentmondása így nem a jogok és a joggyakorlás feltételeinek elismerése vagy el nem ismerése mentén alakult ki, hanem egyrészt a joggyakorlás feltételeinek aktuális deklarációja és a távoli jövőben esedékes megteremtése, másrészt az alkotmányos jogok „materiális” elismerése, ugyanakkor érvényesítésük formális garanciáinak hiánya,

fogyatékos intézményesítése és működése mentén. Ennek tudható be, hogy a rendszerváltozás az alkotmánynak az intézményes garanciákat érintő módosítása (a formális garanciák beemelése) mellett mehetett végbe, anélkül, hogy e módosításoknak az alkotmány koncepcionális és logikai kerete alapjaiban ellenállt volna.

b) Az előbbieket folyományaként a rendszerváltozás – ezúttal nem részletezendő – politikai menetében az alkotmányozási diskurzus főképpen a hatalommegosztás kérdése körül szerveződött. Tétje nem csupán az egycentrumú és korlátlan párhatalom megszüntetése, valamint a „klasszikus” hatalmi ágak kiépítése és működtetése volt, hanem ezen túlmenően olyan garanciák, biztosítékok és ellensúlyok létrehozása az állampolgárok és civil szerveződések számára, amelyek a szocialista alkotmány említett ellentmondásait oldják. Minden ezek egyúttal az új rendszer stabilitásának biztosítékaiként működnek, amennyiben az állampolgárok védelmét és jogbiztonságát is jelentik. Ez a körülmény hozzájárult ahhoz, hogy az alkotmányozási diskurzus feszültség nélkül illeszkedjék a közjogi diskurzus menetéhez.

c) Az események és a diskurzusok láncolatának viszonylag sima illeszkedése azonban következményekkel is jár. Egyfelől megnyilvánulása, egyszersmind tényezője is annak, hogy a megelőző rendszer lebontása és az újnak a kiépítése szabályozott keretek között megy, illetve mehesen végbe. Másfelől azonban a politikai, az alkotmányozási és közjogi diskurzus kölcsönösen erősíti egymást, ami viszont a rendszerváltozás konkrét körülményei között a diskurzusok folyamatos és kölcsönös leszűkítését idézi elő. Ha ugyanis a rendszer átalakításának politikai diskurzusával kapcsolatban nem megalapozatlan az a megállapítás, hogy elsősorban értelmiségi elit-diskurzus volt, akkor az alkotmányozásnak a közjogi diskurzusba való átcsúszása azt jelzi, hogy az új alkotmány kidolgozását célzó politikai diskurzus révén sem sikerült a politikai közéletbe az elit csoportokon kívül állókat bevonni.

d) Az alkotmányozási diskurzus imént jelzett alakulása és a politikai diskurzushoz kapcsolódása természetesen nem érinti az alkotmányozás szakmai és törvényhozási fórumain megalkotott és a parlamenti pártok által jóváhagyott alkotmány legalitását. Érinti azonban a legitimitását, és kiélezheti a legalitás és legitimitás feszültségeit. Ugyanis az a körülmény, hogy a politikai és az alkotmányozási diskurzus révén a deklaráció és az azt alátámasztó garanciák, biztosítékok és ellensúlyok közötti feszültség az új alkotmány belső problematikájává válik, kettős következményt von maga után. Egyrészt szükségképpen visszaszorul az alkotmány programatikus jellege, s ebben a tekintetben – tehát a joggyakorlás biztosításában – a garancia-elv konstitutív módon érvényesül. Másrészt ezzel közvetlen összefüggésben a formális garancia elve – a szociális jogok terén – a mai körülmények közepette szelekciós elvként is működik az alkotmány szövegtervezeteinek elkészítése során. A rendszer politikai legitimációjának problémájaként megfogalmazva: a garancia-elv miközben

konkretizálja a jogállam modelljét, konstituálja és egységesíti ennek intézményrendszerét, azonközben leépíti a korai szociális állam modelljét. A programatikus elemeknek a kiiktatása és a garancia-problémáknak a beemelése az alkotmányozási diskurzusba jelenlegi helyzetünkben tehát egyrészt felszínre hozza két jogcsoport, úgymint a szabadságjogok és a szociális biztonságot nyújtó jogok közötti, korábban nem érzékelt típuskülönbségeit (Schmidt 1994a), másrészt a rendszerváltozás társadalmi „költségei” következtében lehetetlenné válik az utóbbi (a szociális) jogtípus alkotmányos megfogalmazása (Szamel 1993), így – végső soron – a *szociális* piacgazdaság alkotmányos alapjainak biztosítása.

TÁRSADALMI MODELL AZ ALKOTMÁNYBAN

A programatikus keretek lebontása, s ezzel együtt a gazdasági, szociális és kulturális jogok problematikussá válása érinti az alkotmány jellegét, az alkotmányba foglalt feszültségmezőket, valamint az alkotmányozási és a politikai diskurzus kapcsolatát. A szociális jogok tekintetében a probléma a rendszerváltozás mostani szakaszában nem csupán abban van, hogy e jogok gyakorlásának alkotmányos garanciái nem biztosíthatók. Legalább ilyen jelentőséget tulajdoníthatunk annak a körülménynek, hogy a politikai diskurzus nem képes felvenni magába az alkotmányból kiiktató programatikus elemeket. Azaz a politikai alrendszer nem képes alternatív politikai koncepciókká (alternatív kormányzati stratégiákká, pártprogramokká) átformálni a korábbi „szocialista alkotmány” jövőre orientáltságát és politikai programként konkretizálni a szociális piacgazdasági modellt. Ezt a körülményt a politikai diskurzus beszűküléseként figyelhetjük meg, mely az alkotmányozási diskurzusra nézve sajátosan leszűkített orientációs outputot szolgáltat.

Az itt jelentkező legitimitás-problémák jelentőségének érzékeltesére érdemes példaként felidéznünk Habermasnak – a mostani alkotmányozási diskurzusunk szempontjából releváns, ámde kevésbé éles konfliktust tematizáló – 1985-ös elemzését a szociális piacgazdaságról. Szerinte sem a fejletlenebb országok politikai-társadalmi programjaikban, sem pedig válság idején a fejlett piacgazdaságok nem térhetnek le a szociális állam kiépítésének útjáról. Következésképpen – véli Habermas – a legújabb és egyébként különböző jellegű válságok egyik legsúlyosabb közös dilemmája abban áll, hogy nem lehet feladni a szociális állam eszméjét, de rövid távon, azaz nem-programatikus megvalósítását sem lehet vállalni (Habermas 1985). Alkotmányozási szempontból tekintve a mi jelenlegi helyzetünk a Habermas által leírtaknál kétszeresen is súlyosabb. Egyfelől azt kell megállapítanunk, hogy ez idő szerint Magyarországon – miként más poszt-szocialista országban is – nem csupán a szociális állam vállalásának hiányáról van szó, hanem a korai szociális állam *lebontásának* programjáról. Másfelől, e lebontási programmal párhuzamosan, az

alkotmánytervezeteknek a jogállam intézményes garanciáira, a közjogi problémákra koncentrációja arra vezet, hogy a szociális, kulturális jogok leépítésének a problémája kívül reked az alkotmányozás politikai és szakmai diskurzusain.

*

Bizonyosra vehető, hogy a garancia elvének beemelése az alkotmányozási diskurzusba és magába az alkotmányba a korai szociális állam leépítésének folyamata közepette nem jelenthet mást, mint a jövőképek és az ehhez kapcsolódó szociális-programatikus elemeknek és általában a joggyakorlás szociális, gazdasági és kulturális biztosítékainak a kiiktatását az alkotmányból, párhuzamosan a jogállam garanciális rendszerének a kiépítésével. E kettős folyamat figyelhető meg a már eddig végrehajtott alkotmánymódosítások – különösen az 1989-es módosítás – során is. Eredményképpen az alkotmány eddigi módosítási folyamatában létrejöttek a jogállam (igaz, jogdogmatikai szempontból kifogásolható egységet alkotó) keretei. Ugyanakkor pedig e módosítások egyre határozatlanabb kontúrokkal tartották fenn a korai szociális állam gondolatát. Ez a kettős tendencia határozza meg a most folyó alkotmányozási diskurzus fő témáit is: az új alkotmány feladatának szokás megjelölni egyrészt a jogállam kiépítésének teljessé tételét, különös tekintettel a joggyakorlás formális-intézményes garanciarendszerére és másrészt a szocialista „maradványok” eltüntetésének befejezését, beleértve a szociális jogokat és programatikus megfogalmazásukat. E kettős tendenciából világosan kirajzolódik a jelenlegi alkotmányozási diskurzus nem tematizált alapproblémája, nevezetesen a szociális jogok formális-intézményi garanciái megteremtésének a nehézségei, illetve az alkotmányon és az alkotmányozás politikai-jogi diskurzusain kívül eső körülményekben gyökerező megvalósíthatatlansága. Ez a – szándékunk szerint igazolhatóan – szűk alkotmányozási program kétszeresen is kizárja az alkotmányozási diskurzusból azokat a rétegeket és csoportokat, amelyek helyzetét az alkotmányozásnak ez a módja akár közvetlenül és aktuálisan, akár potenciálisan érinti: kizárja mint a diskurzus részvevőit, és kizárja őket, mint a diskurzus témáit. Mindezek alapján legalábbis hipotetikus megfogalmazhatónak tűnik, hogy a most folyó alkotmányozás nem csupán annyiban tér el a korábban említett két történeti típustól (kizáró-konfrontatív és konszenzus jellegű), hogy mindkettő elemeit magában foglalja, hanem abban az értelemben is, hogy nem társadalmi, hanem tipikusan elit-alkotmányozás. Ugyanis miközben élesen kirajzolódnak a korai szociális állam lebontásának körvonalai, azonközben a most folyó diskurzus eredményképpen megszövegezendő új alkotmány nem lesz képes igen jelentős társadalmi csoportok számára többletjeljesítményt nyújtani. Többletjeljesítmény jelentkezik viszont a kormányzati hatalomért versengő pártok, a törvényhozó parlament és általában a jogszabályalkotó szakterületek, a jogalkalmazás egységét szavatoló testületek, és a jogrend-

szer egységét szorgalmazó politikai és szakmai professzionális csoportok és elitek számára. Ennélfogva, és elsősorban nem az alkotmányozási disszkuesszióban részt vevők körét szem előtt tartva minősíthetjük az alkotmányozás jelenlegi folyamatát elit típusú alkotmányozásnak.

HÁROM ILLUSZTRATÍV PÉLDA

Az alkotmányozás említett dilemmájának és egymással szembefutó tendenciáinak illusztrálására három konkrét példát idézünk fel. Az egyik: az utolsó, 1979-es módosított szocialista alkotmány és a rendszerváltoztatás keretében végrehajtott első, 1989-es alkotmánymódosítás összevetése; a második, a rendszer átalakulását kísérő lakossági értékpreferenciák dinamikájára vonatkozó empirikus elemzések néhány következtetése; végül harmadik példánk egy szakértőt jelentés alapján a lakosság szociális polarizálódását és értékorientációját érinti.

a) Témánk jellegéből következik, hogy az alkotmánymódosítások összehasonlítását nem az államhatalom felépítését taglaló fejezetekre, hanem az állam jellegét és általános feladatait megfogalmazó és definiáló első fejezetre nézve végezzük el. Tehát az 1979-es módosítás szövegében: „A magyar Népköztársaság társadalmi rendje” című, az 1989-es módosításban az „Általános rendelkezések” címmel szereplő részeknek az állami kötelezettségvállalást megfogalmazó paragrafusait kell kiemelnünk. Az 1979-es módosításban az állam főbb kötelezettségei: az állampolgárok anyagi és műveltségi színvonalának rendszeres emelése (7. §); munka biztosítása valamennyi munkaképes állampolgár számára és a munka szerinti elosztási elv érvényesítése (14. §); az ifjúság fejlődésének és nevelésének biztosítása (15. §); az állampolgárok életének, testi épségének, egészségének védelme, munkaképtelenség esetén az ellátás biztosítása (16. §); a tudomány, a művészetek, a művelődés és az oktatás fenntartása és állandó bővítése (18. §). Ezeknek, a nem teljes körűen felsorolt, kötelezettség-vállalásoknak intézményes biztosítékairól, teljesítésük módjáról, a teljesítés elmaradásának következményeiről, a jogorvoslat lehetőségéről és egyebekről az alkotmány későbbi fejezetei egyáltalán nem tesznek említést: az alkotmányozók mindezeket – mint említettük – az alkotmányon kívüli feszültségmezőbe, egy társadalom-modell jövőképebe helyezték. Ugyanakkor azonban – miként az alkotmány módosítását jóváhagyó parlamenti ülésszak hivatalos ki-egészítéseiből kiderül – a garanciák hiánya nem akadályozta a politikai retorikát és diskurzust abban, hogy az állam eme kötelezettségeinek deklarálását legitímációs céllal a politika felhasználja. Így például Korom Mihály igazságügyi miniszter az alkotmánytervezet parlamenti előterjesztésében a következőket tartotta fontosnak kijelenteni: az állam alkotmányos kötelezettsége alapján „...tervszerűen emeltük a dolgozó milliók életszínvonalát, mind nagyobb mértékben elégtettük ki kulturális, egészségügyi, szociális szükségleteit” (MNA

1979). Elemzést sem igénylő vonása ennek az alkotmányozási retorikának (nem diskurzusnak) a paternalista állam és az állampolgár kapcsolatának körülhatárolása, valamint ezzel összefüggésben az intézményesített autonómiák (minden szintű autonómia) relativizálása mellett a szociális jogok alkotmányos elismerése.

Ez utóbbi szempontból tekintve az alkotmány 1989-es módosítása fordulópontot jelez: az állampolgári jogokat nem az állam kötelezettségvállalásaként fogalmazza meg. Tehát a korábbiaktól lényegét tekintve eltérően szól az állampolgárok alapvető jogairól (8. §). Pontosabban: megállapítja ezen jogok alkotmányerejű törvényben való megfogalmazásának szükségességét. Ezen túlmenően deklarálja az ifjúság létbiztonságának, oktatásának nevelésének, érdekvédelmének (16. §) és a rászorulókról való gondoskodás (17. §) kötelezettségét, valamint (új elemként) az egészséges környezethez való állampolgári jogot (18. §). A listászerű felsorolásban is szembetűnő az állami kötelezettségvállalás leépülése és a gazdasági, a szociális és a kulturális jogok korábban megfogalmazott számos elemének mellőzése.

b) Nem kétséges, hogy a paternalista, a korai jóléti állam koncepciójától megszabadulva, alkotmányjogi szempontból az 1989-es módosítás logikája követhető és csak ez vihető tovább az új alkotmány megszövegezése során. Ugyanakkor azonban a társadalom értékorientációira vonatkozó empirikus vizsgálatok azt látszanak igazolni, hogy a legkülönbözőbb társadalmi csoportok értékorientációinak dinamikája egyáltalán nem követi ezt az alkotmányozási logikát. E vizsgálatok eredményei jelenlegi témánk szempontjából úgy jellemezhetőek, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók jelentős hányada már a rendszerváltozás kezdetekor sem kapcsolta össze egyértelműen az állammal szembeni autonómiák hiányát a rendszer válságával (Bokor 1990), sőt az államtól folyamatosan a jövedelemek növekvő differenciálódásának megállítását igényli (Csepeli 1992). A tendenciák vizsgálatára irányuló empirikus vizsgálatosorozat szerint az állami beavatkozástól nagymértékben mentes piacgazdaság elképzelésével 1991-ben a válaszolók 65,1 százaléka, 1992-ben 55,4 százaléka, 1993-ban viszont már csak 46,2 százaléka értett egyet (Bruszt-Simon 1994). Egy 1992-es vizsgálatban pedig a válaszolók 78 százaléka értett egyet azzal, hogy az államnak legyen kötelessége csökkenteni a jövedelmi különbségeket (Robert 1994). Ma már empirikus vizsgálatok sokasága igazolja azt a hipotézist, hogy a rendszerváltozás megvalósításának vagy elfogadásának fő indítékait, mozgató rugóit – legalábbis Magyarországon – kevésbé a demokrácia és az állampolgári autonómia intézményeinek hiánya jelentette. Ezeknél – az értelmiségi elitcsoportokat leszámítva – nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk annak, hogy a Kádár-rendszer nem volt képes teljesíteni azokat a szociális, gazdasági programjait és ígéreteit, melyeket legitimitása érdekében (szocialista) rendszerajátosságként kitartóan és folyamatosan hangsúlyozott.

c) Az alkotmányozási diskurzus szempontjából sajátosan jelentősnek bizonyulnak ezek az általános trendet mutató adatok, ha tekintet-

be vesszük, hogy mely csoportokban koncentrálódnak. Általánosságban tekintve a rendszerváltozás veszteseiről van szó. Közelebbi elemzés azonban további tagolódást mutat, nevezetesen a középrétegek, a munkások, állami alkalmazottak helyzetének megváltozását és annak következményeit jelzi. Egy az empirikus vizsgálatok eredményeit összefoglaló elemzés szerint meghatározó jelentőségű, hogy a középrétegek csoportjaiban „a posztszocialista átmenetet milyen beállítódásokban és attitűdökben kifejeződő értékelések és gondolati tartalmak kísérik. Ha ugyanis az átmenethez kapcsolódó értékelések és attitűdök negatívak, ez végeredményben az egész rendszerváltozás legitimitását kérdőjelezheti meg” (Robert 1994). Hasonló következtetések vonhatók le a munkanélküliség alakulásából: mely nem statisztikai besorolást alapul véve a munkanélküliek 1994-re a munkaképes lakosság több, mint 16 százalékát tették ki. Elemzők szerint „a társadalom többsége helyzetének romlása, az ennek következtében elterjedt elégedetlenség... olyan kombinációt alkot, amely a modern piacgazdaság irányában haladó átalakulást... veszélyeztetheti” (Andorka-Lehmann-Spéder 1994). Mármint a probléma az alkotmányozási diskurzus szempontjából abban áll, hogy a középrétegek, a munkások jelentős csoportjai a rendszerváltozás veszteséinek érzik magukat, az alsó rétegekbe történő lecsúszásukat a rendszerváltozással kapcsolják össze, a további lesüllyedésük megállítását pedig a csoportok az állam közreműködésétől várják. Közvetve ezt látszik megerősíteni az állampolgári autonómia igényét kifejező civil mozgalmak dinamikájára vonatkozó átfogó elemzés, mely szerint: „a Kádár-korszak bomlásának idején aktív politikai tiltakozási és mobilizációs potenciálok az elmúlt négy évben nem játszottak szerepet az új politikai konfliktusokban” (Szabó 1994).

d) Az eddig említett empirikus vizsgálatok adatai is azt mutatják, hogy az alkotmányozási diskurzus dinamikája, az új alkotmány szakmai előkészítésének menete éppen ellentétes irányultságú, mint a lakosság többségének az állammal, a kialakuló rendszerrel és a törvényi alapjait szolgáló új alkotmánnyal szembeni várakozásainak dinamikája. E növekvő diszkrépanciát mutatják, egyúttal új oldalról világítják meg az értékpreferenciákra vonatkozó összehasonlító empirikus vizsgálatok. A magyar háztartások 1992 és 1994 közötti panelvizsgálata szerint Magyarországon valamennyi posztszocialista országhoz képest is különösképpen nagyfokú az elégedetlenség az életszínvonalal és a jövedelmekkel, s az elégedetlenséghez nagyfokú értékzavar, anomia párosul (Andorka 1994). Még a szakkutatók számára is meglepetésként hatott viszont, hogy 1994 májusában, a választásokat közvetlenül megelőzően hirtelen és váratlanul „a jövedelemmel és az életszínvonalal való elégedetlenség 1992-höz és 1993-hoz képest nem jelentéktelen mértékben csökkent” (Andorka 1994: 83.). Az egymásnak gyakorta ellentmondani látszó adatok magyarázatát a magunk részéről abban véljük megtalálni, hogy egyrészt a lakosság nagy csoportjainak értékpreferenciái között kiemelkedő szerepet kap a jövedelmi helyzet és általában az anyagi körülmények

alakulása, mégpedig oly mértékben, hogy képes relativizálni más értékrendeket. Innen az anómia jelensége a kultúra és az erkölcs szférájában. Erre engednek következtetni három év összehasonlító adatai, melyek szerint a demokráciához kapcsolt értékek között első helyeken szerepelnek 1989-ben: szabadság és létbiztonság, szabadság és munkához való jog, szabadság és egyenjogúság; 1990-ben: szabadság és többpártrendszer, szabadság és munkahely, szabadság és jólét; 1993-ban: szabadság és anyagi jólét, szabadság és anyagi biztonság, szabadság és választás (Simon 1994). Másrészt viszont ez az egyoldalú és értékrelativizáló jövedelmi preferencia erőteljesen a jövőre vonatkozó várakozások mentén alakul és nem csupán a mindenkori tényleges helyzet értékelését foglalja magában. Erre utalnak az empirikus vizsgálatok eredményeiben is tükröződő 1994-es választási várakozások, illetve az a nemzetközi összehasonlító vizsgálat, melynek adatai szerint, amíg Spanyolországban a megkérdezettek 11 százaléka, Romániában 10 százaléka kapcsolta hozzá a demokrácia normatív fogalmához az anyagi jólétet, addig Magyarországon a megkérdezetteknek nem kevesebb, mint 32 százaléka tartja egymástól elválaszthatatlannak a demokráciát és az anyagi jólétet (Simon 1994).

Ezeknek a nemegyszer meglepő adatoknak az értékeléséhez és a mögöttük gyakran rejtve maradó jelenségek dinamikájának felbecsüléséhez érdemes megfontolnunk a következőket. Abban a társadalomban, amelyben a viszonylagos anyagi jólét – és ennek a jólétnek a hasonló berendezkedésű rendszerekkel való folyamatos összehasonlítása – jó negyedszázadon át, miként az Magyarországon történt, a politikai legitimitáció legfontosabb bázisaként szolgált, e bázis megszűnése mélyreható válságot idéz elő a társadalom értékrendszerében. A válságot nem csupán az anómia jelzi, hanem az élet anyagi feltételeinek túlértékelése, amelynek következményeképpen eleve kudarcra van ítélve a legitimitációs bázisnak és az anyagi jólétnek mindenfajta elválasztási kísérlete. A társadalmi alkotmányozás esélyeit illetően az értékorientáció mindkét sajátosságának messzeható következményei vannak. Az élet anyagi feltételeit és körülményeit a máskülönben anómikus értékrend fölé helyező és e feltételeket a jövőre vonatkozó várakozások függvényében értékelő nagylétszámú, többségben lévő csoportok számára legjobb esetben is érdektelen a részvétel a programatikus dimenziót felszámoló és a korai szociális állam gazdasági, szociális ígéreteit leépítő alkotmányozási diskurzusban. De a részvétel érdektelenségén túl: nincs jelentősége számukra a tőlük függetlenül zajló diskurzusnak és a diskurzus eredményeként megszülető új alkotmánynak sem.

A POLITIKAI DISKURZUS KÉRDÉSÉHEZ

A társadalmi alkotmányozás ügye a rendszerváltozás fordulópontján – az 1989-es alkotmánymódosítás idején – legalábbis az állampolgár-

ri-politikai jogokat és alkotmányos garanciáit illetően nem vett eleve rossz rajtot: a rendszerváltoztatás igénye sok százból szövődő és számos különböző érdek mentén megfogalmazott törekvések metszéspontjának bizonyult. A társadalmi alkotmányozás irányába mutató politikai lendület azonban végül is alkotmánymódosításba fordult. Az alkotmányozásnak ez az 1989-es kifutása viszont a későbbiekre nézve alapjaiban módosította a képletet: a többpárti alapokra épülő parlamentáris kormányzati rendszer és a politikai nyilvánosság létrejötte és alkotmányba foglalása immár nem kapcsolható többé egy új alkotmányozási folyamathoz (Schmidt 1994b). Ennek politikai hatása az, hogy az újonnan létrejött és/vagy átalakult pártok és a politikai intézményrendszer legfőbb gondjává az lett, hogy legitimációjukat a többpólusú (többpártrendszer, hatalommegosztás) rendszer egészének legalitásán és legitimitásán túl egyenként, sajátlagosan megerősítsék, illetve az új keretek közötti újból megalapozzák. Következésképpen a politikai alrendszerből a jogi professziók irányába továbbra is érkező alkotmányozási „outputok” közvetlen forrása immár nem a rendszer egészének, egyes elemeinek és funkcióinak legalitás-deficitje, mégcsak nem is a rendszer egészének legitimitás-problémája, hanem az egyes intézmények, pártok legitimitás-deficitje. Ez a körülmény persze önmagában még nem dönti el véglegesen a társadalmi alkotmányozás esélyét. További két kérdést kell legalább érintőlegesen – és a részletes elemzést ezúttal kényszerűen mellőzve – említeni. Az egyik az, hogy azok a legitimitációs problémák, amelyek a politikai szférából érkező alkotmányozási szándékok alapjául szolgálnak, mennyiben kapcsolódnak – és kapcsolódnak-e egyáltalán – a politikai szférán túli konfliktusok, feszültségek törésvonalaihoz. A másik, ezzel összefüggő kérdés az, hogy a politikai rendszer mely elemeinek fűződik legfőképpen érdeke az alkotmányozáshoz. Az első kérdés a legitimitációs alapok, alapelvek, úgymint a szabadság, egyenlőség, a szociális biztonság, a létfeltételek minimálszintjének problémáját érinti. A kérdésre adható válasz – érvelésünk szerint – közvetlenül az alkotmány megszövegezése tekintetében úgy fogalmazható meg, hogy a gazdasági, a szociális és kulturális jogok a rendszerváltoztatás magas társadalmi költségei következtében – bármiképpen is alakuljon az alkotmányjogi vita e jogok természetéről – nem emelhetők be a készülő új alkotmányba. Más a helyzet az alkotmányozásról folyó politikai diskurzus esetében. A politikai diskurzusnak ugyanis éppenséggel az alkotmányozásnak korábban említett, a szigorúan vett jogszférán túlvezető súlyos dilemmái körül kellene szerveződnie, s a pártoknak (kormány- és ellenzéki pártok), civil szervezeteknek, érdekképviselőknek e dilemmák feloldására kidolgozott elképzeléseiket kellene egymással szembesíteniük, megvitatniuk és végül konszenzusra jutniuk. Az alkotmányozás politikai diskurzusának és ebből fakadóan általában az új alkotmányról folyó vitáknak, eszmecseréknek legnagyobb és messzemenő következményekkel járó fogyatékosága az, hogy nem nyitnak, hanem lezárnak a szociális rendszer irányában. Ennek hátterében pedig az áll, hogy a politikai rendszer-

nek az alkotmányozásban érdekelt egyes intézményei – kiváltképpen a pártok – nehezen megteremthetőnek vagy eleve reménytelennek tekintve a legitimáció más, főként szociális dimenzióit, a politikai rendszeren belül megteremthető legitimáció keresésének irányába fordulnak. A politikai rendszer legitimációs bázist teremtő kísérleteinek leszűkülése és egyoldalúvá alakulása viszont elszakítja a transzformációs szálakat a politikai és a társadalmi konfliktusok között.

A második kérdésre az előzőekből következően azt a rövid választ adhatjuk, hogy a politikai rendszerből kiinduló alkotmányozási „output” forrásait főképpen a mindenkori kormányzat és kormánypártok körei jelentik, és az alkotmányozási igyekezet kevésbé a mindenkori ellenzék érdekeihez kapcsolódik. Az alkotmányozás folyamatában kialakuló álláspontok tehát a kormány versus ellenzék szerinti választóvonal mentén *differentiálódnak*, a szociális dimenzió irányában történő lehatárolódás mentén viszont közös alapra épülnek. Elsősorban tehát nem ideológiai vagy pártstratégiai álláspontok szerint tagolódnak.

Úgy tűnik tehát, hogy az alkotmányozás eddigi honi problémái leginkább a Luhmann-féle – az alrendszerek önállóságán, valamint duális kódok révén történő kapcsolatrendszerén alapuló – elméleti keretek között tárgyalhatók. A magunk részéről azonban ezt a körülményt nem a luhmanni rendszerelmélet igazolásának, hanem sokkal inkább az alkotmányozási diskurzus kritikájának tekintjük. Másképpen fogalmazva, az alkotmányozásról folyó szakmai és politikai vitáknak és eszmecserének nem csupán politikai és jogi-szakmai korlátozottságát tartjuk kifogásolandónak, hanem társadalomelméleti korlátozottságát is. Pontosabban azt a körülményt, hogy e vitákban elmarad a releváns alapvető társadalomelméleti kérdések megvitatása, s ehelyett implicit módon történik határozott állásfoglalás egyetlen – korántsem vitathatatlan érvényességű – társadalomelméleti koncepció mellett. Márpedig az alkotmányozási diskurzus logikájának, elméleti keretének semmiképpen sem csupán egyetlen társadalomelméleti paradigma – jelen esetben a professzionális rendszerek elmélete – kínálkozik. Ezzel az elméleti állásponttal szemben a mi eddigi gondolatmenetünk a voluntarisztikus elmélet alapjaira épült és kritikai észrevételeinket is ebből az álláspontból kiindulva tartjuk rendszerezhetőnek. Következésképpen számunkra a legitimációnak a politikai alrendszeren belülről korlátozása és erről az alapról az alkotmányozás irányába fordítása – ellentétben a luhmanni elmélet felfogásával – messzemenő következményekkel járó, súlyos problémaként jelenik meg. A problémák abból a körülményből fakadnak, hogy „a legitimáció biztosításának” médiuma az értékösszekapcsolás. Amikor legitimációról beszélünk, akkor valamely kultúra vitathatatlan értékeit hozzuk felszínre... (melyek elválaszthatatlanok) a legitimáció alapjaként szolgáló olyan értékektől, mint a szabadság, az egyenlőség, a jólét, a szociális biztonság, a szükségtől és a szenvedéstől való felszabadulás” (Münc 1994b). Ebből az elméleti pozícióból nézve a társadalom meghatározó értékeinek összekapcsolásáról le-

mondó alkotmányozási diskurzus súlyos legitimációs veszélyeket hordoz magában.

Az előzőekhez kapcsolódó másik, általunk felszínre hozni kívánt probléma az, hogy a jelenlegi körülmények között implicit, ugyanakkor felbonthatatlan összefüggés áll fenn az alkotmányozást szorgalmazó politikai szándék és a jelenleg végigvihető alkotmányozás szakkérdéseinek munkálkodó professzionális szféra elméleti horizontja, álláspontja között. A társadalmi alkotmányozás megvalósíthatatlansága, az alkotmányozás politikai igényének beszűkülése, az alkotmányozás szakkérdéseinek ilyen keretek közötti tematizálása az alkotmányozás implicit módon működő vagy explicit módon kifejtett társadalomelméleti koncepcióját elháríthatatlanul a professzionális alrendszerek, illetve a funkcionális rendszerelmélet doktrínájába csatlakoztatja. A kérdés tehát így áll: elit-alkotmányozás a professzionális rendszerek elméleti keretében belül, vagy társadalmi alkotmányozás ezen elméleti keretek túlhaladásával.

RÖVID ÖSSZEFOGLALÁS, NÉHÁNY KONKLÚZIÓ

Rövid eszmefuttatásunkban korántsem az új alkotmány szükségtelensége, még kevésbé lehetetlensége mellett kívántunk érvelni, és nem kívántuk részletesen megvitatni a jelenlegi professzionális alkotmányozási diskurzus logikáját, teoretikus alapjait. Csupán az alkotmányozási diskurzus néhány kritikus pontjára szerettünk volna rámutatni és arra, hogy e kritikus pontoknak a tisztázatlansága, homályban maradása, vagy az ezekhez kapcsolódó kérdésekben a reflexiót nélkülöző állásfoglalás milyen jellegű problémákat idézhet elő. Ezekre nézve gondolatmenetünk konklúzióit az alábbiak szerint foglalhatjuk röviden pontokba:

a) A rendszerváltozás jelenlegi szakaszában a professzionális alkotmányozási diskurzus nem szélesíthető társadalmi alkotmányozási diskurzussá. Ez utóbbi a politikai diskurzus közvetítésével lenne lehetséges: A politika alrendszer ez idő szerint azonban inkább zár, nem pedig nyit a szociális dimenzió irányába. Ilyen körülmények közepette nem látszik esélye a társadalmi alkotmányozásnak.

b) A társadalmi alkotmányozás elmaradása azonban nem zárja ki a professzionális és a politikai alkotmányozási diskurzus lefolytatását és az új alkotmány kidolgozását.

c) Ilyen döntésnél azonban szükséges tisztázni és vállalni is kell az elit-alkotmányozás árát: a legitimációs probléma fennmaradását, illetve kiéleződését.

d) A professzionális alkotmányozási diskurzus a gazdasági, értelmiségi és politikai elit (pl. a pártvezetők, kormányzati tisztségviselők, parlamenti frakciók tagjai) diskurzusaival kapcsolódik össze. Ezek a diskurzusok viszont a rendszerváltozás jelenlegi szakaszában nem a társadalmi életvilág törésvonalai mentén tagolódnak.

e) Ilyen helyzetben nem mellőzhető a döntés arra nézve, hogy mihez fűződik erősebb érdek: az új alkotmány létrehozásának halasztásához a társadalmi alkotmányozás feltételeinek kialakulásáig, vagy, ellenkezőleg, az új alkotmány kidolgozásához az elit-alkotmányozás folyamatában.

f) Az alkotmányozási dilemma ez idő szerint mint a szakszerűség és a legitimitás dilemmája jelenik meg a professzionális és a köznapi diskurzusban.

g) Az alkotmányozást aktualizáló politikai szándék az alkotmányozás szakkérdéseivé transzformálva a jelenlegi körülmények között az alkotmányozási folyamatnak sajátos irányt szab. Ennek az iránynak a problematikus vonása abban áll, hogy az alkotmányozást egy markánsan meghatározott, jóllehet explicit módon nem feltétlenül reflektált és ilyenképpen kifejtetlen társadalomelméleti doktrína, a funkcionális rendszerelmélet, illetve a professzionális alrendszer elméleti kereteibe tereli.

h) Jelen dolgozat megírását nem az alkotmányozás és az alkotmányozáshoz kapcsolódó viták eldöntésének szándéka inspirálta, hanem néhány, az alkotmányozásra vonatkozó döntésekben elkerülhetetlenül jelenlévő, de a szerző megítélése szerint nem kellőképpen felszínre került probléma és összefüggés bemutatásának szükségessége.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. 1979. Az alkotmány módosított szövege és a módosítást elfogadó parlamenti ülészak előterjesztése. Budapest
- A Magyar Köztársaság Alkotmánya. 1989. Az 1989-es módosított alkotmány szövege. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye*. I. kötet
- Andorka Rudolf 1994: Elégedetlenség, elidegenedés, anómia. In: Tóth István György (szerk.): *Társadalmi átalakulás 1992–1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről. Magyar Háztartás Panel. Műhelytanulmányok 5.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem–TÁRKI–Központi Statisztikai Hivatal, 91–99.
- Andorka Rudolf–Lehman Hedvig–Spéder Zsolt 1994. A társadalmi szerkezet változásai (1992–93) és azok lehetséges hatásai a politikára. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1994*, 66–82.
- Bokor Ágnes 1990. A közvélemény a rendszerváltás folyamatában. In: *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI 1990. 591–629.
- Bruszt László–Simon János 1994. After Antall, before the elections – or „our democracy and our parties” through the eyes of the citizens. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994*, 774–804.
- Csepeli György–Neményi Mária–Örkény Antal 1992. Jövőtlen értékeink. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI 1992. 334–358.
- Habermas, Jürgen 1985. Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erchöpfung utopischer Energien. In: *Die Neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt am Main, S. 141–163.

- Kukorelli István (szerk.) 1993. *Alkotmánytan*. Budapest, Századvég.
- Lengyel Emőke-Molnár Zoltán-Tóth Antal 1994. Magyar lakossági vélemények gazdaságról, politikáról és az európai együttműködésről (1991-1993). In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1994*, 757-773.
- Müncch, Richard 1994a. Zahlung und Achtung. Die Interpenetration von Ökonomie und Moral. *Zeitschrift für Soziologie*, 5, 388-411.
- 1994b. Politik und Nichtpolitik. Politische Steuerung als schöpferischer Prozess. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 3, 381-405.
- Pokol Béla 1991. *A jog szerkezete*. Budapest
- 1992. Aktivista alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmánybíráskodás jogkonceptiói. *Társadalmi Szemle*, 4.
- Róbert Péter 1994. Középosztály, attitűdök, politikai preferenciák. In: *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 203-226.
- Schmidt Péter 1976. *Alkotmányjog*. Budapest
- 1994a. Még egyszer a szociális jogok jogi természetéről. *Acta Humana*, 14.
- 1994b. A múlt lezárása vagy a jogrend védelme. *Világosság*, 12, 19-22.
- Simon János 1994. Az állampolgárok demokrácia-felfogása Magyarországon összehasonlító perspektívából. MTA Politikai Tudományok Intézete. Kézirat.
- Szabó Máté 1994. Konfliktus, mobilizáció és tiltakozás Magyarországon 1990-1994. In: Kurtán S.-Sándor P.-Vass L. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1994*, 83-92.
- Szamel Katalin 1993. A gazdasági, szociális, kulturális jogok értéke. In: *Acta Humana*, 11.
- Takács Imre-Pokol Béla 1990. *Összehasonlító alkotmányjog*. Budapest

SZOBOSZLAI GYÖRGY

Az alkotmányozás dilemmái: a hatalommegosztás és a népszuverenitás az alkotmányban*

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Immár több mint egy éve folyik a magyar alkotmány átfogó reformjának előkészítése. A kormányzó koalíció mindkét pártja, a Magyar Szocialista Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége, gyors alkotmányozást kívánt és ígért a kormányprogram megalkotásakor. Az Igazságügyi Minisztérium azonnal elkezdte a koncepcionális előkészítést és a szabályozási koncepció 1995 elejére el is készült. Ezzel párhuzamosan az Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete keretében nagyszabású tudományos alapozó munka is megkezdődött.

A parlamenti pártok alapvető konszenzusára volt szükség ahhoz, hogy a politikai egyeztetések is beinduljanak. A koalíciós pártok elfogadták azt az alapelvet, hogy az alkotmányozás minimális feltétele a parlamenti pártok aktív részvétele és lehetőség szerinti teljes vagy döntő többségi konszenzusa. A szervezeti keretekről és az eljárási szabályokról a Házsabályban is érvényesített egyetértés született, s ehhez, fenntartásokkal ugyan, a Független Kisgazdapárt is csatlakozott. E konszenzus alapján kezte meg munkáját a parlamenti Alkotmányelőkészítő Bizottság, amely az előzetes politikai megállá-

* E tanulmány eredeti változata az Igazságügyi Minisztérium Alkotmányelőkészítő Szakértői Bizottsága által elvégzett, a koncepció kidolgozására irányuló tevékenység keretében készült. A szerző köszönetet mond a bizottság tagjainak, Bokorné Szegő Hannának, Dezső Mártának, György Istvánnak, Lakatos Lászlónak, Sári Jánosnak, Somogyvári Istvánnak, Takács Albertnek és Wiener Györgynek, bíráló észrevételeikért.

podásban rögzített eljárási szabályok alapján vállalta a politikai egyezsre épülő koncepció parlamenti előterjesztését.

Az alkotmányozásban eldőlni látszik az az egyik alapvető kérdés, hogy milyen mélységű alkotmányrevízióra van szükség. Az alkotmány újdonsága eszerint nem abban áll, hogy megszakad a jogfolytonosság, hanem abban, hogy az elmúlt évek átmeneti polgári alkotmányozása egy olyan új egységes keretbe rendeződik, amely a jelenleginél koherensebb, előre mutatóbb és eltünteteti a jelenleg még fellelhető fehér foltokat. Tömören fogalmazva: a láthatatlan alkotmányt a kialakult parlamentarizmus keretei között láthatóbbá kell tenni.

Ezzel kapcsolatos a mai alkotmányozás másik kiemelkedő jelentőségű dilemmája, amiről ez az írás is szól: a parlamentarizmus milyen állami hatalomszerkezetre, a szervezeti elkülönítések milyen rendszerére – s ezzel szoros összefüggésben –, milyen demokrácia-felfogásra épül, az alkotmány mennyire hagyja nyitva a társadalom számára az alkotmányos szerkezet korrekcióját, azaz, milyen széles bázisra épül az államhatalom gyakorlása? E tekintetben az európai polgári fejlődésben is többszólamú alkotmányos koreográfiákkal találkozunk, s így erősen vitathatók azok a vélemények, amelyek szerint a parlamentarizmus a nép közvetett, képviseleti szerveken keresztül gyakorolt hatalmát jelenti a jogalkotással szemben felállított hatalmi kiegyenlítések segítségével. Vitathatónak tűnik ez az alkotmányos redukció, s egyúttal hallatlanul felértékeli az írott alkotmány jelentőségét. Ha ugyanis elfogadjuk azt, hogy a politikai közösség közvetlenül nem alkotmányozó hatalom, vagy csak egyszeri alkalommal az, az írott alkotmány politikailag két pólus együttműködésébe vagy konfliktusába záródik: a parlamenten és az alkotmányvédelmen kívül minden más intézmény alárendeltté, súlytalanává válik. Az itt következő írás ezt a dilemmát igyekszik definiálni azáltal, hogy szól a hatalom szerkezetének alkotmányos összefüggéseiről.

I. A HATALOMMEGOSZTÁS POLITIKAI DIMENZIÓI – A MODELL KÉRDÉSE

Először a távolabbi és a közvetlen múltat kell szemügyre venni, mert csak ebből érthetőek meg a jelen releváns kérdései, dilemmái. Ezért a mai alkotmányos modell genezisével is foglalkozni kell, hogy ezen keresztül lehessen kifejteni a modellszerű lehetőségeket és az általam kívánatosnak tartott fejlesztési irányokhoz társuló alkotmányfejlesztési elemeket.

Az alkotmány megadja az állam és a társadalom kapcsolárendszerének alapvonalait és az állami hatalomgyakorlás korlátait is kijelöli. Ahol egyáltalán alkotmányos hatalomgyakorlásról beszélhetünk, ott a hatalommal való élés korlátaira esik a hangsúly, mivel az állam a társadalom felhatalmazása alapján cselekszik és hatalma sem lehet több, mint ami a politikai közösségtől („a nép”) származik. Az alkotmány arra ad választ, hogy a hatalmi szervek hogyan jönnek létre,

milyen tartalmú a megbízatásuk, milyen jellegű a kapcsolatuk és milyen módon és mértékben korlátozhatják a polgárok, illetőleg a polgárok társulásainak szabadságát.

Az alkotmány mindig a hatalmi szokásjogokra épül; ott, ahol nincs írott alaptörvény és központi alkotmányvédelem, ez egyértelmű, mert a kodifikált alapintézményeken túl elsősorban a hatalomgyakorlási konvenciók rendszere jelöli ki az alkotmányosság kereteit, s ezeket a kereteket a társadalmi változások alakítják a történelmi fejlődés konfliktusfeloldó ritmusai szerint; ahol az alkotmány kartális, ott a politikai konvenció írásba merevedik és vagy alkotmányos szokássá válik vagy nem, ám a tradíciók a politikai kultúrán és erkölcsön keresztül befolyásolják a holt betűk valóságos érvényesülésének terjedelmét. A politikai gyakorlat a kartális alkotmányt halott testté is változtathatja, amennyiben az alkotmány szelleme és betűje a gyakorlatban sérül vagy ilyen-olyan terjedelemben zárójelbe tétetik.

A hatalommegosztás mértéke kifejezi a hatalom korlátozottságát. Ahol a hatalom nem osztott és az absztrakt népszuverenitás kinyilatkoztatása mellett egyetlen szervezetre kiosztott, és minden más intézmény alárendelt szerepét játszik, ott a hatalom csak szimbolikusan korlátozott és az államiságban nem léteznek fékek. Ilyen alkotmányos konstrukcióban az elit strukturáltsága és a társadalom osztályviszonyai mutatják meg a politikai hatalom tényleges tagoltságát. Az intézményes állami korlátoknak nincs jelentőségük. A jog csak uralmi technika, az egyes elitcsoportok konfliktusainak feloldási mechanizmusa, illetőleg a pusztán elnyomás eszköze, eljárásjogi túlsúllyal. A formalizált jog tartalmát ilyenkor a társadalmi hatalmi szerkezet jelöli ki előjogok és rögzített gazdasági privilégiumok által. Modern viszonyok között a hatalom egységessége mindig az állam megkettőződésével jár együtt, vagyis a formális államiság mellett kiépülnek a hatalom valóságos formális és nem formális, államon kívüli intézményei. Osztott hatalmi szerkezet esetén, amikor az alkotmány a hatalmi ágakat egymás mellé rendeli, létrejöhethet a formális jogállami keret, amely korlátozhatja a hatalmi szerkezet duplikálódását, illetőleg az informális társadalmi hatalmi strukturálódásokat visszaköti az államisághoz, az alárendelés képességével. Csak ebben az esetben beszélhetünk kiteljesedett polgári jogállamiságról, amikor a hatalom gyakorlóival szemben is, és procedurális értelemben is, létezik a hatalom korlátozottsága.

Az államszocialista átmeneti képződményekben a hatalom egységessége azt jelentette, hogy a társadalom politikai elitje megkísérelte a polgári formák korlátozásával a magántőkét a társadalmi újratemelés alá rendelni. Ez csak a formális alkotmányosság melletti tényleges hatalmi monopólium fenntartásával volt lehetséges. Amint a magántőke olyannyira megerősödött és a politikától viszonylagosan függetlenné váló civil társadalom olyan mértékben önállósodott, hogy a politikai hatalom belső pluralizálódása magát a berendezkedést kérdőjelezte meg, a hatalom megkettőződése is zárójelbe tétetett és megindult a hatalommegosztás kereteinek kiépítése. Természetesen, ez

az egységes hatalommodell olyan állami formát igényelt, amelyben az egyes klasszikus hatalmi ágak, a törvényhozás, a kormányzati végrehajtás és a bírói hatalom politikai értelemben nem különültek el, mindhárom ág egyesült az Országgyűlés mindenhatóságában. Ez a berendezkedés álpármentarizmusnak tekinthető, ahol a csaknem teljes jogalkotói hatalommal felruházott államfői testület (Népköztársaság Elnöki Tanácsa) kisajátítása, valamint a képviselő megválasztásának szoros ellenőrzése vetette meg a formális képviselői hatalomkoncentráció politikai, valamint az államszocializmus jogi alapját. A társadalom a választások útján passzívan legitímálta ezt a berendezkedést, az elitek pedig mindaddig eszmeileg is támogatták, amíg ez a sajátos pszeudo-parlamentarizmus nemzetközileg adótnak volt tekinthető, illetőleg amennyiben a hatvanas évek közepétől kezdve megteremtődtek benne a társadalmi pluralizálódás alternatív piaci és politikai intézményei. A parlamentarizmus lényege ebben a csonkított formában is az volt, hogy a hatalom az elit-rekrutáción keresztül és a jogalkotás monopóliumával lényegében megfosztotta a társadalmat a napi politika érdemi befolyásolási lehetőségétől, s elválasztotta a civil magánéletet a politikai közélettől. A főhatalom a parlamentre ruházódott, s a „minden hatalom a dolgozó népé” formula biztosította, hogy az uralkodó politikai tröszt akarátát szervezeti közvetítéskén keresztül a nyers erőszak árnyékában alkotmányos akaratként jelenítse meg. A konszenzusteremtés finom mechanizmusai a kulturális szférában jelentek meg, s ide szorultak a politika lételméleti kérdéfeltevései is.

Az 1987-89-es átmenetben olyan alkotmánykonceptiók fogalmazódtak meg, amelyek az itt vázolt struktúrát az abszolút monarchiához hasonló módszerekkel próbálták felhatalmazásos jellegűvé tenni, vagyis az alkotmányos legitimáltság helyett procedurálisan legitimálni. Az uralkodó párt főhatalmának alkotmányos elismerése melletti pártpolitikai pluralizálódás meghagyta volna a parlamentáris szerkezetet, de voltak olyan javaslatok is, amelyek magát a pártpluralizálódást is korlátozták volna a párt-állam viszonyrendszerben. Még a kemény ellenzék által kidolgozott „Társadalmi szerződés” is tartalmazott komoly önkorlátozó elemeket.¹ 1988 derekára azonban, amikor a házai pluralizálódás és az MSZMP belső szétesése nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy korlátozásmentes többpártrendszer alakul ki és mindenféle előzetes hatalomosztoszkodás csak álomvilágban élő politikusok naiv ábrándozása, napirendre került az alkotmányozás valódi dilemmája. Ez a politikai közeg döntő fontosságú a témánk szempontjából, mivel folyamatban volt az alkotmány reformja és a hatalom formális birtokosai számszerű többséggel bírtak a parlamentben a modell – legalábbis időleges – legitimálására.

1989 nyarán a reformerőket és a hatalom kapujába érkezett új politikai eliteket az átmenet levezénylése foglalkoztatta elsősorban, és rejtett konszenzus volt abban a tekintetben, hogy a magyar parlamentarizmus visszahozatala, élővé tétele az alkotmányosan követendő út. A kerekasztal-tárgyalásokon kialakult kompromisszumok eredménye-

ként nem arról szolt a történet, hogy az állam és a politikai elit hatalmát hogyan lehet korlátozni és a társadalomra hatékony, működőképes technikával visszavezetni, hanem inkább arról, hogy az elit különböző frakciói között a hatalomért folyó versengést hogyan lehet megfelelő mederben tartani. Nem volt kétséges, hogy a választásokon az új elit valamely formációja jut kormányzati pozícióba, s ezért az MSZMP reformszárnya elsősorban az adott kereteken belül keregett biztosítékokat arra, hogy nem lesz semmivé mindaz, amiért a reformot elindította, vagyis a demokratikus szocializmus biztosítékai mind alkotmányos, mind politikai értelemben sértetlenek maradnak az alkotmányos átmenetben és az azt kísérő politikai őrsgváltásban is.

Az 1989. október 23-án kihirdetett, magát átmenetinek minősítő, ún. köztársasági alkotmány első látszatra, vagyis pusztán formailag egy gondos korszerűsítésnek tűnik, s annyiban valóban az, hogy a parlamentarizmust imitáló hatalomszerkezetet nem modellezte radikálisan át, ám mégis lényeges, döntő változtatásokat eszközölt a népszuverenitásnak a pártpluralizmusra épülő képviseleti intézményesítésével, és a hatékony alkotmányvédelem megteremtésével. A parlamenti túlsúly megmaradt, de az alkotmány a parlament-kormány viszonyon kívüli biztosítékokat alakított ki a jogállamiság védelmében.

A hatalommegosztás alkotmányos modellje ebben az átmenetben annyiban változatlan maradt, hogy a népszuverenitás szűk, formai értelmezése hatékonyan korlátozta a hatalom intézményesítésének a parlamenti képviseleten túli közvetlenebb formáit, a közvetlen, népszavazásra épülő demokráciát. A társadalom alanyisága mellett az államhatalom központisága a hatalmi ágak merev formális megosztásának hiányával párosult, természetesen a korábbi, a parlamentre épülő hatalomegységesség meghaladásával. Az átmeneti reformalkotmány szakított azzal a korábbi hatalommodellel, amelyben a néphatalom („a dolgozó nép” hatalma)² a közügyekben való részvétel lehetőségére szűkült és ahol a tényleges hatalom birtokosa alkotmányosan is deklarálta a „társadalom vezető ereje”, a „munkásosztály marxista-leninista pártja” volt.³

A társadalmi hatalom tekintetében az 1989. évi reform az egyesülési jog értelmező kiterjesztésével elintézi a polgárok hatalombefolyásolási kapacitását s azt a továbbiakban nem specifikálja.⁴ A reform az egyesülési jogot a korábbi szabályozáshoz hasonlóan szűkszavúan kodifikálta, kimondva, hogy mindenkinek joga van a törvény által nem tiltott célra szervezeteket létrehozni, illetőleg azokhoz csatlakozni.⁵ Mivel az egyesülési jog szabályozásához a reformalkotmány nem kívánt alkotmányerejű törvényt, ebben a modellben – nem számolva az alkotmányvédelmi eszközökkel – a mindenkori parlamenti többség elvileg szabadon korlátozhatta volna ellenzékének szervezkedési szabadságát. Ezt a lehetőséget az 1990. évi alkotmányreform szüntette meg.

Itt azonban más dimenzióban fontos számunkra ez a kérdés. Az egyesülési szabadság kimondása mellett ugyanis a reformalkotmány

negatív módon közelíti meg a hatalomszerkezet osztottságát. Vagyis, egyfelől a törvény által nem tiltott szervezetek formakényszer nélkül létrehozhatók és azokhoz bárki szabadon csatlakozhat; másrészt a „társadalom egyetlen szervezetének, egyetlen állami szervnek vagy állampolgárnak a tevékenysége sem irányulhat a hatalom erőszakos megszerzésére vagy gyakorlására, illetőleg kizárólagos birtoklására” (2.§ /3/ bek.). Itt két különböző dolog egymás mellé helyezéséről van szó. Nem elsősorban az erőszakos hatalomgyakorlás (diktatúra) evidens kizárása az érdekes, hanem a kizárólagos birtoklására vonatkozó tilalom. Ezzel negatív értelemben elismerést nyert a társadalmi hatalom pluralitása, a hatalombefolyásolás kötetlen formáinak érvényesülési lehetősége, ami absztrakt értelemben elfogadja az ún. természetes erőfölények időszakos érvényesülését, amennyiben ezek alkotmányos úton korlátozhatók. Egyúttal elismerést nyert az állami szervek hatalom-pluralitása, a többpólusú állami hatalomgyakorlás, ahol a társadalom állami akaratképzése többtényezős iteráció, monopolszerep kizárásával.

Az államhatalmi ágak megosztását azonban pozitív értelemben nem mondta ki a reformalkotmány. Nem is mondhatta ki, mivel nem kívánta letérni a hagyományos európai parlamentarizmus útjáról, ahol a politikai elitcsoportok a hatalmilag osztatlan, procedurálisan osztott államiságon keresztül vezérlik és alakítják a társadalmi újratermelési folyamatokat, a tulajdonviszonyokat és az állami redisztribúció gyakorlatát. A kérdés csak az volt, hogy a Westminsteri parlamentarizmus tiszta, szimbolikus államfői formáját valósítják meg, vagy közelednek a hatalommegosztásos modellhez egyes állami funkciók nagyobb függetlenségi autonómiába utalásával.

A reform a hatalommegosztás elve helyett a demokratikus jogállamiságra helyezte a hangsúlyt, megalkotói ebben látták a demokrácia igazi biztosítékát. A sajátos politikai helyzet tükröződött a jogállamiság konceptualizálásában s ez nyilvánvalóan egy pillanatnyi politikai kompromisszum alkotmányos megjelenítése volt. Ezt fejezte ki az a rövid életű kitétel, hogy ebben a jogállamban „a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus értékei egyaránt érvényesülnek”.⁶ A későbbi alkotmánybíróági ítéletek fényében látszik igazán világosan annak a jelentősége, hogy a látens hatalommegosztási elvet a jogállamiság eszméje egyértelműen megelőzte.

A népszuverenitás tekintetében a reformalkotmány maradandó előrelépést tett, amikor átalakította és kibővítette a „minden hatalom a dolgozó népé” fordulatot: a népszuverenitás a reformalkotmány szerint úgy valósul meg, hogy azt a nép választott képviselői útján, valamint közvetlenül gyakorolja.⁷ Hogy e két hatalombefolyásolási forma között a parlamentarizmus értékeivel és gyakorlatával összhangban milyen alkotmányos aránytalanság érvényesül, azt az alkotmány egészén, valamint a népszavazás konkrét szabályozásán keresztül mérhetjük le.

A hatalom központosítotttságát jelenítette meg az az alkotmányos elrendezés, amely szerint a „Magyar Köztársaság legfelsőbb állam-

hatalmi és népképviselői szerve az Országgyűlés”,⁸ illetőleg az „Országgyűlés a népszuverenitásból eredő jogait gyakorolva” biztosítja az alkotmányos rendet és meghatározza a kormányzás szervezetét, vagyis a végrehajtó hatalom kereteit.⁹ A főhatalom terjedelme nem hagy kétséget afelől, hogy a parlament ellenőrzése a valóságos államhatalom csaknem teljes birtoklását jelenti, ahol a végrehajtó hatalom alárendelt szféra, a kormányzó párt(ok) jogos birtoka. Ebben a hatalommodellben elkerülhetetlenül a pártok, illetőleg a pártvezérkarok kerülnek a hatalmi szerkezet centrumába, s ha a frakciófegyelmen, illetőleg a hatékony fegyelmezési eszközökön keresztül a vezérkar érvényesíteni tudja akaratát, a kormányzó pártvezér az alkotmányos hatalom minden lényeges eszközével rendelkezik a törvényhozásban és a kormányzatban.

Az államhatalmi ágak megosztásának eszméje tehát eredendően korlátozottan érvényesült, mivel a hangsúly azon volt, hogy:

1. mondassék ki a pluralizmus és a szabad pártbefolyásolás elve;
2. mondassék ki a diktatúra tilalma;
3. mondassék ki a hatalom pártelvűsége a megfelelő korlátozásokkal; s végül
4. mondassék ki a népszuverenitásra alapozott képviselői demokrácia-túlsúly a közvetlen részvételi demokrácia implicite erős korlátozásával.

A jogállam kereteibe való ágyazottság csak azt jelentette, hogy az alkotmány nem lépi túl az európai alkotmányos átlag kereteit, a hatalmat a formális jog korlátozza az időbeli érvényesség tág keretei között, és az államiság megfelel a „nemzetközi jog általánosan elismert” szabályainak.¹⁰ A jogállamiság intézményes garanciáit a reformalkotmány csak korlátozottan és fragmentáltan alkotta meg és nem teremtett erős védelmet a jogállami elvek maradéktalan érvényesüléséhez. A pártok általi hatalomgyakorlás primátusát két helyen lehet lokalizálni a reformalkotmány szerkezetében. A népszuverenitás absztrakt formulája mellett árulkodik a sorrend is a két demokrácia-forma között. A közvetlen demokrácia nem szervesül intézményesen, csak mintegy kiegészítésként fogalmazódik meg.

A közvetlen népi hatalomgyakorlás intézményesítése az alkotmányban ugyancsak csökevényes és nyilvánvalóan elitértékeket tükrözően korlátozott. Attételezen ebben a népboldogítás hosszú arisztokratikus hagyománya rejlik, s ez teljes mértékben megfelel a technokratikus reformelit többsége értékeinek is. Jellemző, hogy a népszavazás intézménye az Országgyűlésről szóló fejezetben, annak hatáskörei között szerepel, s itt kimondatik, hogy országos népszavazást csak a legfelsőbb képviselői szerv rendelhet el.¹¹ A kiírási monopólium lakonikus rögzítésével a nép közvetlen hatalomgyakorlásának alkotmányos szabályozása véget is ér és az alkotmányerejű törvény szabályozási körébe utalásával e fontos hatalomgyakorlási eszközről e szinten nem esik szó. Ezzel a reformalkotmány az európai parlamentarizmus fő áramlatához csatlakozik, s ezen belül is azoknak az országoknak a modelljéhez áll közel, ahol a politikai közösség közvetlen

szerepét leszűkítően határozzák meg.¹² Ez nyilvánvalóan megfelel a politikai kultúra ismert retardált állapotainak, ám semmiképpen sem tekinthető előremutatónak. Olyan új modellre volna szükség, amely nem zárja le az utat az aktív és felelős állampolgári hatalombefolyásolás előtt.

A reformalkotmány a pártok államhatalmi helyzetét kiemelt helyen kezeli. Kimondja, hogy a „pártok közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhatnak” (3. § /3/ bek.), ami alkotmányos lapsus linguae-nek is tekinthető, mivel a demokratikus jogállami keretben a pártok közvetett közhatalom-gyakorlása is kizárandó.

A reformalkotmány egyáltalán nem említi a hatalommegosztást és nem nevesíti a klasszikus államhatalmi ágakat. A parlament nyomásztó túlsúlya érvényesül és a népszuverenitás e deklarált hordozójához kötődik a teljes politikai államszervezet. A reformalkotmány a kormányt szorosan a parlamenthez kötötte, a kormány parlament előtti felelősségét hangsúlyozandó a minisztertanács tagjait az Országgyűlés választotta meg (33. § /4/ bek.) és a kormánnyal szembeni bizalmi kérdés felvetésére megengedő szabályozást alkalmazott. Ez azt jelentette, hogy a képviselők együtöde (teljes létszám esetén 78 képviselő) a minisztertanáccsal szemben korlátozásoktól mentesen felvehette a bizalmi kérdést, és a kötelező gondolkodási (illetőleg kompromisszumkötési) idő után egyszerű eljárásban megbuktathatta a kormányt. Szociológiailag ez azt jelentette, hogy instabil parlamenti többség vagy pártszakadás esetén a szakadár csoport vagy a kormányzó párt valamely szárnya erős alkupozícióba kerülhetett a saját pártvezérével szemben. A konstrukció indirekt módon növelte a képviselői autonómiát a pártgépezettel szemben, s így áttételesen erősítette a végrehajtó hatalom parlamenti függését is. Ennek vetett véget az átmeneti alkotmány 1990-es reformja az első többpárti parlamenti választás után.

A parlamentarizmus hagyományos (erős) westminsteri modellje az eredeti átmeneti alkotmányban két lényeges ponton tört meg, nem említve sok kevésbé lényeges különbséget. 1. A kollektív államfői testület megszüntetésével létrehozta a köztársasági elnöki intézményt. Az államfő a ceremoniális jogkörnél szélesebb felhatalmazást kapott, ám ez az alkotmányos elrendezés nem tette a szerkezetet félprezidenciaiállássá. 2. Az alkotmányvédelemre az Alkotmányjogi Tanács kiiktatásával létrehozott Alkotmánybíróságot (AB) a reformalkotmány stabilan beépítette az alapstruktúrába. Az AB a parlamenttel szemben döntő jogosítványt kapott azáltal, hogy alkotmánysértés kimondása esetén megsemmisítheti a törvényeket és más jogszabályokat. (32/A. §) A bírói szervezet alkotmányos függetlensége mellett fennmaradt a szervezeti és igazgatási függés a kormányzattól, illetőleg az igazságügyi tárcaától. Az ügyészségek esetében is egy sajátos megoldás élt tovább: az ügyészség korábbi látszatfüggetlensége helyébe valóságos önállóság lépett, ami a többpárti viszonyok között a korábbihoz képest egészen más értelmet kapott, ugyancsak tágítható volt a valóságos autonómia felé. Itt a kormányzati befolyás korábban sem

volt meg formálisan, az informális nyomásgyakorlás pedig politikailag lehetetlenült el.

A köztársasági elnöki funkció körül sűrűsödtek a politikai konfliktusok, mivel az alkotmány az elnököt a neutrális szerepfelfogáson túlmenően felruházta a végrehajtó hatalomhoz tartozó egyes aktusok megtételével is. Ezáltal az elnöki szerep politikailag és alkotmányjogilag is felértékelődött, válságszituációban pedig ez a funkció kulcsfontosságúvá is válhat. Nincs szó a végrehajtó hatalom megkettőződéséről, még kevésbé arról, hogy a végrehajtó hatalom átcsúszhat az elnök kezébe és antagonisztikusan szembekerülhet a parlamenti törvényhozó hatalommal. A modell szerint továbbra is azonos politikai test ellenőrzi a parlamentet és a kormányt, illetőleg modellszerűen a parlamenti majoritás ellenére nem választható meg az elnök sem. Az elnöki jogosítványokat e helyen nem elemzem részletesen. Elég azt megállapítani, hogy a modellben az önállóságát szűkítően értelmezendővé teszi az a tény, miszerint az elnök politikai kötődése modellszerűen azonos a parlamenti és a kormányzati többséggel. Legalábbis ez a főszabály és az 1990 nyarán közösen elfogadott megoldás egy sajátos alku és történelmi szituáció érlelte kompromisszumos kivételnek tekinthető. Koránt sincs szó tehát hatalmi ág típusú megosztásról, ellensúlyozásról azonban sokkal inkább beszélhetünk.

Hasonló a helyzet az AB működésével kapcsolatban is. Az eredeti modellben nyilvánvalóan korrekciós, illetőleg biztonsági szelep-funkciót szántak az AB-nek, ám a választást követő ciklusban a konzervatív kormánykoalíció alkotmányos túlkapásaival szemben hatékony ellensúlyozó erővé vált. Ráadásul az AB saját szerepét illető felfogása túlmutatott a korrekciós tevékenységen, beismerten alkotmányfejlesztői ambíciók is megjelentek ítélezési gyakorlatában.

II. A MEGREFORMÁLT ÁTMENETI ALKOTMÁNY ÉS A HATALOMMEGOSZTÁS NÉHÁNY GYAKORLATI ASPEKTUSA

Az 1989. novemberi népszavazás után – kezdeményezőinek szándékai szerint – a köztársasági elnök közvetlen választásának kérdése lekerült a napirendről és a hatalmon levők által az állami intézményen keresztül ellenőrizni kívánt átmenet elől elhárult minden akadály. A szocialista többségű parlament ugyan megszavazta azt a törvényt, miszerint az elnököt szabály szerint közvetlenül kell választani, egyértelmű volt, hogy a győzelemre álló ellenzéki erők az első adandó alkalommal elsöpri ezt a tiszta parlamentarizmust sokak szerint csorbító, rendszeridegen megoldást.¹³

Közismert, hogy a választások után a két legerősebb párt, az Magyar Demokrata Fórum és az SZDSZ legszűkebb vezérkara megállapodott az alkotmány módosításáról és az 1989. őszi – az SZDSZ által el sem fogadott – politikai megállapodást több ponton is felülvizsgálva lényeges változtatásokat eszközöltek az alkotmányon. A hatalommodell szerkezeti pillérei változatlanok maradtak, amennyiben a

palamentarizmus logikájának megfelelően a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztása nem hatalmi, hanem funkcionális jellegű, ám a kormányfői szerep markáns megerősítésével a parlamenti többséget megszerző miniszterelnök szerepe jelentősen felértékelődött.

Az alkotmányreform reformja voltaképpen jelentős kiigazítás volt, a demokratikus átmenet alkotmányos lezárása, és úgy értelmezhető, mint a polgári alkotmányosság teljessé tétele a végrehajtó hatalom megerősítésével. Az alkotmánykorrekció a parlamentáris berendezkedést érintetlenül hagyta és nem kívánta megváltoztatni a súlyok és ellensúlyok kialakított korlátozott rendszerét sem. Bevallottan is az volt ugyanis a funkciója, hogy megerősítse a kormányt a parlamenttel szemben és eltörölje a kétharmados többségi korlátozásokat a gazdasági törvényhozás szabaddá tétele érdekében.

A huszárvágással végrehajtott kiigazítás voltaképpen megszüntette az alkotmány átmenetiségét, amit a reformalkotmány társadalmi berendezkedésre történő utalása – „a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus értékei egyaránt érvényesülnek” – jelképezett. Az átmenetiségre való utalás egyszerűen értelmét veszítette.¹⁴ Ez a fordulat kikerült az alkotmányból, ami persze nem jelenti azt, hogy a jövőben a köztársaság ne lehessen akár polgári, akár demokratikusan szocialista, a választók akaratából. A választói akaratot ugyanis, mindaddig, amíg az a demokratikus keretek között marad, az alkotmányvédelem keretében sem lehet megkérdőjelezni. Ha ez lehetséges volna, tagadnánk a népszuverenitást és szembekerülnénk a formális demokrácia alapelveivel, azzal a ténnyel, hogy – Ludwig von Mises-t parafrazálva – demokratikus jogállamban a választó a kapitány.¹⁵

A politikai hatalom alapját képező gazdasági hatalom és befolyásolás tekintetében az alkotmány tisztán polgári alapokra helyezkedett. Ennek megfelelően az országgyűlési mandátumok több mint kétharmadát maga mögött tudó erő birtokában született kétpárti megállapodás alapján kikerültek az alkotmányból a tervezésre, a köztulajdonra, a szövetségi mozgalmra és a termelői öngazgatásra vonatkozó kitételek (9., 11., 12. §§), érintetlenek maradtak viszont az államra fokozott felelősséget róvó szociális jogok, a munkához, a pihenéshez, egészséghez, szociális biztonsághoz és művelődéshez való jog (70/B., 70/D., 70/E., 70/F. §§). E módosítások gyakorlati jelentősége azonban elhanyagolható, mivel az adott kormányzati erő a jogkiterjesztéssel e szférában szabadon élhet, s ennek csak materiális korlátai lelhetők fel. Procedurálisan sokkal nagyobb volt annak a jelentősége, hogy az állam gazdasági tevékenységének behatárolása kikerült az alkotmányerejű törvények köréből (egyúttal ez a jogforrási kategória meg is szűnt).

Az államszervezetben a következő fontosabb változásokra került sor:

I. a parlament a reform nyomán nem a minisztertanácsot, hanem a miniszterelnököt választja meg (19. § /3/ bek. k) pont);

2. kormányalakításra a köztársasági elnök nem ad megbízást, e helyett az elnök javaslatot tesz a miniszterelnök személyére, akit az Országgyűlés egyszerű többséggel megválaszt (33. § /3/ bek.);

3. a minisztereket nem a parlament választja meg és menti fel, hanem a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök (33. § /4/ bek.); az elnöknek a javaslat tárgyában nincs mérlegelési jogköre;

4. az államtitkárok személyére nem az illetékes miniszter tesz javaslatot (30/A. § /1/ bek. h) pont);

5. a képviselők a miniszterekkel szemben nem nyújthatnak be bizalmatlansági indítványt (39/A. § /1/ bek.).

6. a miniszterelnökkel – illetőleg személyén keresztül a kormánnyal – szemben csak úgy vethető fel a bizalmi kérdés, ha az indítvány tartalmazza a miniszterelnöki tisztségre jelölt személyt is, akit az indítvány elfogadásával megválasztottnak kell tekinteni (39/A. § /1/ bek.) – konstruktív bizalmatlansági indítvány;

7. a köztársasági elnököt a parlament nem négy, hanem öt évre választja (29/A. §);

8. nem a parlament választja meg a Magyar Nemzeti Bank elnökét; a Bank elnökét a kormányfő javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki és menti fel (részben a 29/A. § i) pontja);

9. a köztársasági elnököt törvénytértés esetén nem a parlament mozdítja el, hanem az Alkotmánybíróság (31/A. § /6/ bek.).

Az alkotmánykorrekció a fentieknek megfelelően a kormányfői pozíció megerősítésével oldotta azt a korábbi helyzetet, amelyben a végrehajtó hatalom a parlamenti formális többségtől túlságosan függő helyzetben volt. A konstruktív bizalmatlansági intézmény a szakadárokkal szemben részesíti fokozott védelemben, ám ez a védettség semmilyen értelemben nem teszi a kormányfői posztot az elnöki funkcióval hasonlatossá, ahogy ezt egyesek sugallni igyekeznek. A konstrukció ugyanis még szilárd relatív kormányzati többség esetén sem akadályozza meg a koalíciós megállapodások felülbírálatát és új kormányzati többség felállítását. A parlamenti matematika adja meg az intézmény valóságos jelentőségét. 1990-94 között, amikor a ciklus végéhez közeledvén a parlamenti többség olvadozott, lehetett lélektani jelentősége a kormányfői poszt ilyenfajta biztosításának, gyakorlatban azonban egy ellenzéki többségi fellépés esélye a nullával volt egyenlő. A pártok közötti viszonyok eleve kizárták, hogy az MDF-fel szemben működőképes koalíció alakulhasson ki. A választások után a helyzet még inkább abba az irányba tolódott el, hogy a konstrukciónak nincs gyakorlati vonatkozása. Olyan elvi rendezésnek kell tekintenünk, amely in abstracto stabilizáló hatással van a végrehajtó hatalomra, erősíti a kormányfői szerep politikai súlyát és ezáltal felértékeli a karizmatikus típusú vezető befolyását az államügyekre.

Ennél talán fontosabb az a változás, amely a miniszteri parlament előtti felelősséget csökkentette indirekt módon. Ez is távolodást jelent az ún. tiszta parlamentáris modelltől. A miniszter immár nem elsősorban a parlamenttől függ – habár a parlament előtti felelőssége

továbbra is fennáll, ez azonban tisztán politikai jellegű –, hanem a kormányfőtől, aki, attól függően, hogy mennyire tudja befolyásolni a maga pártja vezető mandarinjait, saját judiciuma és politikai mérlegelése alapján szabadon menesztheti a kormány bármely tagját és jelölhet meg utódot akár a parlamenttől távoli nem-politikai szférából is.

A kormány parlament előtti felelőssége a többségi demokrácia szabályai szerint nem jelent többet, mint az elmozdíthatóságot. Atomizált parlament esetében ez valóban azt jelenti, hogy a kormány kénytelen megfelelni a többség várakozásainak, vagyis ki kell tapintania azt, hogy merre billen a többségi súly. A végrehajtás eredendő funkciója azonban a modern tömegdemokráciákban visszajára fordul; a kormányzat nemcsak a törvény gyakorlati megvalósítója – felelőssége e tekintetben arra terjed ki, hogy valóban szolgálja a törvényhozói akaratot, avagy azzal szembefordul –, hanem mint az állami bürokratikus gépezet fődíszpécseré ellátja a törvényhozás szakmai előkészítésének, illetőleg magának a törvényhozási folyamat irányításának funkcióját. A parlament „etetése” közben szociológiailag megfordulhat a szerep, s a gyakorlatban ez nap mint nap előfordul, mivel a képviselők, akik szavazatukban egyenlők, korántsem egyenlő mértékben férnek hozzá a szükségképpen szétszabdalt döntési tartalmakhoz. Sokan úgy döntenek egy-egy bonyolult kérdésben, hogy politikai sorsközösségi alapon elfogadják mások értékítéleteit és a kisebbség álláspontja így többségi döntéssé válik.

Maga a kormányzat is hasonló fragmentáltsággal működik, itt azonban halmazott a szakértői tudás és kontroll, ami alkalmas arra, hogy a lényeges tévedéseket eleve kiszűrje. A parlamenti kisebbség is élhet a szakértői oppozícióval, ám az ehhez való hozzáférése objektíve korlátozott, mivel szociológiailag elválasztott a bürokráciától, ha pedig politikai szintre emeli a problémát, a többségi szabály könnyű áldozatává válik. Ez az atomizáltság és bürokratikus szétagoltság csak a politikai integrálódással ellensúlyozható. A bürokrácia feletti uralom pedig csak politikai síkon teremthető meg, ez a kulcsa a modern pártokráciák elterjedésének, aminek a parlamenti demokrácia fordított hatalmi képlete – vagyis hogy a végrehajtó hatalom uralja a törvényhozást – igen termékeny talajt biztosított. A modern pártgépezetek eluralkodása a parlamenti teljes döntésmechanizmust pártosítja, s az a fikció, hogy a képviselő a választóinak, illetőleg az általános politikai testnek felelős, feloldódik a mindennapi pártpolitikai konfliktusokban. Igaznak minősülhet az az inverz vélekedés is, hogy a parlamentáris kormányforma gyors megszilárdulásának a kelet-közép-európai országokban az adott impulzust, hogy a pártstruktúra viszonylag gyorsan berendezkedett, kialakultak a kezdő frontpozíciók és a rendszer befagyása is elindult, még ha ez egy korántsem lezárt folyamatnak minősíthető is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a választási rendszer lényeges szerepet játszik a befagyási effektus érvényesülésében. A pártrendszer konszolidálja a parlamentarizmust, a parlamentarizmus konszolidálja a pártrendszert, a jogi stabilitás nö-

vekedése – bármilyen is ennek az üteme az egyes nemzetállamokban – további megerősítést kölcsönöz a politikai elit hatalmi berendezkedésének. A parlament és a kormány viszonyában tehát lehet ugyan keresni a hatalomelválasztási elemeket, s ezek között minden bizonnyal nem lényegtelenek is fellelhetők, a döntő azonban mégis az, hogy normálállapotban, modellszerűen a parlamentáris kormányforma egybeépíti a törvényhozó és a végrehajtó hatalmi vonatkozásokat (szándékos a kifejezés használata) és a hatalmi típusú elválasztást ez a berendezkedés fogalmilag ki is zárja. Sokkal fontosabb a közvetítések kiegyensúlyozottságát biztosítani és az aszimmetriákat elkerülni.

Ebből az utóbbi szempontból két absztrakt veszély-szituációról lehet beszélni: a végrehajtó hatalom ellenőrizhetetlen túlsúlyáról, illetőleg a kormányozhatatlanságról. Ez utóbbi abban nyilvánulhat meg, hogy mind a törvényhozás, mind a végrehajtó hatalom döntésképtelenné válik, szervezetileg és procedurálisan megbénul. Természetesen nemcsak az államon belüli, ún. konstrukciós hibák okozhatják ilyen helyzetek kialakulását, hanem dominánsan olyan társadalmi krízisek, amelyeket a szétagolt elitcsoportok képtelenek más, politikán kívüli eszközökkel feloldani, s amelyek beszűrődvén a politikai döntéshozatali mezőkre, itt is irracionális döntésképtelenséget eredményeznek.

Az ilyenfajta társadalmi strukturális instabilitást részlegesen lehet orvosolni az alkotmányos design-nal, de nyilvánvalóan nem a törvényhozás-végrehajtás dichotómiájában, hanem az alkotmányos szerkezet teljes felületén, kiépítve a jogi racionalizálás és a formális depolitizálás kontrollmechanizmusait. Ha ezek hiányoznak, a pártpolitikai-ideológiai dimenziók olyannyira uralkodóvá válnak, hogy időlegesen teljesen elszakadnak a társadalom reálfolyamataitól és szűk elitcsoportok csatározásainak esnek áldozatul. Az igazgatási szervezetek birtoklása, az állami pénzeszközök feletti alkotmányosan szinte teljesen korlátlan diszpozíció olyan anomáliákhoz vezet, amelyekhez a politikaközeli elitcsoportok szinte szocializálódnak, az elfogadás, illetőleg a túrés szintjére szublimálva azokat a jelenségeket, amelyeket valóságos jogállami keretek között egy pillanatig sem lehetne eltűnni. (Hosszan lehetne sorolni azokat a díszfunkciókat, amelyek az elmúlt 7-8 évben, az átalakulás destabilizáló körülményei közepette megjelentek a közéletben a közpénzek kezelése, az improvizatív jogalkotás, a hatásaiban meg nem fontolt beavatkozások és társadalmi alakítások, valamint a szabályozási mulasztások terén, de itt tekintünk el az ilyen nem szorosan ide illő konkrétumok elemzésétől.)

A hatalmi pozíciók elfoglalásának idején a pártpolitikai gépezetek ellenőrzése kulcsfontosságúvá válik. Az állam alkotmányos működése terén különösképpen, hiszen a civildimenziók teljesen delegitimálódnak vagy egyszerűen kiszorulnak. (Ennek okai ugyancsak figyelmet érdemelnek és külön elemzendők.) Az államot a pártgépezeten keresztül lehet megragadni, működtetni és ellenőrizni, s ez még akkor is így van, ha egy-egy kormányzati hatalmi központ időlegesen megfeledezni látszik eme evidenciáról. Az alkotmányos

hatalommegosztási problematikából ugyan rendre kimarad ez a párt-politikai dimenzió, de a procedurális szabályozások elárulják ennek a fontosságát. Nem véletlen, hogy messzebblátó politikusok egy percre sem engedték ki ellenőrzési körükből a pártszervezeti háttországot, s ahol ezt szervezetileg elhanyagolták, ott példásan meg is bűnhődtek e negligenciáért.¹⁶

Az ún. tiszta parlamentarizmusban a kormányzat önállósága igen korlátozott, a végrehajtó hatalom az eredeti képletben meg sem jelenik. A parlamenti többség tetszése szerint hívhatja vissza az egy-egy ügykörrel megbízott tagját, aki mint kötelezően a törvényhozás tagja a politikai többség alárendeltje, és nem iktatódik közbe az erős kormányfő. A parlament ebben a történelmi képletben két oldalról korlátozott: a cenzusos választójog miatt a politikai osztályok közvetlenül ellenőrzik a képviselőket, másfelől az első miniszter szokásjogi-lag kialakult feloszlási joga biztosít igen hatékony fegyvelmező eszközt a konszenzusképtelen parlamenttel szemben. Ebben a kormányzati modellben a választási rendszerből következően egy párt rendszeresen meg tudja szerezni az abszolút többséget és az erre ráépülő erős frakciófegyvellem lehetőséget teremt a kormány parlament feletti dominanciájának kialakulására. A többségi demokráciának ebben a tipikus modelljében fel sem merül az ellenzékkel való konszenzusteremtés gondolata; a parlamenti többség nem az ellenzékkel kerül szembe, hanem – különösen a választójog kiterjesztését követően, a sajtóhatalom közvetítésével – a kritikus választói közönséggel. A kormány azért is élvez nagy virtuális önállóságot, hogy a politikai osztályok kényszerből intézkedéseit is el tudja fogadtatni a választóktól függő vonakodó saját politikai bázissal (constituency). A sokak által ideáltipikusnak beállított Westminsteri modellnek tehát kemény peremfeltételei vannak. A törvényhozói és a végrehajtó hatalom szoros összefonódása mellett úgy maradt fenn a képviselői integritás, hogy a képviselőket erős ideológiai kötődések fűzték az adott politikai közösséghez. Ebben a hatalomkoncentráló modellben a választási rendszer és a pártstruktúra által meghatározott kölcsönös függőségi alakzat jött létre a szabadságjogok társadalmi beágyazottságával és az erős jogfejlesztő-jogvédő igazságszolgáltatási függetlenséggel kiegészülve. Ez az államfilozófia nyilvánvalóan status quo-védő, kedvez a politikai hagyományok ápolásának és egyértelműen establishment-orientált. A társadalmi változások nehezen nyerne teret ebben az eredeti parlamentáris modellben, és ami még ennél is fontosabb, a modell feltételezi a gazdasági liberalizmusnak egy olyan fokát, amely a sikeres és expanzív tőkekevitel hegemoniáján alapul. Ezeket a momentumokat nem árt azok figyelmébe ajánlani, akik tértől és időtől függetlenül ajánlanak absztrakt modelleket a magyar alkotmányozás számára, eltekintve lényeges társadalmi fejlődésbeni körülményektől.

A hatalommegosztásos modell ott alakult ki, ahol az osztálymehatározottságok nem gátolták a hatalom hordozóinak intézményes korlátozását. Ebben a modellben a képviselőlet valóságosan is a helyi

vagy helyben dominánssá váló érdekek megjelenítésének az intézménye, amit egyáltalán nem strukturál felül semmiféle eredeti szuperlokális, társadalmi státuszokból integrálódó politikai közösség. A képviselet itt nem az érdek megfelelő gyakorlati megvalósításának helye (az érvek csatározási színhelye, ahol az arra hivatottak megbeszélték a főhatalom intézkedéseinek jogosságát vagy megfelelőségét [etimológiailag az ó-franciából eredő angol parlament], majd elvették a döntés jogát a fizetésképtelenné vált uralkodótól), hanem a szabad magánegyének társulása kivitelezhető és megvalósítandó elhatározások kimunkálására. Ebben az államkonstrukcióban a hatalmi ágak szuverének és az eredeti – Montesquieu-nek tulajdonított – hatalommegosztási eszmének megfelelően mereven elválasztottak. A kölcsönös függőség is erre az elválasztottságra épül, de nem megy el odáig, hogy az egyik a másikat megszüntethetné.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy a végrehajtó hatalom függetlensége itt olyan autonómiát takar, amely fogalmilag kizárja a parlamentáris rendszerekben fellelhető kormány általi parlament-felosztási jogot, amit voltaképpen nem egy független ágens aktusának kell tekinteni, hanem sokkal inkább az önfelosztás sajátos megnyilvánulásának.

E kitérő után, melyre az elvi képlet tisztázása céljából volt szükség, indokolt rátérni a korrigált reformalkotmány köztársasági elnökre vonatkozó elemeinek értékelésére, már csak azért is, mert – jogosan vagy nem – a hazai alkotmányos vitákat az elmúlt években ez a kérdéskör uralta a leginkább.

Először is le kell szögezni, hogy a reform nem teremtett erősebb elnöki szerepkört az egy évvel korábbi konstrukcióhoz képest és az elnök a legkevésbé sem vált egy ún. félprezidenciális intézménnyé. Mint láttuk, a módosítások szinte kizárólag a parlament és a kormány viszonyára tekintettel érintették az elnöki szerepet. A ciklusidő kitolásának lehet politikai következménye, de ez olyannyira esetleges, a parlamenti erőviszonyoktól függő, hogy modellszerűen nincs meghatározó jelentősége.

Az államfő valóban fontos, mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalomtól elkülönülő kiegyensúlyozó szerepet kapott a magyar alkotmányos szerkezetben, ez azonban nem kormányzói, szupervégrehajtói szerepkör, mert:

- a) hiányzik belőle a normaalkotás képessége;
- b) nem rendelkezik a közigazgatás fölött ellenjegyzés nélküli, tehát politikailag önálló szerepkörökkel;
- c) a parlament-felosztási jog olyan szűk körű és behatárolt, hogy még válsághelyzetekben sincs gyakorlati jelentősége, voltaképpen fölösleges túlbiztosítás, ami a konstruktív bizalmatlansági intézménnyel meghaladottá vált.

Vegyük szemügyre ezeket a tényezőket külön-külön. A normaalkotó szerepkör a végrehajtó hatalom fontos attribútuma, amely a törvény által korlátozott ugyan, ám a miniszteri jogalkotásig bezárólag a hatalomgyakorlás fontos eszköze. A köztársasági elnök ún. egyedi aktusai – amelyekben a normajellel korlátozottan kétségkívül megje-

lenik az ismétlésben rejlő szokásteremtés jelenségén keresztül – főszabály szerint miniszterelnöki (korábban vagylagosan miniszteri) ellenjegyzést igényeltek. Az Alkotmánybíróságnak a köztársasági elnök szerepére vonatkozó döntése, amit csak alkotmánymódosítással lehet meghaladni, ezt a körülményt egyértelművé tette, kinyilvánítva, hogy a köztársasági elnök szerepkörébe nem utalhatók a végrehajtó hatalomra jellemző funkciók és e szerep nem értelmezhető úgy, hogy a kormányzati felelősség megoszlik a kormány és az elnök között.

Azok az elnöki feladatok, amelyek tekintetében az elnök autonóm módon dönt, természetesen önálló politikai szerep felé tágíthatók, erre az alkotmányos séma lehetőséget biztosít. Így az elnök egy sor kérdésben függetlenítheti magát a mindenkori parlamenti többségtől, tehát az Országgyűléstől és a kormánytól egyaránt; ezt azonban erősen beszűkíti az a szociológiai tény, hogy jelenleg az államfői posztra csak olyan politikus személyiség esélyes, akit egy politikai tábor támogat. A közvetlen választás nem feltétlenül jelentene ezen a téren változást, de bizonyos, hogy e szerepre csak olyan politikus aspirálhatna sikerrel, aki a saját politikai bázison túlmutató támogatással is számolhat. A választás jellege tehát nem elhanyagolható dimenzió, de az elnöki szerepkör jellegét alapvetően nem ez határozza meg.

Az elnöki szerep alkotmányos megfogalmazása szerint egyfelől a parlament és a kormány fölötti, integratív jellegű, másrészt alkotmányos biztosítékot testesít meg az egész államszervezet demokratikus működése fölött. Az utóbbinak van különös jelentősége, mivel az első valóban ceremoniális szerepeket takar és a hatalomszerkezet szempontjából irreleváns. Ehhez a demokratikus biztosíték-funkcióhoz társulnak olyan fontos államjogi szerepek, amelyek a semleges pozícióból adódóan praktikusán ide telepíthetők, és nem igénylik a politikai szereplők formalizált, procedurális kötött konszenzusát. Ezek az önálló elnöki jogkörök, amelyek az alkotmányos berendezkedés működésének folyamatosságát biztosítják, illetőleg amelyek lehetővé teszik, hogy az elnök politikailag önállóan lépjen fel.

A parlament fölött az elnök nem gyakorol ellenőrzést, a parlament feloszlatai joga is végtelenen korlátozott, mivel a testületet csak akkor oszthatja fel, ha a) az országgyűlés egy éven belül négy esetben megvonja a bizalmat a kormánytól (28. § /3/ bek. a) pont), ami a konstruktív bizalmatlansági intézmény esetén elképzeltetlen; b) a kormány megbízatásának megszűnése esetén a miniszterelnöknek javasolt személyt a parlament negyven napon belül nem választja meg (uo. b) pont); ez utóbbi rendelkezés már az elnöki szerep időleges felértékelődését eredményezheti; ha ugyanis egy karizmatikus, magát a pártpolitikai játéktértől függetleníteni hajlamos politikus válsághelyzetben a bennül, politikailag konszenzusképleten parlamenttel szemben a néphez apellál, megkísérelheti olyan személyek sorozatos jelölését, aki a bizalmat még a kisebbségi kormányzásra sem kapja meg; ilyenkor a feloszlatai jog nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy befolyásolja a közvéleményt szilárdabb parlamenti többség tá-

mogatására és megválasztására. Rendkívüli kormányváltás esetén – a konstruktív bizalmatlansági eljárás kivételével – az elnök játéktere megnő ugyan, ám a formális jogi kötöttségeken túl nagyon is korlátozzák azok a jogszokások, amelyen a kormányfői jelölés esetén még a formális jognál is erősebbek lehetnek; ebből az is következik, hogy nem szabad túlértékelnünk ezt az elnöki funkciót sem.

Az utóbbi évek alkotmányos gyakorlata azt mutatja, hogy az elnök nevesített szerepei közül az ún. ki nem hirdetési jog bizonyult a leghatásosabbnak, abban az esetben, ha az elnök alkotmányossági véleménye találkozott az Alkotmánybíróság többségi álláspontjával. Ennek a jognak a hatályos alkotmány két esetét ismeri. Az egyik esetben az elnök a törvényt az aláírás megtagadásával visszaküldheti a parlamentnek, és amennyiben a döntés azonos tartalommal újra megszületik, akkor az elnök köteles azt öt napon belül szentesíteni (26. § /2/-/3/ bek.). Nem szabad lebecsülni ennek az eszköznek a jelentőségét, bár kétségkívül igaz, hogy alkalmazása elsősorban lelkiismereti kérdésekben és csak akkor hatásos, ha a törvény kérdésében maga a kormány vagy kormánykoalíció is megosztott, s e miatt számítani lehet a közvélemény nyomására, s ekképp a döntés megváltoztatására. Ez tehát nem túl erős elnöki vétő, bár egyes törvények esetében maga az idő-tényező ugyancsak felértékelheti ezt a jogkört. A másik eset eltérő jellegű és az eddigi elnöki gyakorlat sikeres szerepformáló eszközei közé sorolandó. Ez a formula a kihirdetés megtagadásával az alkotmánybírósági eljárás kötelező kezdeményezését jelenti (26. § /4/-/5/ bek.), s éppen ez az eljárás-kényszer kölcsönöz neki különös jelentőséget. A politikailag motivált vagy valamely emberi jogot korlátozó törvénykezés esetén, amikor valóságos belső kontroll nélkül a parlament többség magát részlegesen az alkotmányon kívül helyezi, az elnök ezt ellen hatékonyan felléphet. A két eszköz de lege ferenda össze is kapcsolható, ami megint csak az idő-dimenzió fontosságára emlékeztet.

Az elnöknek a parlamenttel kapcsolatos egyéb jogai (elnapolás, törvénykezdeményezés, jelenléti jogok) nem túl jelentősek, de nem is elhanyagolhatóak, egy-egy sajátos politikai szituációban élve ezekkel, kombinálva őket más elnöki szerepekkel, lehetőséget biztosítanak az elnök önálló politikai értékeinek hangsúlyozására, a közvélemény befolyásolására, s ezen keresztül a nyomásgyakorlás eszközeinek is tekinthetők.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a köztársasági elnök a tiszta polgári formákhoz igazított, megreformált átmeneti alkotmány szerkezetében önálló hatalmi tényező, de funkcióköre nem végrehajtó hatalmi jellegű. Ez a sajátos megoldás igazodik a parlamentarizmus logikájához és kétségkívül szakítást jelent a parlamentarizmus ortodoxiájával, amennyiben az elnöki szerepkört a szimbolikus államfői passzivitásból kiemelve hangsúlyozza a hatalom fölötti demokratikus kontrollt a törvényhozás és a kormányzat együttes alkotmányos túlkapásaival szemben. Hogy ez mennyire jelentős alkotmányos biztosíték, azt az elmúlt évek eseményei egyértelműen igazolták.

A hatalommegosztás rendszerében három erős pólust különböztethetünk meg, amelyben a harmadik pólust az Alkotmánybíróság jelenti. Az eddigiekből ugyanis következik, hogy a mai alkotmányos modellben nem beszélhetünk a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztásáról, sokkal inkább arról, hogy e két hatalmi tényező egy erős pólust képvisel, és a közöttük megnyilvánuló – természetesen nem lényegtelen és lebecsülhető – osztotságok, felelősség-értvényesítési és ellenőrzési technikák nem eredményeznek politikailag független tartalmú hatalmi polarizációt, amely megfelelné a „checks and balances” szellemének. A kormány parlament előtti jogi felelőssége egyáltalán nem zárja ki, hogy a valóságban a parlament kormánytól való függése érvényesüljön az erős frakciófegyvelmen keresztül a Hárszabály közbeiktatásával. A parlamenti bizottsági rendszer szakmai mederben tarthatja ugyan ezt a folyamatot, ám a politikai lényegén nem változtat. Ha a frakciófegyvel nem érvényesül a kormánypártok által remélt mértékben, beszélhetünk a kormány meggyengüléséről, de itt az okok nem a parlament erősségére vezethetők vissza, hanem a pártstruktúra változásaira.

Természetesen a három pólus közel sem egyenlő erősségű, mivel a parlament-kormány tengely a társadalmi folyamatok és az államiság aktív alakítója, az elnöki hatalom és az alkotmánybírósi szerep pedig jórészt reziduális, nem terjed túl a hatalmi központ egyes ténykedéseinek kiigazításán, illetőleg az alkotmányos alapelvek jogvédelmében.

Az Alkotmánybíróság az alkotmányos szerkezet olyan sikeres új intézménye, amely tevékenységének ellentmondásai ellenére döntő szerepet játszik az alkotmányos egyensúly megteremtésében és fenntartásában. Egyet lehet érteni azokkal a szakirodalmi megállapításokkal, amelyek állást foglalnak a bírósági szerep politikai mozgásterének szűkítése mellett abból a célból, hogy az AB ne legyen politikai csatározások középpontja. Ez a hatáskör szűkítésével elérhető anélkül, hogy csorbulna az AB jelenleg érvényesülő érdemi szerepe. Vitatottabb kérdés lehet az, hogy beépüljön-e az alkotmányvédelem a rendesbírósi rendszerbe. Ez nyilvánvalóan a bírósági reform függvénye. Vitathatóak azonban azok az álláspontok, amelyek szerint az AB depolitizálását az szolgálná a leghatékonyabban, ha tagjainak törvényben előírt hányada az igazságszolgáltatás felsőbírói köréből kerülne ki. Mivel az AB feladata nem procedurális szakjogi bírászkodás, ez a korlátozás önmagában semmi hozadékot nem jelentene és a depolitizálást sem feltétlenül szolgálná. A tagok szakmai követelményekhez kötött kiválasztása és beiktatási eljárása nagyobb garancia arra, hogy az AB összetétele ne boruljon fel valamely kizárólagos érzemkőr irányában, illetőleg, hogy ne pártpolitikai érdekek alapján kerüljön valaki a testületbe.

Ennél a kérdéskörnél jelentősebb a láthatatlan alkotmány paradoxona. Az aktivista AB minősítés éppen nem a politikai egyensúlyzavarokból ered, mivel azt senki sem állíthatja megfontolással, hogy az AB bármilyen módon is gátolta a jogállami átalakulást, a

rule of law szellemének és intézményes garanciáinak kiépítését. Ezen a téren sokkal inkább a hatalomközpont mulasztásai és alkotmány-sértései érhetők tetten. (Engedtessek meg a konkrét példáktól való tartózkodás.) Az AB kétségkívül kezdeményező, aktív szerepfelfogással kezdett tevékenységéhez és ebben nagymértékben kondicionálta az a körülmény, hogy az alkotmányos intézmények szokásjogi kultúrája szükségképpen korlátozott, a hazai parlamentáris hagyományok szinte teljesen alkalmazhatatlanok, sőt, a voltaképpeni meghaladásuk az igazi tét. Ilyen viszonyok között a jogállam anyagi és eljárásjogi kiépíthetlensége és a joghézagokat kitöltő alkotmányos szokásjog hazai hiánya abba az irányba szorította az Alkotmánybíróságot, hogy jogértelmezés útján az alkotmányos jogelvek kibontásával pozitív tradíciókat teremtsen. Ennek éppen az a paradoxona, hogy erre az AB-nek nincs alkotmányos felhatalmazása, és kifejezetten törvénytértő intézkedései (pl. székhelyének megválasztása, a pozitív jog ellenére saját hatáskörének korlátozása) folytán maga is abba a pozícióba kerül, mint az általa kifogásolt hatalmi intézmények. Saját szerepe szűkítésének politikai élét csak az oldja, hogy ez a döntés nem jogkiterjesztő, hanem önkorlátozó jellegű, és mint ilyen, találkozik a szakmai és a politikai közvélemény egyetértésével. A rule of law azonban legalább olyan szigorú a formális jogsértéssel, mint a szubsztanciálissal szemben és nyilvánvalóan rossz precedenst teremt, ha éppen a jogvédő szerv helyezi magát a formális jog fölé. Ettől eltekintve azonban azt lehet mondani, hogy az AB korrekciós szerepe nagy jelentőségű a nemzetközi standardok, valamint a jogállamiság elveinek következetes érvényesítésében. Amennyiben a parlamenti többség számára egy-egy elvi álláspont az alkotmány nem elfogadható értelmezését jelentené, kellő konszenzus esetén megvan a lehetőség az AB felülbírálatára is. Természetesen nem úgy, ahogyan azt egyes parlamenti demokraták elképzelték, nevezetesen az alkotmánybíróság kiiktatásával, hanem az alkotmányos szöveg – elfogadott nemzetközi jogot és kinyilvánított alkotmányos elvet nem sértő – újrafogalmazása útján.

III. A HATALOMMODELL REFORMJA VAGY KIIGAZÍTÁSA?

Térjünk rá a jelenvalóról a kívánatosra. Itt már csak a logika és a politikai realitások korlátainak ütközhetünk, ezen túl megfogalmazhatjuk értékválasztásainkat. Mégis milyen szempontokat célszerű szem előtt tartanunk? Úgy vélem, hogy mindenképpen figyelni kell az arányosság, a kiegyensúlyozottság követelményére. Ha ez sérül, az alkotmányos egyensúly felborul és az új alkotmány inkább káros, mint hasznos.

A következő elv a hatalmi elkülönítések követelménye. A jelenlegi modell azért mutatkozik működőképesnek és politikai értelemben sikeresnek, mivel a kormány és a parlament több síkon történt egybefoglalásán túl az alkotmány megőrizte a szervezetek hatásköri elkü-

lönítését és ezáltal gátat szabott akár a parlamenti, akár a kormányzati hatalom túltengésének. Egy területen maradt aggályosan korlátozatlan a hatalmi központ: az adóztatási és a tulajdonosi szektorban az alaptörvényi elvek szintjén sem épültek ki a gazdasági alkotmányosság biztosítékai, illetőleg ezek igen csökevényesek.¹⁸

Végül hangsúlyozni kell a kormányzóképeség alkotmányos biztosításának követelményét. A mai elrendezés ebből a szempontból aggályos, mivel a kormányozhatóságot túlsúlyosan a képviseleti elv rovására biztosítja, mondhatni túlbiztosítja. A konstruktív bizalmatlansági indítványt megkérdőjelezők véleményének vitatásával egyetemben állítható, hogy az intézmény fenntartása elegendő biztosítékot nyújt a kormányozhatósági követelmények érvényesítésére. Ez azt jelenti, hogy az arányos képviselet elvét alkotmányosan is ki kellene fejezni és megfontolandó a pártokat kizáró köszöb kiiktatása.

A fentiekből egyértelműen kiviláglik, hogy az államhatalmi elrendezettség jelenlegi alapstruktúráját fenntartandónak vélem. A jelenlegi parlamentáris jellegű kormányforma osztott hatalomszerkezettel párosul, amelyben a hatalom belső pártszerkezetét a választói akarat tetszőlegesen alakíthatja. Ennek a modellnek az alternatívája a félprezidenciális megoldás felé való elmozdulás lehet, ami a gyakorlatban azt jelentené, hogy a kormány és a köztársasági elnök osztozna a végrehajtó hatalomban. Bár szilárdan hiszem, hogy az elnöki szerepet tovább kellene erősíteni, úgy tűnik, hogy az osztott végrehajtó hatalomnak nem lenne említésre érdemes hozadéka. A ma élő megoldásban az elnök voltaképpen alkotmányvédő szerepben van, de még látványos párttámogatással sem tudná szerepét diktatórikus tartalmúvá tenni. A parlamenti felelősségének megteremtésével olyan helyzet állna elő, hogy a felelősség szimbolikus deklarálása mellett a közigazgatás irányításába érdemben beleszólhatna s ezáltal megketőződne a végrehajtó hatalmi szerkezet. Ez mindenképpen hatásköri vitákhoz, politikai küzdelmekhez vezetne, ahogyan ez a mai lengyel kormányzati rendszerben megnyilvánul.

Nem tartom fajsúlyosnak azokat a kritikákat sem, amelyek különböző indíttatásokból a tiszta parlamentarizmust kérik számon a berendezkedésen. Az elnök totális semlegesítése megfosztaná attól a lehetőségtől, hogy hatékonyan felléphessen az alkotmányserető többségi uralommal szemben. A modell valóban tisztulna, de mi lenne ennek a funkciója? Talán az, hogy a többségi uralom hatékonyabban érvényesüljön a konszenzuális államépítkezés helyett? Van realitása annak a megfontolásnak, hogy konzekvens, valóságos és a szükséges radikalizmust biztosító megoldások, társadalomépítő teljesítmények csak olyan hatalmi gépezetektől várhatók el, amelyek nem fuladnak bele a kicsinyes lobby-érdekek tengerébe, ahol a korrupt elitkapcsolatok megbénítják fontos társadalmi értékek érvényre juttatását. A tiszta többségi elv érvényesülése a parlament és a kormány közötti hatalommegosztással párosulva bizonyára lehetővé teszi egy-egy politikai irányzat értékeinek a markáns érvényre juttatását. Kérdéses azonban az, hogy a demokratikus értékek szocializálatlanságá-

től szenvedő, a személyes hatalmiságot heroizáló és mitizáló kulturális közegben, ahol az állami népboldogítás és ennek túlzóan nacionalista – sőt, fajgyűlölettől sem mentes –, deszekularizált paternalista felfogása a hagyományos középosztály egyes rétegeiben olyan mély gyökeret vert, hogy az első adandó alkalommal elemi erővel, szemérmetlenül tört fel és behatolt az állam központi intézményeibe, szabad-e az elituralom meglévő gazdasági és kulturális monopóliumai mellé a parlamentet is kézbe tartó tiszta parlamentáris kormányzati megoldást javasolni?

Úgy vélem, olyan megoldásokban érdemes gondolkodni, amelyek a jelenlegi hatalommodell alapstruktúráját érintetlenül hagyják és az egyensúlyt az alkotmány- és kisebbségvédelem felé mozdítják el, felépve a társadalmi, kulturális és gazdasági monopóliumok ellen. Ez egyfelől jelentené a szociálisan felelős és érzékeny államiság folytonosságát, de ugyanakkor jelentené az állam radikális leépítését ott, ahol csak látszatteljesítményekre képes, mert képtelen megfelelni felelőtlenül megfogalmazott egyedi és normatív elvárásoknak. Nem szabad az állam monopolizált feladatkörében meghagyni olyan területeket, ahol hosszú idő óta képtelen megfelelni a jogilag lefektetett követelményeknek, ahol jelenléte pusztán formális és funkciótlan. Korábban ezt a problémát a jogszabályi dereguláció körében igyekeztek orvosolni, ám itt jóval többről, társadalmi diszfunkcionális zavarokról van szó.

A fentieknek megfelelően kritikusan át kell tekinteni a parlament és a kormány kapcsolatrendszerét és az alkotmányt úgy alakítani, hogy a kormányzati túlsúly mellett hatékonyabban érvényesüljön a kisebbségi parlamenti ellenőrzés. A törvényhozásban intézményesíteni kellene a parlamenttől független tényfeltáró-elemző bizottságok működését, amelyeken keresztül – angol mintára – egy-egy fontos társadalmi szabályozási terület átalakítására nem kerülhetne sor szűk politikai elitnek ad hoc elhatározásai alapján.

Itt kell röviden említést tenni a képviselői funkcióinak átalakításáról, a két kamarás parlament problematikájáról. Megkérdőjelezhető az elitdemokrácia eme intézményének felállítása, nem elsősorban ideológiai alapon, hanem azért, mert a törvényhozás fölötti szuperképviselői kontroll kiépítése nem jelentene modernizációs vívmányt. Ahol ilyen második kamarák működnek, ott vagy a szövetségi állami jelleg indokolja létüket, vagy a történelmi tradícióknak megfelelően biztosítanak a tényleges hatalomból kiszorított elitnek szimbolikus stalumok mellett politikai járadékot. A világtrend egyébként is az, hogy a demokratizálódás jegyében nagy vívmánynak tekintik az ilyen önmagukat túlélt intézmények megszüntetését. A posztoszocialista Kelet-Közép-Európában az átalakulás elitista vagy konzervatív-deszekularizált jellege magyarázza a második kamarák újraintézményesítését.

A következő fontos terület az államfő és a központi hatalmi intézmények viszonya. Ebben a viszonyrendszerben olyan típusú felülvizsgálat tűnik követhetőnek, amely az elnöki szerepkör bizonyos

fokú növelését jelentené annak érdekében, hogy a parlamenti törvényhozás jobban megfeleljen a formális és az alkotmányos követelményeknek. Az elnök közvetlen választása az elnököt függetlenítené a parlamenttől és a mindenkori pártfüggőségét is oldaná, ha nem is szüntetné meg.

A hatalommegosztás elvének kiterjesztéseként egyes ellenőrző intézményeket közvetlenül – tehát miniszteri ellenjegyzés nélkül – az elnöki hivatalhoz kellene kapcsolni. Az e téren tapasztalt változások aggályosnak tekinthetők: a Magyar Nemzeti Bank élén kikényszerített személycseré – a személyes és a politikai vonatkozásoktól teljesen függetlenül –, valamint a köztársasági megbízotti intézmény eltörlése, illetőleg a törvényességi ellenőrzés belügyi hivatalokhoz rendelése hozható fel negatív példaként. Különösen az utóbbit tekintem államépítési szempontból visszalépésnek. E tekintetben éppenséggel ellentétes megoldásokra lenne szükség, mivel az önkormányzatok fölötti megyei ellenőrzés újbóli kiépítése a megye párhuzamos politikai megerősítésével fölöttébb aggályos. Bár a megyék politikai összetétele különbözhet a mindenkori kormány pártszíneitől, az adminisztratív függési rendszer szociológiailag bizonyítottan függésbe hozza a politikai döntéshozó testületeket is. Az önkormányzatok állami befolyásolására a normatív irányítási eszközökön túl direkt informális nyomásgyakorlási lehetőségeket nem szabadna biztosítani. Ma még a hatalmi központosság nem reális veszély, ám megkezdődött a kemény politikai érdekérvényesítés a megyék újraelosztó szerepének felélesztésére és párhuzamosan államosításukra is.

Végül a hatalomelválasztási igények érvényesítése kapcsán meg kell említeni az igazságszolgáltatási és az ügyészségi szervezetrendszerét. A mai szerkezeti állapotok a bírói függetlenség terén nem megnyugtatók. A bíróságokat teljesen le kell választani az adminisztratív befolyásolás intézményeiről, normatív teljesítménykényszerítve. A belső előmeneteli rendszert normatív keretek között a kamarai szervezetekre lehet delegálni. Az ügyészi szervezet esetében szintén kívánatos a szakmai-politikai autonómia fenntartása, illetőleg erősítése. Nem tartom a mi viszonyaink között követhetőnek azokat a modelleket, amelyek a szoros kormányfelügyelet révén az ügyészségeket a mindenkori pártpolitikai befolyásolás eszközévé tehetik. Az államügyészségnek a köztársasági elnöki intézményhez való kapcsolása, miközben a rendőrségi szervek büntető eljárásbeli szerepe elválasztottan fennmarad, elegendő garanciának tűnik ahhoz, hogy az állam bűnüldözéshez fűződő érdekei teljesüljenek.

Az alkotmányozás folyamatában a képviseletre épülő parlamentarizmus-értékeit úgy kell megőrizni, hogy átlátható és stabil, nehezen változtatható intézményi és procedurális megoldások szülessenek. Ezt kiegészítendő a közvetlen demokrácia nagyobb érvényesülésének is teret kell nyitni. Ez egyfelől a népszavazás – a manipulációt lehetővé tevő részvételi küszöb eltörlése melletti – gyakoribb alkalmazását jelentheti, másfelől a helyi önkormányzatok polgárok általi közvetlenebb ellenőrzését. Intézményes lehetőségek kinyitásáról van szó, nem

pedig valamiféle erőszakolt demokrácia-sulykolásról. Az emberi kapcsolatokban és a természeti környezethez való viszonyban a minőségi igények csak kiegyensúlyozott politikai kulturális közegben alakulhatnak ki, s e tekintetben a politikai elitek példát kell mutatnia, önkorlátozással, a konszenzuseresés és a tolerancia értékeinek felmutatásával. Az alkotmányozás folyamatának meg kell felelnie ezeknek a követelményeknek. Ha a lényeges kérdések többségénél nem sikerül megfelelni ezeknek az elvárásoknak, szakmailag elő lehet készíteni egy a mainál jobb minőségű, koherensebb alkotmányszöveget, de ennek egyoldalú politikai elfogadása nem lenne szerencsés. Ez esetben meg kellene elégedni azzal, hogy a kormány lefolytatná az egyeztetéseket, kialakítaná az elérhető konszenzust, beterjesztené az alkotmányt a parlamentnek, de tartózkodna annak formális többségi elfogadtatásától.

JEGYZETEK

¹ „Kompromisszumos megoldásokat javasolunk, jóval kevesebbet, mint amire az ember vágyik. De ezek a kompromisszumok már most érzékelhető változást hoznának a hatalom és a társadalom viszonyában. S ha megvalósulnának, lehetővé tennék a rendezett továbbfejlődést egy demokratikus, önkormányzatú, önálló Magyarországra felé.

Azt javasoljuk, jelszavaink legyenek:

– A párturalom alkotmányos korlátozását, szuverén törvényhozást, felelős kormányt. (...)”

Társadalmi Szerződés avagy A politikai kibontakozás feltételei. Beszélő-különszám, 1987. 2. sz. In: *Beszélő*. Összkiadás. II. kötet. AB-Beszélő Kiadó, 1992.

² 1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság alkotmányának egységes szövegéről, 2. § (2) bek. In: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, Kossuth, 1985. (népköztársasági alkotmány).

³ Uo. 3. §. Más helyen már bővebb kifejtésre került ennek az anakronizmusnak az elemzése, nevezetesen, hogy akkor került bele az alkotmányba az osztályszempontú hatalom-eredeztetés, amikor ennek szociológiailag már semmi létalapja nem volt. Ld. Szoboszlai György: Alkotmányos átalakulás Magyarországon. *Eszmélet*, 13-14. sz. (1992. január).

⁴ Az államszocialista alkotmány homályban hagyta e jog tartalmát és csak annak kinyilvánítására korlátozódott: „A Magyar Népköztársaság biztosítja az egyesülési jogot.” Ez önmagában még összhangban állt volna a polgári alkotmányosság követelményeivel, ám a jog tartalmának részletezése helyett a szöveg akként folytatódik hogy: „Az egyesülési jogot törvény szabályozza” (népköztársasági alkotmány, 65. § (1) bek.). A többpártrendszer e szakasz második bekezdése indirekt módon zárta ki, amikor meghatározta, hogy az egyesülési jog milyen szervezetek létrehozására terjedt ki: tömegszervezetekre és tömegmozgalmakra. S mivel a törvényerejű rendelet az államszocialista jogrendben az alapjogok tekintetében is törvényt helyettesített, az egyesülési jog mint alkotmányos alapjog szabályozása rögtön a párt vezéreinek döntési kompetenciájába került. (Az ún. tömegszervezetek és tömegmozgalmak mint sztálinista maradványok politikai célokhoz kötött szervezetekként definiáltak.)

- ⁵ A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt szövege, 63. §. In: A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Somogyország Kiadó Kft., Kaposvár, 1989. (reformalkotmány).
- ⁶ Uo. 2. § /1/ bek.
- ⁷ Uo. 2. § /2/ bek.
- ⁸ Uo. 19. §. /1/ bek.
- ⁹ Uo. 19. §. /2/ bek.
- ¹⁰ Uo. 7. § /1/ bek..
- ¹¹ Uo. 19. § /5/ bek.
- ¹² Ez a szabályozási modell érthető a monarchikus államformát alkalmazó, valamint a deficités politikai kulturájú országok esetében. Ugyanakkor a népszuverenitás alkotmányos kifejezése a parlamentáris berendezkedésű államokban általában árnyaltabb. A sok tekintetben másolt német alkotmány például differenciáltabb a népszuverenitás meghatározásakor: „Minden államhatalom a néptől származik. A nép az államhatalmat választások, szavazások, valamint a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás meghatározott szervei útján gyakorolja” (20. cikk /2/ bek.). Ugyanitt az ún. ellenállási záradék is megfogalmazódik (20. cikk /3/ bek.) a polgárra való visszavezetettséget nyomatékként: „Minden német jogosult ellenállást kifejteni azzal szemben, aki e rend megbontására törekszik, ha más eszköz igénybevételére nincs lehetőség”. A magyar alkotmány ezt a logikát megfordította, az ellenállási záradék a hatalom erőszakos megszerzése, illetőleg kizárólagos birtoklása esetére fogalmazódik meg: „Az ilyen törekvésekkel szemben törvényes úton mindenki jogosult és egyben köteles fellépni” (2. § /3/ bek.).
- ¹³ Közismert, hogy a hárompárti koalíción belül egyedül a kereszténydemokraták támogatták ezt a korlátozott hatalommegosztást szolgáló alkotmányos technikát, ám a későbbi rendezésbe érdemben nem szólhattak bele.
- ¹⁴ 1949. évi XX. törvény. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. A Magyar Közlöny 1990. évi 84. számában (1990. augusztus 24.) egységes szerkezetbe foglalt szöveg, 2. § /1/ bek. (az ezután következő hivatkozások innen valók).
- ¹⁵ A portugál alkotmány szövege a polgári átmenet után hosszú ideig tartalmazta a következő alapvető: „Portugália az emberi méltóságon és a népakaraton alapuló szuverén köztársaság, mely egy osztály nélküli társadalom megvalósítása felé halad.” /1. cikk./; valamint: „A Portugál Köztársaság demokratikus jogállam, amely a nép szuverenitásának, az alapvető demokratikus jogok és szabadságok tiszteletben tartásának és biztosításának, a véleménynyilvánítás és a politikai szervezkedés pluralizmusának alapján áll, és melynek célja, hogy biztosítsa az átmenetet a szocializmusba, a társadalmi, kulturális és gazdasági demokrácia, és a demokratikus részvétel fokozása révén.” /2. cikk./
- ¹⁶ Nem véletlen például, hogy Torgyán József akkor esett először igazán pánikba, amikor a pártot (fizikailag a pártszékházat, jogilag a pártszervezetet) akarták elfoglalni riválisai; mert alapíthatott volna ő is önálló kisgazdapártot, ám meg lehet jósolni, hogy annak többszáz milliós tőke hiányában mi lett volna az eredménye parlamenti mandátumokban mérve. A példák tetszés szerint itt is sorolhatók.
- ¹⁷ Az amerikai alkotmány fejlesztése jórészt kívül esett a hatalmi ágak direkt elhatárolásán és értelemszerűen a törvényhozás fölötti intézmény. Mivel a konstrukción túl elsősorban hatalomgyakorlási és államkörülfogatósi elvek gyűjteménye, továbbfejlesztése is az elvek állandó újraértelmezésén keresztül történt, a Supreme Court alkotmányvédő tevékenységén keresztül.
- ¹⁸ Az állam védelme a civil társadalommal szemben eltúlzott, polgári jogi felelősségre erősen korlátozott, az Állami Számvevőszék és a Magyar Nemzeti Bank függetlensége nem eléggé biztosított, s ezért ezek az intézmények nem rendelkeznek megfelelő autonómiával.

IRODALOM

- Bragyóva András 1995. *Az új alkotmány egy koncepciója*. KJK-MTA ÁJI
- Robert A. Dahl 1992. The Problem of Civic Competence. *Journal of Democracy*, October
- Höllő András (szerk.) 1995. *A köztársasági elnök az új alkotmányban*. KJK-MTA ÁJI
- Holmes, Stephen 1993. Vissza a rajzasztalhoz (Néhány érv a kelet-európai alkotmányozás elhalasztása mellett). *Jogállam*, 2. sz.
- Kilényi Géza 1994. A köztársasági elnöki intézmény a nemzetközi jogösszehasonlítás tükrében. *Magyar Közigazgatás*, 10.
- Kovács István (szerk.) 1988. *Nyugat-Európa alkotmányai*. KJK
- Kovács István–Tóth Károly (szerk.) 1990. *Nyugat-Európa legújabb alkotmányai*. KJK
- Kukorelli István (szerk.) 1992. *Alkotmánytan*. Századvég Kiadó
- Kulcsár Kálmán 1991. Alkotmányosság és kontinuitás. *Valóság*, 8. sz.
- 1993. A jog uralma és a magyar alkotmánybíráskodás. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Lijphart, Arend 1992. Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary, and Poland, 1989-1991. In: Szoboszlai, György (ed.) *Flying Blind. Emerging Democracies in East-Central Europe*. Hungarian Political Science, Yearbook
- Lomax, Bill 1993. Feltámadás, avagy a hatalom metamorfózisa Kelet-Európában. *Eszmélet*, 18-19. (március-június)
- Magyarország alkotmányának szabályozási elvei*. Igazságügyi Minisztérium, 1989. január.
- Offe, Claus 1994. A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- Paczolay Péter 1993. Könyörtelen bírói hatalom? A bírói alkotmányértelmezés politikai szerepe. *Jogállam*, 2.
- Pokol Béla 1993. A magyar parlamentarizmus szerkezete. A hatalmi négyszög súlyelosztásai. *Társadalmi Szemle*, 8-9-10.
- Schmidt Péter 1992. A magyar parlamentarizmus közjogi ellentmondásai. In.: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*.
- 1992. A magyar parlamentarizmus ma. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- 1995. A hatalmi ágak megosztásának aktuális problémáiról. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Stephen Holmes 1993-1994. The Postcommunist Presidency. *East European Constitutional Review*. Fall–Winter
- Szelényi Iván 1992. A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. MTA Politikai Tudományok Intézete
- Szigeti Péter 1995. Alkotmánybíráskodásunk négy éve (1990-1993). *Politikatudományi Szemle*, 2.

TÁJÉKOZÓDÁS

TÖRÖK TAMÁS

A választások elmélete és magyarországi gyakorlata

BEVEZETÉS

„A társadalmi választás problémájának nincsen magyar nyelvű irodalma. Restelkedve állapíthatjuk meg, milyen felületesen szoktunk gondolkodni a kérdésről. Valamennyien beszéltünk vagy írtunk már arról, hogy »ellentmondás van egyéni és társadalmi érdek között«, vagy hogy a »közösségi döntéseknek tükrözniük kell a közvéleményt« stb.

Részt veszünk testületekben, amelyek valamilyen alapszabály szerint – egyszerű szótöbbséggel vagy más eljárás alapján – határoznak. De sohasem szoktuk feltenni magunknak a kérdést: mit is jelent valójában a »társadalmi érdek«? Pontosabban: milyen mechanizmusok – az Arrow-féle kifejezőmóddal: milyen »alkotmányok« alakítják ki a társadalmi döntéseket? Milyen viszonyban áll a társadalmi döntés az egyéni véleményekkel? Melyek a társadalmi döntési folyamatok tulajdonságai, milyen feltételeket elégtének ki és milyen követelményeknek nem tesznek eleget?

Ha szórványosan olvasható is egy-egy munka ebben a tárgykörben, a filozófia, a matematikai logika, a politikatudomány és a közgazdaságtan nagy adóssága gyűlt fel itt” (Kornai 1971).

Kornai János idézett szavainak időszerűségét mindenekelőtt az országgyűlési és az önkormányzati képviselők legutóbbi, 1994-ben lezajlott választása adja.

Ami a választások gyakorlatát illeti, legalább ebben a két fontos társadalmi döntési folyamatban valamennyien érintettek vagyunk. Egyrészt mint választópolgárok, másrészt mint a választási eredmények élvezői vagy éppen szenvedő alanyai.

De vajon elégséges-e tudnunk egy-egy konkrét döntési, választási helyzetben véleménynyilvánításaink mikéntjét és az eredményhozatal körülbelüli – általában homályosan ismert – számítási módját?

A választásokkal kapcsolatos ismereteink mélységét – érdeklődésünkön túl – természetesen az is meghatározza, hogy milyen minőségben veszünk részt az egyes közösségeket érintő döntési folyamatokban. Egyszerű választópolgárként, valamely párt tisztségviselőjeként, képviselőjelöltként, képviselőként vagy éppen a választójogi törvényelőkészítő bizottság tagjaként.

A tanulmány egyik alapvető célja, hogy megismertesse az olvasót ennek a nagyon egyszerűnek hitt, valójában rendkívül bonyolult problémakörnek a legegyszerűbb vonatkozásaival.

Először bemutatunk négy különböző, a gyakorlatban elterjedt döntéshozatali eljárást, rávilágítva néhány, főleg logikailag kifogásolható furcsaságra. E módszerek elemzése elvezet a társadalmi választás elméletének egyik alapkérdéséhez: milyen általános feltételeket kell minden közösségi alapszabálynak, „jónak” nevezhető döntéshozatali módszernek kielégítenie.

A tanulmány harmadik fejezete a magyar választási rendszert vizsgálja, beleértve jogi szabályozását, kritikai elemzését és összevetését az elméleti modellel.

A tanulmány másik célja, hogy hozzájáruljon a jelenleg érvényben lévő választási rendszerünk megváltoztatásához.

Köszönetemet fejezem ki Kindler József egyetemi tanárnak, aki a választások problémakörével megismertetett; munkám során sok hasznos szakmai és szakirodalmi segítséget nyújtott.

1. VÁLASZTÁSI PARADOXONOK

A társadalmi választás a közösségek gyakorlati problémája. Köznapi értelmezésben elsősorban elnökválasztást, pártok, képviselők, bizottsági tagok megválasztását; általában személyek, csoportok kiválasztását jelenti különböző funkciókra, beosztásokra.

A fogalom azonban tágabb értelmű: jelenti a választás mozzanatát minden olyan esetben, amikor egy kollektíva – tagjainak véleményére támaszkodva – állást foglal bizonyos társadalmi állapotok, lehetséges döntési alternatívák hasznosságáról. Ilyen értelemben társadalmi döntés születhet nagy és kis közösségekben, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, katonai és egyéb kérdésekben is. Ebbe az általános problémakörbe tartozik tehát a parlamenti és az önkormányzati képviselők választása is.

A különböző emberi közösségekben eltérőek a választás folyamatát meghatározó mechanizmusok, ugyanakkor minden demokratikus társadalom (közösség, kollektíva, csoport) elsődleges és kinyilvánított célja a köz javának biztosítása, az egyének érdekeinek, törekvéseinek, akaratának érvényre juttatása.

A társadalmi választás komplex problémaköre óriási. Kérdéseinek megválaszolásában több tudományterület, így a közgazdaságtan, a matematika, a filozófia, a szociológia, a politológia egyaránt érintett.

Ebben a fejezetben az eredményhozatal típusával kapcsolatos választási paradoxonokat mutatunk be.

1.1. Ahány módszer, annyi eredmény?

A társadalmi választás elméleti alapkérdéseinek jelentős részét a gyakorlat veti fel.

Először bemutatunk a társadalmi választásokban (csoportos döntéshozatalokban) elfogadott három, különböző aggregálási elvet, amelyek külön-külön problémamentesnek tűnnek, világos és egyértelmű eredményeket szolgáltatnak.

Mindhárom módszernél ugyanazt a „bemenetet” – egyéni véleményeket – fogjuk használni.

Az egyszerűség kedvéért tételezzünk fel egy 30 fős kollektívát és négy – *a*, *b*, *c*, *d* – jelöltet. A kollektíva tagjai úgy szavaznak (nyilvánítanak véleményt), hogy a jelölteket sorrendbe állítják. Az egyéni rangsorolások legyenek a következők:

	Helyezések			
	1.	2.	3.	4.
10 fő	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
8 fő	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>a</i>
8 fő	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>a</i>
4 fő	<i>a</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>b</i>

1. *Viszonylagos többség* (pluralitás). Csak az számít, hogy az első helyre melyik jelöltet hányan szavazták.

Ezzel a módszerrel nyilván az *a* jelöltet kell választani, mivel azt a jelöltet 14 fő, *b*-t és *c*-t 8-8 fő állította az első helyre, *d*-t pedig senki sem.

2. *Egyszerű szavazattöbbség* (majoritás). Ebben az esetben két jelölt közül azt kell választani, amelyik az egyéni rendezésekben (legalább eggyel) többször előzte meg a másikat. Innen ered az „egyszerű többség” elnevezés.

Az ezzel a módszerrel meghatározandó kollektív döntést megkönnyíti az ún. aggregált preferenciák (összesített megelőzések) táblázata.

	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
<i>a</i>	-	14	14	14
<i>b</i>	16	-	18	18
<i>c</i>	16	12	-	30
<i>d</i>	16	12	0	-

Ebből a táblázatból kiolvasható, hogy például a *b* jelölt az *a*-hoz viszonyítva 16 igen szavazatot kapott 14 ellenében, ami egyszerű szavazattöbbséget jelent *b* javára.

A kollektíva teljes rendezése: *b, c, d, a*, tehát ezzel a módszerrel a *b* jelöltet kell választani. Ráadásul az *a* jelölt, aki viszonylagos többséggel első lett, most az utolsó helyen végzett.

3. *Pontozásos (intenzitás) módszer.* Az első hely súlya 3, a másodiké 2, a harmadiké 1, a negyediké 0.

Ezzel a módszerrel az egyes jelöltekre eső súlyozott szavazatösszegek:

$$\begin{aligned} s_a &= 3 \times 14 && = 42 \\ s_b &= 3 \times 8 + 2 \times 10 + 1 \times 8 && = 52 \\ s_c &= 3 \times 8 + 2 \times 12 + 1 \times 10 && = 58 \\ s_d &= 2 \times 8 + 1 \times 12 && = 28 \end{aligned}$$

Így a *c* jelöltet kell választani.

A bemutatott példa alapján tehát a szavazási módszertől függően, *a, b,* és *c* közül bármelyik jelölt választható. Ez nyilván nem kívánatos helyzet, mivel mindegyik személyt az a szavazási módszert preferálná, amelyek az ő jelöltjét hozza be.

Előre azonban sohasem tudhatjuk, hogy melyik módszer melyik jelölt számára kedvező. Ez mindig csak utólag, az egyéni véleménynyilvánítások ismeretében határozható meg.

Tehát mindenki számára természetes tény, hogy az eredményhozatal mikéntjét még a szavazások előtt tisztázni és rögzíteni kell.

Mindhárom ismertetett módszer mellett – a döntési helyzettől, a véleménynyilvánítások mikéntjétől függően – hozhatók fel gyakorlati érvek, eseti alkalmazásuk létjogosultsága megindokolható.

De mitől nevezhetnénk az egyiket jobbnak vagy éppenséggel rosszabbnak a másiknál? Milyen érvekkel tudnánk alátámasztani azt a véleményünket, hogy például a pluralitáson alapuló módszert részesítjük előnyben az egyszerű szavazattöbbséggel szemben? Vagy talán a szavazások előtt az eredmény megállapításának módjára is szavaznunk kellene?

1.2. Az egyszerű többségi elv belső ellentmondása

Tételezzünk fel most egy 26 tagból álló kollektívát, és ugyancsak 4 jelöltet: *a, b, c, d*. Az egyéni rendezések legyenek a következők:

	Helyezések			
	1.	2.	3.	4.
2 fő	<i>c</i>	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>d</i>
2 fő	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>
2 fő	<i>b</i>	<i>a</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
2 fő	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>c</i>	<i>b</i>
2 fő	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
2 fő	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>a</i>
2 fő	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>c</i>
2 fő	<i>c</i>	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>a</i>
2 fő	<i>a</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>b</i>
2 fő	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>a</i>
3 fő	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>c</i>
3 fő	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>b</i>

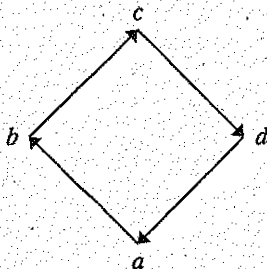
Az aggregált preferenciák táblázata most az alábbiak szerint alakul:

	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
<i>a</i>	-	15	15	10
<i>b</i>	11	-	15	15
<i>c</i>	11	11	-	15
<i>d</i>	16	11	11	-

Ha a kollektíva úgy dönt, hogy az egyszerű többségi elv szerint hirdet eredményt, akkor azt látjuk, hogy a kollektív rangsorban *a* (15:11 arányban) megelőzi *b*-t, *b* (15:11 arányban) megelőzi *c*-t, és *c* ugyanilyen arányban megelőzi *d*-t.

Nyilván azt várnánk, hogy akkor az *a* jelölt előzze meg *d*-t is. Az egyszerű többségi elv alapján azonban *d* előzi meg *a*-t, 16:10 arányban.

Ennélfogva következetes (tranzitív) egyéni rendezések használhatatlan (intranszítív) kollektív rendezéshez vezetnek:

A paradox helyzet nyilvánvaló. Eredmény ugyanis nem hirdethető, mert a körköröség miatt mindegyik jelöltnél van jobb.

Itt valóban az egyszerű többségi elv ezeréves, jónak hitt mechanizmusának belső ellentmondásáról van szó.

1.3. A minimális megbánás elve

A bizonytalan döntések osztályában elterjedt egyik döntési kritérium a *Savage-féle minimális megbánás elve*. Bemutatására tételezzünk fel egy kollektívát és három: x , y , z alternatívát. Legyen továbbá E_1 és E_2 két olyan esemény, amelyek közül csak az egyik következik be, de arról a kollektíva semmit sem tud, hogy melyik esemény milyen valószínűséggel következik be.

A haszonmátrix elemei jelentsék azt a „hasznot”, amit a kollektíva nyer az adott alternatíva választása, és az adott esemény bekövetkezése esetén. Az ebből készíthető megbánásmátrix elemei azt az elmaradó, „megbánt” hasznot jelentik, amelyet a kollektíva egy adott alternatíva választásánál elveszít (a legnagyobb hasznot hozó alternatívához képest) egy és ugyanazon esemény bekövetkezésénél.

	Haszonmátrix		Megbánásmátrix		
	E_1	E_2	E_1	E_2	maximum
x	0	10	6	0	6
y	3	6	3	4	4
z	6	0	0	10	10

A Savage-féle elv szerint az alternatívákat a növekvő maximális megbánásoknak megfelelően kell rendezni.

Tételezzük fel, hogy ezt a szabályt a kollektíva egyhangúlag elfogadja. Ennek alapján a kollektív preferenciarendezés:

y, x, z ; a választás tehát y .

Ha most valamilyen ok miatt a z alternatíva egyébként is megvalósíthatatlanná válik, akkor z -t elhagyva és az előbbi gondolatmenetet újra alkalmazva:

	Haszonmátrix		Mebánásmátrix		
	E_1	E_2	E_1	E_2	maximum
x	0	10	3	0	3
y	3	6	0	4	4

A kollektív rendezés most x, y ; tehát a választás x .

Látható, hogy a z alternatíva elhagyásával a megvalósítható: x és y alternatíva sorrendje megváltozott, annak ellenére, hogy minden más feltételt változatlanul hagytunk.

Erre a problémára a 2.3. fejezet részben (lásd irreleváns alternatívától való függetlenség) még visszatérünk.

2. A TÁRSADALMI VÁLASZTÁS ARROW-FÉLE MODELLJE

A társadalmi választás Arrow-féle modellje (Arrow 1951; 1979) szinte előzmények nélkül robbant be a filozófia, a politikatudományok és a közgazdaságtan világába. Bergson (1938) óta elterjedt ugyanis az a megnyugtató érzés, hogy értelmes feltevések mellett képezhető egy „jóletti függvény”, amelyet maximalizálva meghatározható a társadalom tagjainak egyéni érdekeit a lehető legjobban szolgáló cselekvési terv.

Arrow kibővítve és újraértékelve Bergson feltételrendszerét nyugtalanító felfedezést tett (lásd lehetlenségi tétel a 2.4. fejezet részben), megingatva ezzel e korábbi nézetet.

A társadalmi választás vonatkozásában Arrow az ordinalista nézőpontot képviseli. Feltételezi, hogy minden egyénnek van egy bizonyos preferenciarendezése az összes lehetséges társadalmi állapotok (ezenül egyszerűen alternatívák) halmazán. Feltételeinek megválasztásában az említett forrásmunkán kívül jelentős még Neumann-Morgenstern (1944) játékelméletének hatása.

2.1. Egyéni preferenciák és kollektív preferenciák

Tételezzük fel, hogy a közösség k tagból áll, indexük: $h=1, \dots, k$. Az alternatívák n elemű halmaza legyen $X=\{x, y, z, \dots\}$. a közösség tagjai az alternatíva-halmaz elemeit egy közös T tulajdonság alapján

hasonlítják össze. A h -adik egyén preferálhatja (határozottan előnyben részesítheti) x -et az y -nal szemben, jele $xP_h y$, indifferens (közömbös) lehet kettőjükkel, jele: $xI_h y$, vagy y -t preferálja x -szel szemben. Ha $xP_h y$ vagy $xI_h y$, akkor ezt $xR_h y$ jelöli.

Az $xR_h y$ reláció fennállása azt jelenti, hogy a h -adik egyén számára az x alternatíva – a T tulajdonság szerint – nem előnytelenebb (nem rosszabb) y -nál.

Az $R = \{P, I\}$ tehát bináris reláció $X \times X$ -en. A közösség tagjainak az alternatívapárokra megadott relációösszességét az

$$R_i = \langle X \times X, R \rangle_1, \dots, R_k = \langle X \times X, R \rangle_k$$

preferencia-struktúrákkal reprezentáljuk.

Egy tetszőleges $\langle X \times X, R \rangle$ preferencia-struktúrát nem fogadhatunk el bizonyos megszorítások nélkül. A társadalmi választás vonatkozásában ugyanis a racionális döntési képességet a teljesség és a tranzitivitás jellemzi.

Egyrészt az adott kollektíva tagjai bármely két választási alternatíva közül vagy meg tudják mondani, hogy melyik a jobb, vagy pedig mindkettőt egyformán jónak ítélik meg. Másrészt ítéleteikben nem lehet körkörösség, vagyis olyan eset, amikor egy egyre nem rosszabb alternatívák láncolatának első tagja az utolsónál jobbnak minősül. A döntéshozó tehát el tudja rendezni a választási lehetőségeket preferenciáinak megfelelően.

Ebből a feltételezésből kiindulva Arrow az egyéni: R_1, \dots, R_k preferenciarendezések elfogadhatóságának követelményét két axiómában rögzíti.

I. axióma (teljesség): $\forall h, \forall x, y \in X: xR_h y$ vagy $yR_h x$.

II. axióma (R -tranzitivitás): $\forall h, \forall x, y, z \in X:$

ha $(xR_h y$ és $yR_h z)$, akkor $xR_h z$.

Formai szempontból a kollektíva lehetséges preferenciarendezéseit – a tagokéhoz hasonlóan – szintén csak teljes és tranzitív rendezések alkotják.

Megjegyzések:

1. Az alternatívák valamely T tulajdonság szerinti rangsorolása egydimenziós összemérési probléma, még akkor is, ha a T általában komplex kategória.

Személyek kiválasztásakor például a jelölők egyetlen szempontja a jelöltek „alkalmassága”. Nyilván az alkalmasságnak is számtalan kritériuma van, ennek ellenére a szavazási formák – valószínűleg egyszerűségük miatt – egydimenziósak.

Az más kérdés, hogy abban az esetben, amikor a T tulajdonság megadható, mint a T_1, \dots, T_m elemi tulajdonságok együttese, akkor célszerű-e, vagy helyes-e mégis az összetett T tulajdonság alapján rangsorolni. (Ezzel a problémával részletesen foglalkozik Kindler-Papp 1977.)

2. A preferenciarendezések létezése és tranzitivitása Arrow fő kutatási területének, az általános egyensúlyelméletnek is az egyik legfontosabb és leggyakrabban kihasznált alapfeltevése.

3. Ha a döntéshozók preferenciarendezéseiket úgy fejezik ki, hogy az alternatívákhoz helyezési számot rendelnek, akkor a tranzitivitás automatikusan teljesül. Nem ilyen egyszerű a helyzet azonban az alternatívapáronként kinyilvánított preferenciák esetében.

2.2. A kollektív jóléti függvény

Tételezzük fel, hogy már rendelkezésünkre állnak az adott kollektíva tagjainak az X alternatívahalmazra vonatkozó teljes és tranzitív: R_1, \dots, R_k preferenciarendezései.

Felvetődik a következő kérdés: Hogyan ötvözzük az egyéni preferenciákat a kollektíva egy R preferencia-struktúrájává? Egy ilyen

$$R_1, R_2, \dots, R_k \rightarrow R$$

leképezést megvalósító f függvényt kollektív jóléti függvénynek (KJF) nevezünk.

Képezzük a KJF-ek $F = \{f \mid R = f(R_1, \dots, R_k)\}$ halmazát. Az F halmazba nyilván számtalan KJF tartozik. Ezek közül egyesek elfogadhatók a kollektíva számára, mások viszont nem, sőt inkább „rosszuléti” függvénynek nevezhetők.

Arrow jelentősége többek között az, hogy az egyéni preferenciák közösségi preferenciákká való leképezésére öt kívánatos feltételt (társadalmi elvárások) fogalmazott meg, melyeket célszerűen egy kollektív jóléti függvénynek ki kell elégítenie.¹

2.3. Alapvető elvárások a kollektív jóléti függvénnyel szemben

A feltételek formális és verbális megfogalmazása után a feltételekhez vezető okfejtést is közöljük.

1. feltétel: a) $n \geq 3$

b) $k \geq 2$

c) $f: \forall (R_1, \dots, R_k)$ -ra $\exists R = f(R_1, \dots, R_k)$.

Minimálisan három alternatíva és legalább két tagból álló közösség legyen.

Egy alternatíva esetében a kollektív döntés triviális. Két alternatívára a probléma ugyan bonyolultabb, de viszonylag egyszerűen kezelhető (lásd 2.4. fejezet részben 1. tétel).

Ha a kollektíva egyetlen személyből állna, akkor ismét triviális a döntés, hiszen a kollektív preferenciarendezés megegyezne a szóban forgó személy preferenciarendezésével.

A KJF meghatározásának nehézsége a kollektíva tagjainak eltérő preferenciáiból származik. Ha ez minden tagnál azonos volna, vagyis az egyhangúság esete állna fenn, akkor csak azt az egyetlen preferencia-struktúrát kellene azonosítanunk. Mivel a teljes véleményazonosság igen ritka kivétel, ezért az egyéni rendezések szélesebb osztályát kell figyelembe vennünk.

Konkrétan: az összes lehetséges egyéni rendezést megengedettnek kell tekintenünk. Ha nem ezt tennénk, akkor eleve megtiltanánk bizonyos preferenciarendezések megadhatóságát.

2. feltétel: Jelölje $R_1, \dots, R_h, \dots, R_k$ a kollektíva tagjainak X -re vonatkozó rendezéseit. Legyen a h -edik egyénnek az (x, y) alternatívára megadott relációja R_h -ban $xI_h y$, R_h -ben $xP_h y$.

Ha $R = f(R_1, \dots, R_h, \dots, R_k)$ -ban $xPy (xIy)$, akkor

$R' = f(R_1, \dots, R_h', \dots, R_k)$ -ban $xPy (xRy)$ legyen.

Teljesüljön az egyéni és a kollektív értékrendek pozitív asszociációja.

A 2. feltételhez vezető okfejtésben tegyük fel, hogy f olyan KJF, ami alapján a kollektíva x -et preferálja y -nal szemben, azaz xPy . Tételezzük fel továbbá, hogy a h -edik egyén preferenciája $xI_h y$ volt. Ha ez az egyén módosítaná preferenciáját $xP_h y$ -ra, akkor azt várjuk, hogy a kollektíva továbbra is x -et preferálja y -hoz képest.

Ha a kollektíva kezdeti preferenciája xIy volt, és a h -edik egyén ugyanúgy módosítaná preferenciáját, mint az előbb, akkor azt várjuk, hogy f szerint a kollektív döntés eredménye $xRy (xPy$ vagy $xIy)$ legyen.

3. feltétel: $X' \subseteq X$ esetén legyenek a kollektíva tagjainak X -re és X' -re vonatkozó rendezései: R_1, \dots, R_k illetve R_1, \dots, R_k' . Továbbá $\forall h, \forall x, y \subseteq X'$: R_h -ban és R_h' -ben x és y relációja egyezzen meg.

Ha $R = f(R_1, \dots, R_k)$ -ban $xPy (xIy)$, akkor az

$R' = f(R_1', \dots, R_k')$ -ben is $xPy (xIy)$ legyen.

A KJF független legyen az irreleváns (lényegtelen) alternatíváktól.²

A 3. feltétel tartalmának megvilágítására tételezzünk fel egy három tagból álló kollektívát, és négy (x, y, z, w) alternatívát. Az egyéni rendezések legyenek a következők:

$$\begin{aligned} &wP_1xP_1yP_1z \\ &wP_2xP_2yP_2z \\ &yP_3zP_3wP_3x. \end{aligned}$$

A választott KJF rangszámösszegek alapján rendezi az alternatívákat. Az első helyre szavazás rangszáma 4, a másodiké 3, a harmadiké 2, a negyediké 1. Így x, y, z és w rangszámösszege 7, 8, 5 és 10, tehát a kollektíva preferenciarendezése: $wPyPxPz$.

Ha most kihagynánk x -et az alternatívák közül, akkor – az egyéni rendezések változatlanul hagyása mellett – azt várnánk, hogy az eredmény (természetesen x -et kivéve) nem változik. Ugyanakkor y, z és w rangszámösszege 10, 8 és 10 lesz, tehát a kollektív rendezés ebben az esetben: $yIwPz$. Következésképpen x megtartása vagy elhagyása befolyásolta a kollektíva sorrendjét, ami nem kívánatos.

Egy másik egyszerű példában (Kindler 1978) tekintsünk egy olyan választási rendszert, amelyben mindégyik egyén megadja a jelöltekre vonatkozó sorrendjét, majd ezután valamilyen előre meghatározott eljárás alapján állapítják meg a győztest. Tételezzük fel, hogy

megtartották a szavazást, de mielőtt a győztest megállapítanánk, az egyik jelölt meghal.

Mármost nyilvánvaló, hogy az új helyzetben a győztes megállapítására mindegyik egyedi preferencialistáról ki kell húzni az elhunyt nevét, és csak az élő jelöltekre megadott sorrendek alapján kell a győztest meghatározni. Más szóval az élő jelöltek X' halmazából való választásnak függetlennek kell lennie az X' -höz nem tartozó jelöltekre vonatkozó preferenciáktól.

Ha ezt nem követelnénk meg, akkor a szavazás eredményét egy olyan nyilvánvalóan véletlen eseménytől tennénk függővé, hogy egy jelölt a szavazások előtt vagy után halt-e meg.

4. feltétel: $\forall x, y \in X: \exists (R_1, \dots, R_k)$, hogy az $R = f(R_1, \dots, R_k)$ -ban xRy legyen.

A kollektíva preferenciarendezéseit nem határozhatja meg az egyéni preferenciáktól független szabály. A 4. feltételt az állampolgárok szuverenitásának is nevezik.

Tekintsünk egy olyan KJF-et, amelyik yPx -et eredményez, tekintet nélkül a kollektíva tagjainak preferenciáira. Az ilyen, úgynevezett előírt KJF-ek kerülhetők el ezen feltétel megkövetelésével.

5. feltétel: R_h -ban legyen $xP_h y$. Akkor van olyan

$(R_1, \dots, R_{h-1}, R_{h+1}, \dots, R_k)$, amire az $R = f(R_1, \dots, R_{h-1}, R_h, R_{h+1}, \dots, R_k)$ -ban yRx .

A kollektíva preferencia-struktúráját nem határozhatja meg egyetlen személy (a diktátor) preferenciája.

Az 5. feltételt a diktátormentesség feltételének is szokás nevezni.

Nem kívánatos ugyanis, ha a kollektíva tagjai között van olyan személy, aki azzal a hatalommal rendelkezik, hogy valahányszor x -et preferálja y -nal szemben, mindannyiszor a kollektíva is hasonlóképpen jár el, tekintet nélkül a többi tag preferenciáira.

2.4. A feltételrendszer kielégíthetőségének vizsgálata

Arra a kérdésre keresünk választ, hogy a kollektív jóléti függvények milyen típusa – ha egyáltalán van ilyen – elégíti ki Arrow elvárásait.

Arrow saját feltételrendszerének kielégíthetőségét vizsgálva három jelentős tételt mondott ki és bizonyított a kollektív jóléti függvényekre vonatkozóan.

1. tétel (lehetségességi tétel két alternatívára):

Az egyszerű többségi szavazati elv olyan kollektív jóléti függvény, amely kielégíti az 1-5. feltételeket, ha az 1. feltétel a) részét úgy módosítjuk, hogy pontosan két alternatívát tételezünk fel.

2. tétel (lehetetlenségi tétel kettőnél több alternatívára):

Nincs olyan kollektív jóléti függvény, amely kielégítené az 1-5. feltételek mindegyikét.

3. tétel: Az egyszerű többségi döntés módszere olyan függvény, mely kielégíti az 1-5. feltételeket. A kapott kollektív rendezés azon-

ban nem feltétlenül tranzitív, tehát nem tekinthető kollektív jóléti függvénynek.

A fenti három tétel bizonyítása után érdeklődőket a szakirodalomhoz (Arrow 1951) utaljuk.

Arrow lehetetlenségi tétele az adott modellen belül szigorúan bizonyított állítás, logikailag igaz volta vitathatatlan. Mondanivalója kétségtelenül nyugtalanító. Gyakorlati tartalma ugyanis az, hogy az egyéni érdekeknek, törekvéseknek nem adható meg olyan közösségi akaratú való átalakítása, amely ésszerű politikai-etikai és logikai követelményeket kielégítene.

Arrow lehetetlenségi tételének nagy a szakirodalmi visszhangja. Neves szerzők kérdőjelezik meg – elsősorban a tétel mondanivalója és a „jónak” nevezett döntési mechanizmusok közötti ellentmondás miatt – Arrow axiómáinak és feltételrendszerének elvárhatóságát. Sokan álltak elő másképpen megfogalmazott modellel, más feltételegyüttessel, de azt senki sem vonta kétségbe, hogy itt a társadalmi döntési folyamatok valóságos belső ellentmondásaival állunk szemben.

Kornai (1971) megállapítja, hogy a társadalmi választás külföldi irodalma eléggé egyoldalúan megmaradt a kérdés absztrakt elméleti vizsgálatánál. Egyben felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes lenne nagyobb gondot fordítani az Arrow-féle modell és a belőle levezetett tétel tapasztalatai ellenőrzésére is. Vajon a valóságos társadalmi döntések milyen mértékben elégitik ki Arrow két axiómáját és öt feltételét? A feltett kérdéshez kapcsolódunk a következő fejezetben, ahol a magyar választási rendszert elemezzük, többek között Arrow feltételrendszerének tükrében (3.3. fejezetrész).

Megjegyzések:

1. Arrow lehetetlenségi tétele akkor is igaz, ha a 2. és a 4. feltételt akár az erős, akár a gyenge Pareto-elvvel (Sen 1977; 1979) helyettesítjük.

2. Érdekes, és gyakorlati szempontból is jelentős a különböző szavazási módszerek egymás utáni alkalmazása, a két- vagy többlépcsős választási rendszer. Ilyenkor a lehetséges alternatívák számát – egy vagy több lépésben – kétféle csökkentik. Ezáltal a választás utolsó fordulóját a lehetségességi tétel „hatáskörébe” helyezik.

Jó példa erre a francia elnökválasztási rendszer, ahol az első fordulóban legtöbb szavazatot kapott két jelölt indulhat a második fordulóban.

3. Ha a kollektív tagjaitól nem sorrendi, hanem arányskála szintű információt várnánk el az alternatívák hasznosságáról, akkor nem okozna gondot olyan KJF konstruálása, amely kielégítené az 1–5. feltételeket. Ilyen KJF lehet például a számtani átlag.

A szakirodalomban azonban erősen megkérdőjelezi a hasznosság arányskála szintű mérhetőségét.

3. A MAGYAR VÁLASZTÁSI RENDSZER

Ebben a fejezetben a magyar választási rendszerrel kapcsolatos kritikai észrevételeimet foglalom össze egyfelől a parlamenti képviselők, másfelől az önkormányzati képviselők választásának mechanizmusát elemezve.

3.1. Országgyűlési képviselők választása

„A következő parlament emberi minősége nem pusztán a pártállástól fog függeni, hanem mindenekelőtt attól, hogy az egyéni körzetekből milyen képviselőket küldenek a parlamentbe; ez pedig a választók józan mérlegelésétől, emberismeretétől, bölcsességétől függ.”³

Mennyiben határozza meg a pártállás az emberi minőséget? Ha csak kevésbé, akkor a független képviselők miért vannak hátrányban?

Az egyéni körzetek képviselőjelöltjeinek támogatásában mennyire meghatározó a jelöltek pártállása? És fordítva: A pártokra szavazáskor nézi-e a választópolgár egyáltalán, hogy az adott pártnak kik a megyei, illetve az országos képviselői, hogy szavazatával a párton belül kit támogat?

Tudja-e a szavazó, hogy

- az egyéni képviselő választásakor tulajdonképpen pártra is szavaz (egyénekre adott töredékszavazatok pártonkénti összesítése)?

- a területi választókörzetek mandátumait (az eredménytől függően) az országos listáról is betölthetik?

- az egyéni képviselőjelöltek választásának második fordulójában olyan jelöltek is indulhatnak (és indulnak is), akik már eleve bekerültek a parlamentbe (területi listáról), tehát további támogatásával egy ismeretlen jelöltet segít?

Azt hiszem, hogy a választópolgárok emberi bölcsességére csak akkor számíthatunk, ha azt alapelveiben, számítási módszereiben tiszta, világos, józan paraszti ésszel is követhető választási rendszer támogatja. Kétkedem, hogy ez így is van.

A választások időszakában naponta számoltak be a folyóiratok, hazai és külföldi rádió-, TV-állomások a választási kampányról, a pártok esélyeiről, a közvélemény-kutatások előrejelzéseiről, a választások tisztaságának biztosításáról, a választási eredményekről stb.

Ugyanakkor csak szórványosan olvashattunk, hallhattunk vitát, beszámolót, ismertetőt a választási törvény egészéről, annak rész-kérdéseiről, azok összehangoltságáról, bizonyos elvek érvényesüléséről (Arató 1994; Fekete 1994; Sereg 1994).

3.1.1. JOGI SZABÁLYOZÁS

A magyar választási rendszer mechanizmusát az 1989. évi (1994-ig folyamatosan módosított) XXXIV. törvény tartalmazza (teljességében megtalálható például a *Választási hírlevél* 1994. 1. számában).

Záró rendelkezéseivel, illetve mellékleteivel együtt meghatározza továbbá az országgyűlési képviselők választásának jogi kereteit, tisztázva a választójogot, a betölthető mandátumok számát, a jelölés mikéntjét, a választási kampányt és így tovább.

A törvény azon paragrafusait emeljük most ki, amelyekre egyrészt a kritikai elemzésben (3.1.2. fejezet rész) hivatkozni fogunk, másrészt az Arrow-féle elméleti modellel összehasonlítást tesznek lehetővé (3.1.3. fejezet rész).

A választójog

1. § *A választójog általános és egyenlő, a szavazás közvetlen és titkos.*

Országgyűlési képviselők

4. § (1) *Az országgyűlési képviselők száma összesen háromszáznyolcvanhat.*

(2) *Százhetvenhat országgyűlési képviselőt egyéni választókerületben, százötvenkettőt megyei, fővárosi választókerületben (a továbbiakban: területi választókerületek) listán választanak. Az egyéni és a területi választókerületben mandátumot el nem ért, országosan összesített szavazatok alapján a pártok országos listájáról további ötvennyolc kompenzációs mandátum kerül betöltésre.*

A jelölés

5. § (7) *Ugyanaz a személy egyidejűleg egy egyéni választókerületben, egy területi listán és az országos listán lehet jelölt. Amennyiben a jelölt az egyéni választókerületben mandátumot szerez, őt a területi listáról, illetőleg az országos listáról törölni kell.*

(8) *Ha a párt listájáról a jelölt kiesik, helyébe a listán soron következő jelölt lép.*

A választás eredményének megállapítása

7. § (1) *Az egyéni választókerületben az első választási fordulóban az a jelölt lesz országgyűlési képviselő, aki megkapta az érvényes szavazatoknak több, mint felét, feltéve, hogy a szavazáson a választókerület választópolgárainak több mint a fele szavazott.*

(2) *Ha az első választási fordulóban nem szavazott a választókerület választópolgárainak több mint a fele (a továbbiakban: érvénytelen választási forduló), a második választási fordulóban*

- a) mindazok a jelöltek indulhatnak, akik az első fordulóban indultak;
- b) képviselő az a jelölt lesz, aki a legtöbb érvényes szavazatot kapta, feltéve, hogy a szavazáson a választókerület választópolgárainak több mint az egynegyede szavazott.
- (3) Ha az első választási fordulóban a választókerület választópolgárainak több mint a fele szavazott ugyan, de egy jelölt sem kapta meg az érvényes szavazatoknak több mint a felét (a továbbiakban: eredménytelen választási forduló), a második választási fordulóban
- a) azok a jelöltek indulhatnak, akik az első fordulóban az érvényes szavazatoknak legalább tizenöt százalékát megkapták; ha nincs legalább három ilyen jelölt, akkor az első fordulóban a legtöbb szavazatot elért három jelölt; ha a jelöltek közül bármelyik időközben visszalép, helyébe másik jelölt nem léphet;
- b) képviselő az a jelölt lesz, aki a legtöbb érvényes szavazatot kapta, feltéve, hogy a szavazáson a választókerület választópolgárainak több mint az egynegyede szavazott.
8. §(1) A területi választókerületben a pártok listáinak jelöltjei a leadott szavazatok arányában – e törvény mellékletében írt számítási mód alapján – a szavazólapon szereplő sorrendben jutnak mandátumhoz, feltéve, ha a választópolgároknak több mint a fele szavazott.
- (2) Ha a területi választókerületben az első választási forduló érvénytelen, mert azon a választópolgároknak több mint a fele nem vett részt, a második választási fordulóban mindazon pártlisták indíthatók, amelyek az első fordulóban indultak. A pártlisták jelöltjei a leadott szavazatok arányában – e törvény mellékletében írt számítási mód alapján – jutnak mandátumhoz, feltéve, ha a választópolgároknak több mint az egynegyede szavazott.
- (3) Ha az (1)–(2) bekezdés szerinti számítást követően a területi választókerületben beföltetlen mandátum maradna, akkor az a lista is mandátumot szerez, amely az egy mandátum megszerzéséhez szükségesnél egyébként kevesebb, de annak kétharmadánál több szavazatot kapott. Több ilyen lista közül a mandátumot az szerzi, amely sorrendben a legtöbb szavazatot kapta. Ha a számítás elvégzése után üres mandátum marad, akkor ezzel a mandátummal az országos listán megszerzhető mandátumok száma növekszik.
- (4) A (3) bekezdés szerinti mandátumszerzés esetén az egy mandátum megszerzéséhez szükséges és a ténylegesen elért szavazatszám különbségét le kell vonni a jelöltet állító párt országosan összesített töredékszavazatainak számából.
- (5) Az (1) és (3) bekezdésben említett esetekben sem kap azonban mandátumot a területi pártlista, ha a mandátum megszerzéséhez az adott választókerületben szükséges számú szavazat

több mint kétharmadát, illetőleg, ha a párt listája a területi pártlistákra a választópolgárok által leadott országosan összesített érvényes szavazatok több mint öt százalékát nem érte el. E vonatkozásban összesíteni csak azonos pártok területi listáira leadott érvényes szavazatokat kell.

(8) Ha két vagy több párt azonos számú szavazatot ért el, és ezzel a szavazatszámmal mandátumhoz jutnának, de a területi választókerületben megszerezhető mandátumok száma kevesebb, mint az azonos szavazatot elért pártok száma, akkor a lista sorszáma szerinti sorrendben kell elosztani a mandátumokat.

9. § (1) Az országos listákon a jelöltek az országosan összesített töredékszavazatok arányában, a bejelentés sorrendjében jutnak mandátumhoz. Töredékszavazatnak minősülnek:

- a) egyéni választókerületben a választás első érvényes⁴ fordulójában az olyan pártjelöltekre leadott szavazatok, amelyekkel a választás egyik fordulójában sem szereztek mandátumot;
- b) területi választókerületben – a választás érvényes fordulójában – a listákra leadott olyan szavazatok, amelyek mandátum megszerzéséhez nem voltak elegendőek, illetőleg amelyek a mandátum megszerzéséhez felhasznált szavazatszámot meghaladták.

A szavazás

19. § (1) Külön szavazólap szolgál az egyéni választókerületi jelöltre és külön szavazólap a területi listára történő szavazáshoz.

20. § (1) Érvényesen szavazni csak a szavazólapon szereplő párt neve felett, illetve az egyéni jelölt neve mellett lévő körbe tollal írt, egymást metsző két vonallal lehet.

Záró rendelkezések

52. § E törvény mellékletei állapítják meg:

- d) a szavazatösszesítés és a választás eredménye megállapításának számítási módját;

Mellékletek

52. § d) pontjához

I. Egyéni választókerület

a) Érvényes első választási forduló

Érvényes az első választási forduló, ha a szavazáson a választásra jogosult választópolgároknak több mint a fele szavazott.

b) Érvénytelen első választási forduló

Érvénytelen az első választási forduló, ha a szavazáson a választásra jogosultak fele, vagy ennél kevesebb választópolgár szavazott.

- c) *Érvényes második választási forduló*
Az érvénytelen vagy az eredménytelen első választási fordulót követő második forduló akkor érvényes, ha a szavazáson részt vett a választópolgároknak több mint az egynegyede.
 - d) *Érvénytelen második választási forduló*
Az érvénytelen vagy az eredménytelen első választási fordulót követő második forduló akkor érvénytelen, ha a szavazáson nem vett részt a választópolgároknak több mint az egynegyede.
2. *Eredményes és eredménytelen választási forduló:*
- a) *Eredményes első választási forduló*
Eredményes az az érvényes első választási forduló, amelyben az egyik jelölt megkapta a szavazatoknak több mint a felét.
 - b) *Eredménytelen első választási forduló*
Eredménytelen az az érvényes első választási forduló, amelyben egyik jelölt sem kapta meg a szavazatoknak több mint a felét.
 - c) *Eredményes második választási forduló*
Eredményes az az érvényes vagy az érvénytelen első választási fordulót követő második érvényes választási forduló, amelyen a jelöltek eltérő számú szavazatot kaptak.
 - d) *Eredménytelen második választási forduló*
Eredménytelen az az érvényes második választási forduló, amelyen a jelöltek⁵ azonos számú szavazatot kaptak.
Egyéni választókerületben országgyűlési képviselő az a jelölt lesz, aki az érvényes választási fordulóban megkapta a 2/a vagy a 2/c szerinti szavazatszámot.

II. Területi választókerület

1. Érvényes és érvénytelen választási forduló

- a) *Érvényes választási forduló*
Érvényes az első választási forduló, ha a szavazáson a választásra jogosultak több mint a fele szavazott.
- b) *Érvénytelen választási forduló*
Érvénytelen az első választási forduló, ha a szavazáson a választásra jogosultak fele, vagy annál kevesebb választópolgár szavazott.
- c) *Érvényes második választási forduló*
Érvényes az az első érvénytelen fordulót követő második választási forduló, amelyen a választásra jogosultaknak több mint az egynegyede szavazott.
- d) *Érvénytelen második választási forduló*
Érvénytelen az az első érvénytelen választási fordulót követő második forduló, amelyen a választásra jogosultak egynegyede vagy ennél kevesebb szavazott.

2. A területi listás választási eredmény kiszámításának előfeltételei:
 - a) területi listákra leadott érvényes szavazatok országos össze-sítése pártonként külön-külön,
 - b) azon pártok körének megállapítása, amelyekre leadott sza-vazatok összege nem haladta meg a törvény 8. § (5) be-kezdésében meghatározott százalékos határt.
3. A területi választókerületben az érvényes választási forduló eredményének kiszámítása:
 - a) A pártok választási listáira leadott érvényes szavazatok számát össze kell adni (a továbbiakban összes érvényes szavazat).
 - b) A választókerületben megszerezhető mandátumok számá-hoz egyet hozzá kell adni (a továbbiakban: osztó).
 - c) Az összes érvényes szavazatot el kell osztani az osztóval. Az így kapott hányados az egy mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatszám.
 - d) Meg kell állapítani az egy mandátum eléréséhez szükséges szavazatok számának kéharmadát (a továbbiakban: két-harmados határ).
 - e) A párt választási listájára leadott szavazatok számát el kell osztani az egy mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatok számával. Az osztás eredményekénti egész szám a pártok által elért mandátumok száma, figyelembe véve a törvény 8. § (8) bekezdését is. Az osztás maradéka, továb-bá a mandátumot nem eredményező szavazatok a töredék-szavazatok.
 - f) Ha a mandátumoknak az e) szerinti elosztása után még betöltetlen mandátum marad, akkor a töredékszavazatok csökkenő sorrendjében kapnak a pártok mandátumot a két-harmados határig. Ha a választókerületben minden man-dátumot betöltöttek, akkor függetlenül a kéharmados ha-tártól, több mandátumot elosztani nem lehet. A mandátu-mot nem eredményező töredékszavazatok – a törvény 8. § (4) bekezdésében meghatározott töredékszavazatok kivé-telével – az országos listára kerülnek.
 - g) A területi választókerületben az f) pontban elvégzett szá-mítás után még betöltetlenül maradó mandátumok felke-rülnek az országos listára.
- III. A töredékszavazatok alapján az országos listán elérhető man-dátumok elosztása
 1. Az egyéni, a területi választókerületben keletkezett töredék-szavazatokat országosan pártonként külön-külön összesíteni kell, figyelemmel a törvény 8. § (4) bekezdésére is (a további-akban a pártra leadott töredékszavazat).
 2. A pártokra leadott töredékszavazatokat országosan összesíte-ni kell (a továbbiakban: országos töredékszavazat).

3. Az országos listán elérhető mandátumok számához (58) hozzá kell adni a területi listán be nem töltött mandátumok számát.
4. A töredékszavazatok alapján ki kell osztani az országos listán elérhető mandátumokat.

Formai megjegyzések:

1. A törvény szövegezése rendkívül bonyolult és nehézkes.

Az egyéni szavazatok összesítése, a választás eredményének megállapítása tulajdonképpen csak konkrét példákon keresztül érthető meg. Egy ilyen „leveletés” olvasható Sereg (1994) írásában.

2. Az áttekinthetőséget nehezíti az egyes paragrafusok logikátlan sorrendje (pl. először az eredmény megállapítását tisztázza, majd csak utána ír a szavazásról), az átfedések és a kereszthivatkozások az eredmény megállapításában (lásd záró rendelkezések, mellékletek).

3.1.2. KRITIKAI ELEMZÉS

A választójogi törvény teljes és részletes elemzésének igénye nélkül nyolc olyan problémát, furcsaságot, illetve paradoxont emelnék ki, amelyeket a törvény 1998-ig (a következő választásokig) végrehajtandó korrekciójánál figyelembe lehetne (kellene) venni.

1. A független képviselőjelölt hátránya?

Az egyéni választókerületek pártok színeiben induló jelöltjeinek három esélye is van a parlamentbe kerüléshez:

- egyéni választókerületi győzelemmel,
- területi pártlistáról,
- országos pártlistáról.

Ezzel szemben a független képviselőjelöltek egyetlen esélye az első hely megszerzése az egyéni választókerületekben.

Ha ezt rendjén valónak találjuk, akkor azt az elvet is magunkénak valljuk, hogy még az egyéni képviselők esetén is elsősorban pártokra szavazunk.⁶

Vizsgáljuk most ezt a problémát összefüggésében, mindkét szavazatunkra vonatkoztatva.

2. Személyekre vagy pártokra szavazunk??

A kérdés költőinek látszik, hiszen az egyéni választókerületekben személyek jelennek meg (zárójelben a pártok), a területi választókerületekben pedig pártok (zárójelben a jelöltek nevei).⁸

Tehát a válasz első megközelítésben az, hogy mindkettőre, személyre és pártra is szavazunk.

De vajon egy választópolgár egyéni képviselőjelöltre adott szavazatában milyen szerepe van annak, hogy az illető melyik párt képviselője, illetve listás szavazatában mennyire meghatározó a mandátum várományosának személye? Mi a személyek és mi a pártok preferálásának következménye?

Továbbmenve: Milyen társadalmi akarat nyilvánuljon meg első-sorban? Kisebb közösségek országos érdekképviselete jól ismert, választókerületi képviselők által, vagy a meghirdetett pártprogramok megvalósításának reménye?

Az 1. pontban leírtak azt sugallják, hogy inkább az utóbbi a fontosabb. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az egyéni (mandátumot nem szerzett) képviselőjelöltekre adott töredékszavazatok a pártok mandátumszámát növelik.

Ugyanakkor viszont az egyéni képviselők választása kétfordulós, tehát finomabb véleménynyilvánítást (ha ez nem, akkor az) tesz lehetővé, mint az egyfordulós listás szavazás. Ez alapján pedig úgy tűnik, a személyek kiválasztása a fontosabb. De akkor miért vannak hátrányban a független képviselők, miért nincs nekik is megyei vagy országos listájuk?

A feltett kérdések megválaszolása különösen fontosnak látszik egy alakuló, demokratikus jogállamban, ahol a pártok igazi arculata még kialakulatlan, programigéreteik betartása bizonytalan.

3. Miért megengedett, hogy a második fordulóban – az elsőől függetlenül – másra is szavazhassunk?

Tételezzünk fel egy választókerületet, ahol hat jelölt: *a, b, c, d, e, f* indult az egyéni képviselő-választásokon.

Az első, érvényes választási forduló eredményei legyenek a következők:

Az érvényes szavazatok százalékos megoszlása	Jelöltek
35	<i>a</i>
20	<i>b</i>
20	<i>c</i>
15	<i>d</i>
7	<i>e</i>
3	<i>f</i>

Látjuk, hogy az első forduló eredménytelen, hiszen senki sem érte el a szükséges 50 százalékot. A második fordulóban már csak az *a, b, c, d* jelölt indulhat, hiszen *e* és *f* nem kapta meg a minimális, 15 százalékot. A második fordulóról is tételezzük fel, hogy érvényes volt: a lakosság mondjuk 30 százaléka az alábbi megoszlásban szavazott:

Az érvényes szavazatok százalékos megoszlása	Jelöltek
20	<i>a</i>
10	<i>b</i>
50	<i>c</i>
20	<i>d</i>

A választások győztese tehát nagy fölénnyel a *c* jelölt (annak ellenére, hogy az első fordulóban messze elmaradt *a*-tól), hiszen a második fordulóban a szavazattöbbség alapján megelőzte a többi.

A példa bármennyire is abszurd, ami megengedett az elő is fordulhat: második fordulóbeli, jóval kisebb támogatottság is győzelemre vezethet.

A törvény ugyanis nem tiltja, hogy egy szavazópolgár – véleményét megváltoztatva – másra szavazzon a második fordulóban, mint azt az első fordulóban tette.

A leírt helyzet előállhat például úgy, hogy az első körben *a*-t és *b*-t támogatók távolmaradnak a szavazástól a második fordulóban.

4. Miért szükséges elnyerni az első fordulóban a szavazatok 50 százalékát? Bizonyos esetekben miért van szükség második fordulóra?

Vegyük újra szemügyre az említett példát! Ha most az *e* és az *f* jelöltre szavazók (összesen 10%) akárkit is jelölnek meg másodikiként, a rá eső szavazatok legfeljebb 10 százalékkal emelkedhetnek, tehát azt a jelöltet már az első forduló alapján győztesnek kellene tekinteni.

Általában: ha az első forduló győztese magasabb szavazatarányt ér el, mint a második helyezett szavazatarányának a kieső jelöltek összes szavazatarányával megnövelt értéke, akkor értelmetlennek látszik a második forduló lebonyolítása.

Egy, már eredményes szavazást kockáztatunk egy ki nem számítható, bizonytalan, véleményváltoztatást és távolmaradást is megengedő második fordulóval.

5. Két forduló helyett egy. Csak az első hely számít?

A kétfordulós választások kiküszöbölhetők lennének, ha a választópolgárok a jelölteket rangsorolnák. Ez is könnyen megvalósítható eljárástechnikát jelentene, például a jelöltek neve mellé a helyezési számok beírását.

Az eredmény megállapítása ezek után a szokásos módon, két lépésben, *de nem két külön fordulóval*, az alábbiak szerint történhetne:

1. lépés: Azon jelöltek kiválasztása, akik az összesítés legalább 15 százalékában 1-es helyezési számot kaptak.

2. lépés: Azoknál a szavazócéduláknál, ahol az elsőnek rangsorolt jelölt az 1. lépés alapján kiesett, a rangsorban következő, ki nem esett jelöltet kell figyelembe venni.

Lássunk erre egy példát.

Szavazók száma	Helyezés			
	1.	2.	3.	4.
5000	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>
4000	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>a</i>
3000	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>a</i>
2000	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>c</i>	<i>b</i>

Az első lépés alapján a *d* jelölt kiesik, mert nem kapta meg az érvényes szavazatok 15 százalékát.

A második lépésben a *d* jelöltre szavazók rangsorából az *a* jelölt lép az első helyre, így az *a* jelölt nyeri a választást, most már összesen 7000 szavazattal.

Ugyanakkor a táblázatból kiderül, hogy az *a* jelölt csak 5000 szavazónál előzte meg *d*-t, 9000 szavazó rangsorában *d* előzi meg *a*-t. Tehát más eredmény adódik a pluralitás (csak az első hely számít) és az egyszerű többségi elv alkalmazásával.

Ez utóbbi példa azt a kérdést is sugalmazza, hogy vajon a választások kimenetelét csak az első helyre adott szavazatok aránya (pluralitás) kell, hogy meghatározza? Az elutasítást, az utolsó helyre rangsorolást vajon nem kellene valamilyen módon figyelembe venni?

6. Mandátum +1?

A területi választókerületekben az érvényes szavazatok számát össze kell adni (*s*: összes érvényes szavazat). A választókerületben megszerezhető mandátumok számához (*m*) egyet hozzá kell adni, majd ezzel elosztani az összes érvényes szavazatot.

Az így kapott hányados az egy mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatszám. Meg kell állapítani az egy mandátum eléréséhez szükséges szavazatok számának kétharmadát (kétharmados határ). A kétharmados határ alatt nem lehet mandátumot kiosztani.

Nem tudni mi indokolja az $(m+1)$ -gyel való osztást. Ennek ugyanis nincs konkrétan értelmezhető jelentéstartalma. Viszont azt eredményezi, hogy az egy mandátumra eső átlagszavazatok más-más százalékát (*p*) kell képezni kétharmados határként, mandátumszerzési küszöbként:

$$\frac{s}{m+1} \cdot \frac{2}{3} = \frac{s}{m} \cdot \frac{p}{100}, \text{ amiből } p = \frac{200m}{3(m+1)}$$

Vagyis például 4 mandátum esetén ez 53 százalékos, 9 mandátum esetén 60 százalékos alsó határt jelent!

A kétharmados határ tehát csak látszólag egységes elv, valójában az egy mandátumra eső átlagszavazatok lényegesen különböző százalékos határát jelenti a területi választókerületekben.

7. *Praktikusság = igazságosság?*

Nem kap mandátumot a területi pártlista, ha az országos összesítésben nem szerez legalább 5 százalékos támogatottságot.

Vagyis hiába tesz eleget egy területi pártlista a mandátumszerzés egyéb feltételeinek, ha országos támogatottsága gyenge.

Ez a paragrafus nyilván azt a praktikus elvet hivatott szolgálni, hogy hatnál több párt ne kerülhessen a parlamentbe. Ellene mond viszont az egyéni képviselőjelöltek tetszőleges párt színeiben történő bekerülésének. Egyfelől tehát helyi érdekeket sért, másfelől viszont megenged.

8. *Választási győzelem 5 százalékos támogatottsággal?*

Egy másik abszurd helyzethez jutunk, ha megnézzük, mi az a minimális támogatottság, amivel egy képviselőjelölt megnyerheti a választást.

Tételezzünk fel hét jelöltet és 50 százalékos választási részvételt az első fordulóban. Az első hat jelölt kapja meg a szavazatok 15-15 százalékát, a hetedik a maradék 10-et.

Akkor a második fordulóra csak az első hat jelölt marad. Tegyük fel, hogy a második forduló is éppen csak, hogy érvényes (a választópolgárok 25 %-os részvételével), és a szavazatok továbbra is körülbelül egyenletesen jutnak az egyes jelöltekre ($25:6=4,1$).

Ez azt jelenti, hogy *egy választókerületben a szavazásra jogosultak kevesebb, mint 5 százalékának támogatottsága elégséges lehet egy képviselőjelölt választási győzelméhez!*

Ez az abszurditás pedig azt a kérdést veti fel: vajon a választások gyakorlatában csak az számít, hogy valamilyen módon eredményt hirdethessünk?

Mondhatná erre valaki: a focit is gólrá mérjük. Azt hiszem, ha ezzel a felfogással azonosulnánk, akkor a választások esetében az eredményt legfeljebb csak öngólokban mérhetnénk és a jelenleg érvényes választójogi gyakorlatunk szerint mérjük is.⁹

3.1.3. ÖSSZEHALONLÍTÁS AZ ARROW-MODELLEL

A magyar választási rendszer összehasonlítását a 2. fejezetben leírt Arrow-féle elvárásrendszerrel három körülmény is nehezíti:

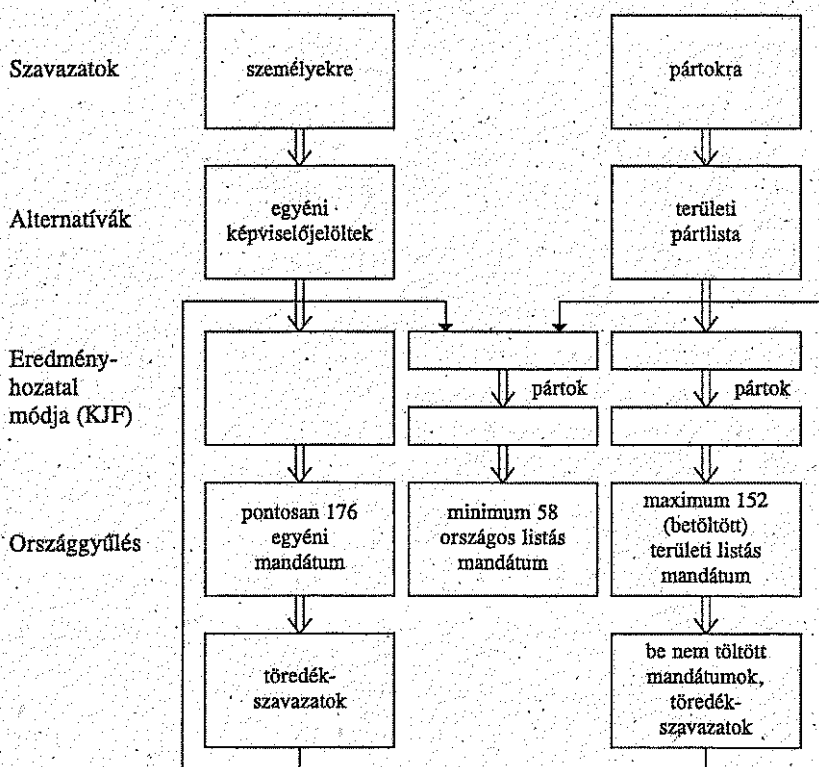
- a) kettős szavazás (az egyéni és a területi választókerületekben),
- b) kétfordulós választás (érvénytelen, illetve eredménytelen esetben),
- c) kompenzációs mandátumok (országos pártlistáról, töredékszavazatok alapján).

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy az Arrow-féle általános terminológiák szerint minek mi felel meg a magyar választási rendszerben. Ez pedig attól függ, hogy választási rendszerünket egészében (teljességében) vagy részleteiben vizsgáljuk.

Az előbbin a kimeneti oldalról való megközelítést értem, ahol a cél a betöltésre váró, 386 képviselői mandátumot elnyerő országgyűlési képviselő meghatározása.

De, ha egyszer a választás eredménye személyek kiválasztása, akkor az alternatívák nem lehetnek mások, és kollektív jóléti függvényként a teljes számítási rendszert figyelembe kell vennünk:

A magyar választási rendszer sémája

Ebben az esetben Arrow elnevezései a következőket jelentik:

Kollektíva: Magyarország választójoggal rendelkező polgárai (az 1. § szabályozza)

Alternatívák: az egyéni és a területi választókerületekben, illetve az országos pártlistán szereplő valamennyi potenciális képviselőjelölt (az 5. § szabályozza).

Egyéni preferenciák: a választópolgárok érvényes szavazatai – a nyilvántartás szerinti – egyéni és területi választókerületekben (14–25. §).

Kollektív preferencia: a választás eredménye; a 386 megválasztott országgyűlési képviselő (egyéni választókerületekből 176, területi választókerületekből 152, országos listáról 58).

Kollektív jóléti függvény: a választási eredmény megállapításának számítási módja (7–9. §, a zárórendelkezések 52. §-ának d) része, 4. sz. melléklet).

A választások Arrow-féle általános, elméleti megközelítésében alapvető kritérium; hogy a választópolgárok egyéni preferenciái (szavazatai) az alternatívákra vonatkozzanak. Már ez a legelemibb (tulajdonképpen csak formális) elvárás sem teljesül, hiszen szavazataink pártokra is vonatkoznak (területi lista). Nincs is értelme tehát választási rendszerünk egészét a kollektív jóléti függvényekkel szemben támasztott elvárásokkal összevetni.

A részleteiben történő összehasonlítás azt jelenti, hogy külön-külön meg kell vizsgálni a választási rendszerünkbe beépített három kollektív jóléti függvény működését.

Ezek közül az egyik az egyéni választókerületekből, a másik a területi pártlistákról, a harmadik pedig az országos listákról bekerülő képviselőket határozza meg (lásd a választási rendszer sémája).

Ez utóbbi a személyekre leadott töredékszavazatokat úgy tekinti, mintha a pártokra adtuk volna, tehát itt sem lehetséges az arrow-i feltételrendszerrel való összehasonlítás, hiszen a választók preferenciáinak egy része más alternatívákra vonatkozik (helyi képviselőjelöltek), mint amiből a választások győzteseinek egy része kikerül (országos pártlista jelöltjei).

Az egyéni képviselők választásának mechanizmusa:

Beszélhetünk-e teljes és következetes egyéni rendezésekről? A választás rendkívül leegyszerűsített eljárás technikája (egyetlen jelöltre szavazás) azt jelenti, hogy jelöltünket preferálhatjuk az összes többivel szemben, de azok viszonyáról (relatív alkalmasságáról) nem nyilváníthatunk véleményt.

Ez kiegészülhet a második választási fordulóban leadott szavazatunkkal, tehát maximálisan két jelölt egymáshoz, illetve az összes többihez viszonyított alkalmasságáról nyilatkozhatunk.

Nem elvárás a következetes szavazás abban az értelemben, hogy a második fordulóban másra is voksolhatunk, még akkor is, ha jelöltünk nem esett ki az első fordulóban.

Az egyéni választókerületekben nem érvényesül tehát sem az I. sem a II. axióma az egyéni preferenciákra vonatkozóan. Ami a végeredményt, a kollektív rendezést illeti, a második fordulóban megmaradt jelöltekre vonatkozóan teljes és tranzitív is.

Ha pedig az első fordulóban kiesett jelöltek között – az adott választókerület számára – indifferens viszonyt tekintünk, akkor a két axióma a teljes alternatíva-halmazra (jelöltlistára) is érvényes.

Nézzük most a feltételek teljesülését.

Az 1. feltétel *a)* és *b)* része teljesül, hiszen mindkét fordulóban legalább három jelöltnek kell indulnia, az érvényességhez pedig a választókerület több, mint 50 százalékos (első forduló), illetve 25 százalékos (második forduló) szavazati aránya szükséges.

A *c)* rész viszont nem teljesülhet, mivel az egyéni rendezések eleve nem teljesekek, így tetszőlegesek sem lehetnek.

Az egyéni képviselők választásának módszere a viszonylagos többség (pluralitás), ahol csak az számít, hogy az első helyre melyik jelöltet, hányan szavazták. Ez pedig automatikusan teljesíti Arrow további feltételeit.

Azt mondhatjuk tehát, hogy külön-külön mindkét választási forduló eredményhozatali módja teljesíti a 2–5. elvárásokat.

Ha azonban a két választási fordulót úgy tekintjük, mint az eredményhozatal egy-egy fázisát, akkor a 2. és a 4. feltételeket megsértjük. Az első forduló (amennyiben nem eredményes) ugyanis nemcsak szűrő, hanem érvénytelenítő szerepet is játszik a szavazatok vonatkozásában.

Nem érvényesül az egyéni és a kollektív értékrendek pozitív asszociációjának és az állampolgárok szuverenitásának elve sem.

A területi választókerületekben pártokra szavazunk, az összesítés pedig a pártok rangsorát adja. Ennek számítási módja szintén a pluralitás, tehát kielégíti az 1–5. feltételeket (az 1. feltétel *c)* részét leszámítva).

Más kérdés, hogy az összesítések finomításával – az egyes pártokhoz rendelt – mandátumokat kapunk, amelyek végül is személyekben realizálódnak. Ha tehát a bemeneti oldalon pártokat, a kimeneti oldalon személyeket tekintünk, akkor megint csak nincs értelme a feltételek teljesítéséről beszülnünk, az egyes alternatíva-halmazok különbözősége miatt.

3.2. Önkormányzati képviselők választása

Az önkormányzati képviselők (és polgármesterek) választását az 1994. évi LXII. törvény szabályozza.¹⁰

A törvény elfogadását hosszas vita előzte meg. Ezt jelezte, hogy az ellenzéki képviselők tiltakozásul távolmaradtak a szavazástól.

A törvény alapvetően konzerválja az országgyűlési képviselők választásának rendszerét, ezzel együtt hibáit is. Megőrzi a választások – a szó szoros értelmében is tekinthető – „kevert” jellegét, és meghagyja a kompenzációs lista intézményét. Viszont egyetlen forduló alapján hirdet eredményt.

A koalíciós pártok politikusai két körülményre hivatkoztak a törvénytervezet elfogadásakor. Egyrészt arra, hogy a parlamenti képviselők

selők választási rendszerének megváltoztatásával nem maradna már elég idő a választópolgárok tájékoztatására, másrészt az egyfordulós választás egyszerűsítést és további többletkiadás megspórolását jelenti.

Ezek az érvek azonban elfogadhatatlanok. Ami a választópolgárok tájékoztatását, felvilágosítását illeti, már a parlamenti választások esetében is leszűkült a szavazás mikéntjére, technikai részletkérdéseire. Nem terjedt és – az eredményhozatal rendkívüli bonyolultsága miatt – nem is terjedhetett ki a tájékoztatás a szavazatok figyelembevételének módszerére. Ez egy átlagpolgár számára teljességgel követhetetlen.

Ha pedig a választások lebonyolítása gazdasági kérdés, akkor miért nem volt egyfordulós már az országgyűlési képviselők választása is?

A törvénytervezettel kapcsolatban – a viták ellenére is – olyan elvi konszenzus alakult ki, hogy nem pártérdekeket, hanem helyi, a települések lakóinak érdekeit, akaratát kell érvényre juttatnia. Vagyis a választás szempontjaként – pártbeli hovatartozástól függetlenül – társadalmi igényként újra az emberi minőség került előtérbe.

Vajon segítette-e az önkormányzati törvény az emberi minőség előtérbe kerülését?

Segítette abban az értelemben, hogy megengedte a képviselőjelöltek indulását társadalmi szervezetek (egyesületek, szövetségek) színeiben (támogatása mellett) is.

Gátolta viszont a kompenzációs lista meghagyásával, és ezzel összefüggésben a kevert választási szisztémával. Ezzel ugyanis esélyt adott olyan jelöltek bekerülésére, akiknek az esetében igenis a pártbeli hovatartozás számít, nem pedig a támogatottság.

A kevert választási rendszer problematikáját részletesen elemeztük az előző fejezetben, a parlamenti képviselők választási mechanizmusánál.

A kompenzációs listának talán van – ha nem is feltétlen – létjogosultsága a kormányzó párt meghatározása szempontjából. Kevésbé indokolható viszont a helyhatósági választások esetében, hiszen ott nem beszélhetünk az önkormányzat kormányzó pártjáról.

Ami ennél is nagyobb problémát jelent, az a mód, ahogyan egy település önkormányzatának kompenzációs mandátumait betöltik a választópolgárok szavazatai alapján, pontosabban a szavazatok manipulálásával.

Amikor ugyanis egy választókerületben leadjuk szavazatunkat egy jelöltre, akkor csak és kizárólag személyre szavazunk. Mégis, szavazatunkat figyelembe veszik úgy is, mintha az illető pártjára is szavaztunk volna. Csakhogy erről a választópolgárok nem (vagy csak nagyon kevesen) tudnak és nem is adtak rá felhatalmazást. A választójogi törvény viszont igen!

A kompenzációs lista ahhoz hasonlatos, mintha az olimpián az egyes országok éremtáblázata alapján újabb érmekeket osztanának ki olyan versenyzők között, akik a versenyeken nem is indultak, vagy éppen utolsók lettek.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

1. Már túl vagyunk a második szabad magyar választásokon. Az eredmények mindenki előtt ismertek. A jelen tanulmány nem foglalkozik ezek elemzésével.

Az egyik továbblépési lehetőséget jelenthetné annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a jelenleg érvényben lévő választási rendszerünk mennyiben járult hozzá – az emberek „bölcességén” túl – az eredmények illetően alakulásához a parlamenti és önkormányzati képviselők választása esetén.

2. Az országgyűlési képviselők választási rendszerének kritikai elemzésében néhány konstruktív változtatási javaslat is megfogalmazódik. A tanulmány folytatásaként jó lenne kidolgozni az országgyűlési és az önkormányzati képviselők választásának új rendszerét, figyelembe véve a jelenlegi rendszer kritikáját és a választások elméletének legfrissebb tudományos eredményeit is. Ez elsősorban a szavazás eljárás technikájának és az eredménymegállapítás módjának megváltoztatását jelentené.

3. Választójogi törvényünk csak egy a sok közül. Az elmúlt négy évben hozott törvények mennyiségére igen, minőségére viszont aligha lehetünk büszkék. Rosszul működő, összehangolatlan, könnyen kijátszható, az egyes tárcák között nem egyeztetett, hatásvizsgálatnak alá nem vetett törvények, rendelkezések tömege született.

Gondoljunk csak a tárgyalt választójogi törvényen kívül a közalkalmazotti, a kárpótlási, a közoktatási, az exporttámogatási vagy akár a privatizációs törvényekre. Nem kellett nagy jóstehetség előre látni, hogy például a hibás közalkalmazotti törvény miatt a pedagógusok először egymással, majd az önkormányzatokkal, ők pedig a pénzügyminisztériummal fognak összeveszni, hogy az exporttámogatási rendszer az áfa-csalóknak kedvez, hogy a privatizáció szabályozatlansága szabad rabláshoz vezet, hogy közoktatási törvény az oktatás tartalmának és ellenőrzésének kidolgozása nélkül nem működhet, és még folytathatnánk.

4. A jogi szabályozás rendkívül fontos. Az is nyilvánvaló, hogy a törvények tartalmának, jogi mondanivalójának összhangban kell lenniük egymással és az alkotmánnyal, ehhez pedig csak a jogalkotók értenek igazán.

A tartalom azonban nemcsak jogi konzekvenciákat és valamilyen módon (jól vagy rosszul) való működőképességet jelent, hanem bizonyos alapelvek érvényesülését, racionalitási és szakmai szempontok messzemenő figyelembevételét is.

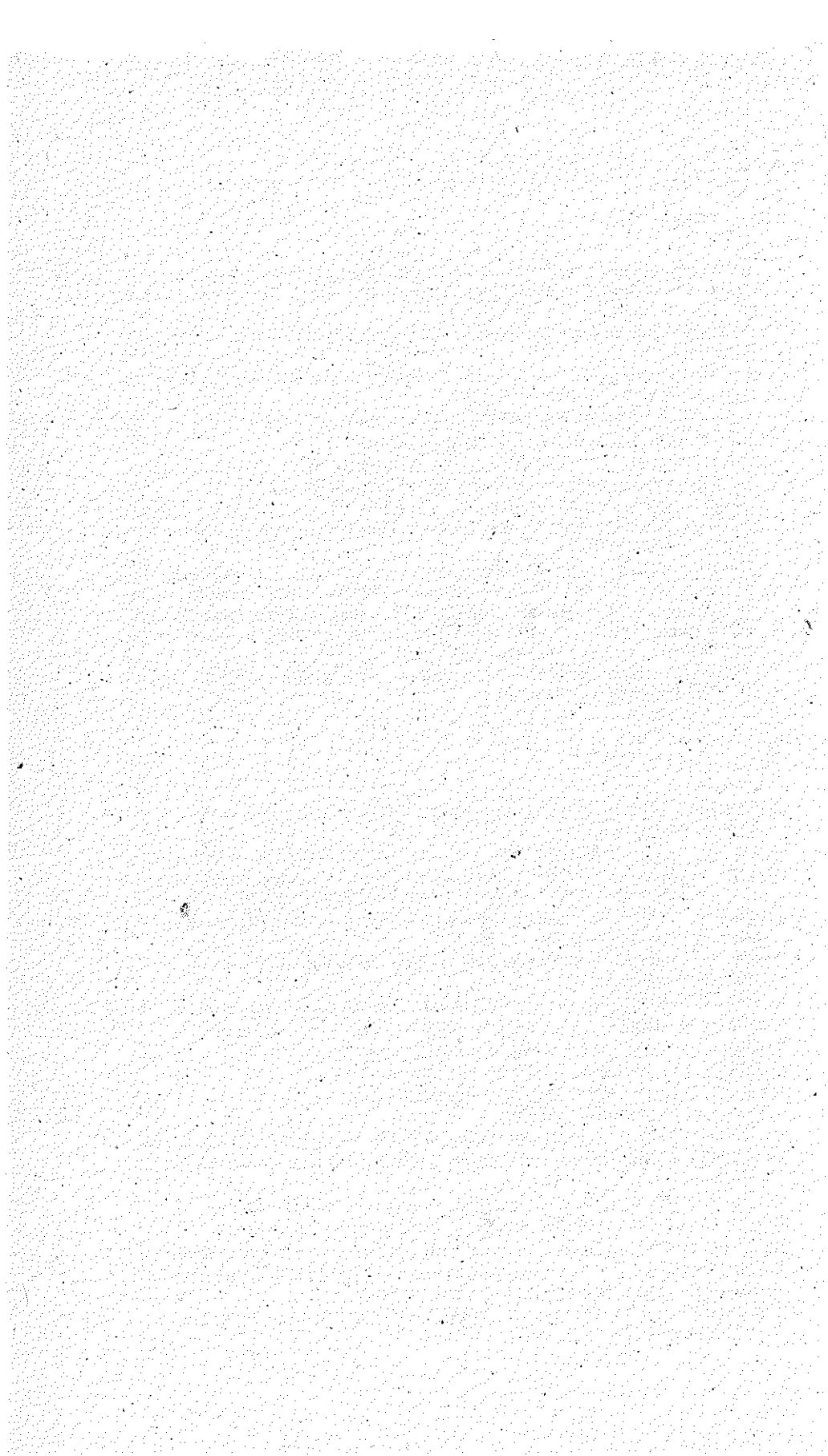
A törvényelőkészítés folyamatában tehát hatékonyabb működést biztosító – divatos kifejezéssel élve interdiszciplináris – összefogásra lenne szükség. Remélhetően ez az összefogás érzékelhető lesz majd az 1998-ig megváltoztatandó választójogi törvényünk esetében is.

JEGYZETEK

- ¹ Talán szerencsésebb lenne Arrow kollektív jóléti függvény elnevezése helyett egyszerűen csak kollektív függvény kifejezést használni, hiszen a függvény jólétsége éppen az elvárások kielégítésétől függ.
- ² Ennek a feltételnek nem tesz eleget az 1.3. fejezettrészben ismertetett minimális megbánás elve.
- ³ Az idézet Göncz Árpád köztársasági elnöknek a választás időpontját bejelentő beszédéből való (1994. február 4.).
- ⁴ Az érvényes szó valószínűleg elírás, helyette eredményes kellene.
- ⁵ A két legtöbb szavazatot kapott jelölt lenne helyesen.
- ⁶ „Elveszik a képviselő személye és a szavazók között összekötötés, mert az emberek az egyéni kerületekben is pártokra szavaznak” (Arató 1994).
- ⁷ „Angliában és az USA-ban pártokra egyáltalán nem szavaznak. A pártok szavazati arányai csak statisztikai, de nem politikai és közjogi faktumok, mint Magyarországon” (Arató 1994).
- ⁸ És van egy misztikus harmadik, az országos pártlista, amire közvetlenül ugyan nem szavazunk, mégis közvetve befolyásoljuk az országos listás mandátumok elosztását.
- ⁹ „A magyar választási rendszer nemcsak teljesen más és sokkal komplikáltabb, mint a német, hanem – nagyfokú eredetisége ellenére – ez olyan rendszer, amelynek sokkal rosszabbak a következményei” (Arató 1994).
- ¹⁰ A törvényt (*Magyar Közlöny*, 1994/98. szám) az Országgyűlés az 1994. szeptember 30-i ülésnapján fogadta el.

IRODALOM

- Arató András 1994. A magyar közjogi rendszer két súlyos fogyatékosága. *Népszabadság*, május 30.
- Arrow, K. J. 1951. *Social Choice and Individual Values*. New York, Wiley. 2nd ed.
— 1979. *Egyensúly és döntés (Válogatott tanulmányok)*. A tanulmányokat válogatta és a bevezetőt írta: Kornai J. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Bergson, A. 1938. A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics. *Quarterly Journal of Economics*, 52.
- Fekete, Gy. Attila 1994. Választójogi törvényünk nem a legjobb. *Népszabadság*, május 9.
— 1994. Közvetlenül választunk polgármestert. *Népszabadság*, augusztus 10.
— 1994. Egy választó több indulót is jelölhet. *Népszabadság*, augusztus 17.
- Kindler József 1978. *A lényegtelen alternatívák problémája*. BME, Ipari Üzemgazdaságtan Tanszék. Kézirat.
- Kindler J.–Papp O. 1977. *Komplex rendszerek vizsgálata*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Kornai János 1971. *Antiequilibrium*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Neumann J.–O. Morgenstern 1944. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton
- Sen, A. K. 1977. *Social Choice Theory: A Re-examination*. *Econometrica*
— 1979. *Social Choice Theory: Handbook of Mathematical Economics*
- Sereg András 1994. Fejezetek a választási matematikából. *Népszabadság*, április 23.
- Török Tamás 1983. *Bevezetés a társadalmi választások elméletében*. Közgazdaságtudományi Egyetem. Doktori értekezés.
- Witkowski C. J. 1992. Mathematical Modeling and the Presidential Election. *Mathematics Teacher*, October

KÖNYVEKRŐL

BALÁZS ZOLTÁN

Szézám – és ami benne van

Leo Strauss—Joseph Cropsey (szerk.):

A POLITIKAI FILOZÓFIA TÖRTÉNETE I-II.

Fordította: Berényi Gábor, Greskovits Endre, Készthelyi András,
Mezei György, Seres Iván, Tagai Imre. Európa 1994.

I.

Egy több mint 1300 oldalas, kétkötetes művet néhány oldalon bemutatni tulajdonképpen nem is lehetséges; ezúttal pedig ráadásul olyan munkával van dolgunk, amely az egész nyugat-európai politikai gondolkodást kívánja felölelni, s ennek megfelelően szerzői gárdája is hatalmas: 33 főt tesz ki. Természetesen még véletlenül sem gondolom, hogy az ismertetett szerzőknek és filozófiáknak kivétel nélkül szakavatott ismerője volnék, s ezért csak kivételképpen vehetem magamnak a bátorságot, hogy imitt-amott részletekbe is belebocsátkozzam. Inkább egy olyan olvasót szeretnék képviselni, aki a politikai filozófia problémáinak egyre elmélyültebb kutatója kíván lenni. Mégis, ennek a műnek a kritikai ismertetésére azért vállalkoztam, mert Leo Strauss politikai filozófiája önmagában is érdekel, bár a Mester mindeddig nem tudott igazáról meggyőzni.¹

A helyzet ugyanis az, hogy a szóban forgó nagy munka voltaképpen nem egy pozitivistá szellemű lexikon, hanem a mesternek és tanítványainak a Könyve (vagy Könyvei?), ennél fogva nem is annyira nehéz a recenzens dolga, mint első pillantásra látszik, hiszen ha a koncepció alapelvét, vezérfonalát sikerül megtalálni és fölfejtetni, akkor nagyon sok részletprobléma magától a helyére kerülhet.² Így például máris választ találtunk arra a jogos észrevételre, hogy a bemutatott filozófusok és filozófiák közül miért hiányzik pl. Bodin, Condorcet,

Constant, de Maistre, Acton, Macaulay, Schmitt és mások, s miért van jelen – ehhez képest – pl. Hegel, Dewey, Husserl, Heidegger. Pontosabban a válaszból egyelőre csak annyi ismeretes, hogy azért, mert nem lexikonról van szó, hanem politikai filozófiai koncepcióról, amelyet a dolgok rendje szerint a szerzők – legyenek akárhányan – szeretnének az olvasóval elfogadtatni. Arra azonban – már csak műfaji okok miatt sem – lehet számítani, hogy ezt a koncepciót az egyszerűség kedvéért valahol ki is fejtik. Igaz, a lefordított harmadik kiadáshoz – amely Strauss halála után jelent meg – már egy, ehhez a kifejtéshez használhatónak látszó Strauss-tanulmányt csatolt a szerkesztő. Ám ezzel meg az a gond, hogy csak a straussi gondolkodásra jellemző problémák, témák taglalására szorítkozik, bizonyos alapvető kérdésekre itt sem kapunk választ. A legalapvetőbb kérdés pedig – amellyel tapasztalataim szerint már az első Strauss-szöveg elolvasán szembekerül az addigra már kevésbé nyájas, fejét vakargató olvasó – roppant egyszerű és rövid: Mit a csodát akar a szerző az egészszel mondani?

Mármost ha éppen ez nem derül ki, akkor annak nyilván komoly oka van. Erre azonban szerencsére könnyebb rájönni: Strauss ugyanis lefektette – és sajátos módon publikálta – a nempublikus (exoterikus) írásmód alapelveit, amelyek szerint bizonyos szövegek megértéséhez (pontosabban a szerző „tanításának”³ megértéséhez) különleges feltételek teljesülése szükséges. Mindenekelőtt megfelelő diszpozícióra van szükség, magyarul a helyes tanítványi magatartás elsajátítására, amely nélkül nem táruul föl semmiféle Szézám. A varázsige hatástalan marad. A varázsige pedig úgy szól, hogy „van Szézám”. Hogy ne beszéljünk rébuszokban: egyszerűen arról van szó, hogy Strauss szerint a filozófusok a klasszikus korban, de részben azután is (hogy pontosan meddig, arra eddig még nem találtam választ, pedig fontos lenne) a *társadalomra nézve veszélyes* tanaikat (de legalábbis: kérdéseiket) nem adhatták elő úgy, hogy azokat bárki megértse, történéjk ez akár a társadalom, akár a saját érdekükben. A tömegeknek szól az ún. exoterikus tanítás, a beavatottaknak, beavatandóknak pedig az ezoterikus tanítás, amelynek jelenlétére olyan jelekből lehet következtetni, mint a föltűnően ostoba (esetleg ostobán föltűnő) vagy éppen nagyon is burkolt ellentmondások; a szöveg szerkezete, idézési technikája, hivatkozási apparátusa, különösen tekintettel azokra a tekintélyekre és *érvekre*, akikre és amikre a szerző *nem* hivatkozik; furcsa „vagy”-os szerkezetek, ahol két egymást kizáró, mégis ugyanarra a dologra vonatkozó állítást köt össze ez az ügyes kötőszócska stb. A részletek „Az üldöztetés és az írás művészete” című esszében olvashatók (lásd 1. jegyzet).

A következtetés ezek után aligha lesz váratlan: mi van akkor, ha Strauss és tanítványi köre ugyanezt a technikát alkalmazta, s ennek tudható be, hogy a jámbor olvasó mondjuk a szóban forgó politikai filozófiatörténetet, ha ugyan egyáltalán átrágtá magát rajta, tisztelettel ugyan, de mint olvashatatlant és követhetetlen rögvést és véglegesen visszahelyezi a könyvespolcára? Nos, feltételezésem szerint

Straussnak van mondanivalója (hiszen ő filozófus), de ez a mondanivaló („üzenet”, pontosabban „tanítás”) egyrészt tényleg el van rejtve, mert „veszélyes”; másrészt viszont egyáltalán nem bonyolult. Sőt, olyannyira egyszerű, hogy szinte minden ismertett gondolkodónál rá lehet jönni, minthogy ezek a gondolkodók is ugyanezt az üzenetet rejtették el, Straussék szerint legalábbis, s ezt kell minduntalan fölmutatni, lehetőleg persze úgy, hogy csak a Szézámbe belépettek értsék.⁴ A dolgot legföljebb az bonyolítja, hogy egyes filozófusok nem voltak eléggé óvatosak, sőt, kimondottan naivak voltak, amiből viszont az következik, hogy kellő távolságtartással kell őket kezelni, szabadszájúságukért megróva őket, de úgy, hogy alapvető tanításukkal azért egyetértsünk.

A fenti gondolatmenetnek megfelelően a következőképpen érdemes továbbhaladnunk: elsőbben is áttekintjük a könyvet, lehetőleg a kulcsfigurákra koncentrálva⁵; majd a legegységelműbb Strauss-szöveg alapján röviden összefoglalom a politikai filozófia történetének straussi koncepcióját (ez a szöveg a „Mi a politikai filozófia?”, amit talán érdemes lett volna csatolni a magyar kiadáshoz, annak tudatában, hogy nem várható a közeljövőben Strauss összes műveinek hazai kiadása), hogy végül a kötet Straussról szóló zárótanulmányát is fölhasználva a lehetőségekhez mérten a helyére tegyük a straussi filozófiát is.

II.

Kezdjük tehát a politikai filozófia történetét⁶, amelyben az antik görögöséget négy gondolkodó képviseli: Thuküdidész, Platón, Xenophón és Arisztotelész.

Thuküdidész (D. Bolotin) Peloponnészoszi háborúja a nyitó olvasmányunk. Minden egyéb figyelmeztetés helyett: a politikai *filozófia* egy *háború* történetének leírásával kezdődik, amelyben az *igazságosság* vagy igazságtalanság problematikáját elemezzük. A kontextus csak első pillantásra tetszik morbidnak, hiszen ki tagadhatná, hogy az extrém esetekből többet tudunk meg, mint az unalmas mindennapokból. Mire tanít (és fontos: rejtve, tele belső ellentmondásokkal nevel) Thuküdidész? Nagyjából a következőkre. A háborúban nyers érdekek irányítják a cselekvést, az igazságosságra hivatkozni is csak érdekből szokás. Nincs gondviselészerű büntetés vagy jutalmazás. Maga a háború igazságtalanság. Ám ez nem érv emellett, hogy létezik igazságosság. Sőt, aki az igazságosság alapján vagy nem a nyers erőviszonyok pontos felmérése után cselekszik, az vessen magára, ha veszít. Ez az örök igazság az emberről: (Mindezt a szerző persze úgy adja elő, hogy közben minduntalan elítéli az igazságtalanságot.)

Van azonban Thuküdidész könyvében egy szereplő, Diodotosz, akit Bolotin a szerző szócsövének vél. Ennek a szereplőnek ezért kulcsszerepe van: érvelési technikájának megértésén (a népgyűlés meggyőzésére) voltaképpen Thuküdidész könyvének megértése mú-

lik. Ez a technika a következőképpen épül föl (figyeljünk jól): először is közli a hallgatósággal (az olvasóval?), hogy nincsenek hátsó szándékai, de ha lennének, akkor is letagadná őket. Utána alkalmazkodik a hangulathoz, egyetért népszerűbbnek látszó ellenfelével (hogy ti. nincs igazságosság), majd önmagának ellentmondva egy nyakatekert érvelés végén az igazságosságra hivatkozik. Csakhogy, folytatja Bolotin Thuküdidész-Diodotosz elemzésében, a szónok valójában egyetért ellenfelével, hogy ti. nincs igazságosság, ám saját érdeke és emberszeretete egyaránt úgy kívánja, hogy ezt tagadja, vagyis meggyőzze hallgatóit arról, hogy van igazságosság.

Ha az olvasó ezt megértette, voltaképpen mindent megértett. Hiszen mi történt itt? A filozófus a kellő pillanatban föllépett, a hagyományok betartására intette a népet, amelyik éppen lázadni készült azok ellen, holott nála jobban senki sem volt (senki sincs) tisztában azzal, hogy a hagyományok esetlegesek (s ezt persze csak az érti meg, aki képes az ellentmondások szövevényéből kihámozni az igazat). Íme, Thuküdidész-Diodotosz, aki tulajdonképpen, mint látni fogjuk, nem más, mint Szókratész.⁷

Hiszen Platón (*L. Strauss*) Szókratésze ugyanezzel a problémával küzd: mit kezdjünk az igazságtalanságra vonatkozó tudással akkor, amikor az igazságosság *lehetőségességét* kell bizonyítanunk? (Strauss gondosan megemlíti Platón isten- és lélek-bizonyításait, ám ugyanolyan gondosan elfelejti kifejtetni őket – közvetett bizonyítékot nyújtva ezzel arra, hogy nincs gondviselés.) Szókratész megkísérli a lehetetlent: felépíteni egy államot. A kulcskérdés, ismételjük, a lehetőségre vonatkozik. A bölcs először is azt látja be, hogy az ő uralma nélkül szóba sem kerülhet egy tartós és stabil állam – s ez kellemetlenül érinti, hiszen egyrészt nincs kedve uralkodni, mert inkább a boldogságot választaná, másrészt tudja, hogy esélye sincs sok erre, mert mint filozófust gyűlölik. Mégis, miért igaz az, hogy az ő uralma az egyedül természetes uralom? A választ Traszümakhosz, Szókratész szofista (és közönséges) ellenfele magatartásában találjuk meg. Traszümakhosznak igaza van – ám ő nem birtokosa az igazi bölcsességnek, vagyis tudása (hogy ti. nincs igazságosság) romboló. A nem-filozófus kezében a tudás halálos veszély a társadalomra. Traszümakhoszt el kell hallgattatni, hogy egy hosszú nevelői folyamat révén szomorúan mosolyogva adhassunk igazat neki. Íme Strauss mint Szókratész.

S mit üzen nekünk *Xenophón* (*C. Bruell*)? Nos, Xenophón egyrészt bemutatja Kürosz neveltetésében, hogy mire vezet a hiányos nevelés – vagyis az emberi természet mibenlétére vonatkozó tudás (hogy ti. az rosszra hajló) annak tudása vagy megértése nélkül, hogy a hagyományok azért fontosak, mert a rosszrahajlás romboló társadalmi következményeitől megóvnak, szükségképpen kudarcot készít elő. De Xenophón ennél is tovább megy. Szókratész életére emlékezve lényegében azt mondja, hogy a filozófus élete a legboldogabb. Ő mégsem ezt az életet követte, hiszen politikus volt. Csakhogy olyan politikus, aki tudta, mi az igazi tudás. Nem volt képes követni meste-

rét, de emlékéit tisztára mosta (merthogy Szókratész nem volt ártatlan), s jó *tanítványnak* bizonyult – nem úgy, mint Kúrosz.

Arisztotelész (C. Lord) legfontosabb újdonsága, hogy még Platónnál is homályosabb, ami azt jelenti – mint tudjuk –, hogy ravaszabb. Hiszen ő sem bizonyítja sehol, hogy az igazságosság természetből való (bármennyire is ezt olvasták ki belőle a középkor teológusai), bár kijelenteni kijelenti. Ő is nevel, érvel, oktat, ám a célszemélyek egyértelműen a politikusok: az erényes élet nemcsak a filozófusok kiváltsága, hanem a közéletnek elkötelezettké is. Minthogy azonban Arisztotelész filozófus, nem kételkedhetünk abban, hogy a filozófusét tartotta a legjobb életformának, tehát amit a politikuséről mond, azt nevelő céllal mondja. Platón a filozófus magasabbrendű életét még bizonyítani kívánta – Arisztotelész erre legyint: minek? (Ezt abból tudjuk, amiről nem írt.) Sokkal jobb, ha a dolgot nem bolygatjuk, s a nyugalom, a béke és a rend érdekében megelégszünk azzal, hogy a politikusok legrosszabb hajlamait irtogatjuk. Teremtünk olyan kultúrát, amelyben az erényt megbecsülik, lehetőleg békén hagyják a filozófust, s akkor nem kell a legjobb államforma filozófiai kidolgozásával bajlódnunk. Arisztotelész végtelenül gyakorlatias filozófus – az irodalom legnagyobb mestere.

A négy nagy antik bölcset után persze már egy más korszak következik (Cicero hozzájuk képest nem mond újat), melynek egyik első és egyik legnagyobb alakja vitathatatlanul *Szt. Agoston (E. L. Fortin)*. Agostont nehéz lenne azzal vádolni, hogy nem hitt a gondviselésben; filozófiája és teológiája szétválaszthatatlan. Tanai eléggé ismertek, s nemcsak a két város vagy két társadalom tételére gondol a szerző, hanem Róma történetének agostoni értékelésére is: ebből ugyanis azt tudhatjuk meg, hogy mennyire káros a társadalom erkölcsére nézve a hamis vallás és a hamis vagy tökéletlen erény. S arról is hangsúlyozottan értesülünk, hogy a kereszténység nem számolja föl eo ipso az emberi természet rosszását, ezért szükség van világi kormányzatra is – még akkor is, ha nem keresztények gyakorolják a hatalmat. Továbbá az sem elhanyagolható, hogy a kereszténység mint helyes vallás a társadalom számára létfontosságú erényeket (hazafiság) sem ingatja meg. Mindazonáltal bármennyire is helyes elveket hirdetett Agoston, végső soron ítéletének helyességét egyvalami korlátozza: mivel keresztény volt, nem lehetett filozófus (I. 271. old.). Vagyis, tehetjük hozzá sóhajtván, nem lehetett a *tudás* birtokában.

Al-Fárábi (M. Mahdi) és *Májmúni Mózes (R. Lerner)* a középkor iszlám és zsidó környezetben keletkezett filozófiáit példázza, mindketten Strauss személyes felfedezettjei. S ennek oka igen gyorsan nyilvánvalóvá is lesz: Al-Fárábi a legtisztább platónizmust képviseli, ti. a fentebbi interpretációban: a törvény és az igazságosság emberi eredetű, s ráadásul bűnben és igazságtalanságban fogantatik, ám a társadalom fennmaradásához olyan prófétai és filozófusi teljesítményre van szükség, amely képes végrehajtani a fordulatot az igazságtalanságból az igazságosságba (de szükség esetén ennek fordítottjára is készen áll). Májmúni Mózes szövegeiben inkább a prófétai hivatás

taglalását találjuk. A próféta – pontosabban „a” próféta, vagyis Mózes – alapító, törvényhozó és a tudás birtokosa. Figyeljünk arra, hogy a próféta a törvényhozó – s nem Isten – jöllehet a törvényt „felülről” kapja (vö. I. 329. old.). A törvény azonban – s ebben Májmúni Mózes határozott álláspontot képvisel – nem racionális.⁸ A törvény hit kérdése. Ez azonban – az adott összefüggésben – azt jelenti, hogy a törvény és az erények politikai intézmények.

Mire számíthatunk mindezek után a nagy Arisztotelész-kommentátor, *Szt. Tamás (E. L. Fortin)* műveit tanulmányozva? Természetesen mindenekelőtt arra, hogy a filozófia és a kinyilatkoztatás igazságainak újszerű összekapcsolása hangsúlyos téma lesz. Az is. Fortin korrektül ismerteti a Szt. Tamás-i újdonságokat, a természeti törvény fogalmát, az erények Arisztotelészhez képest sokkal analitikusabb koncepcióját, a természeti törvény követése iránti belénk oltott értelmes vágynak a tételét, a törvénytípusok hierarchikus fölépítését. Jellemző azonban, hogy ezek után – a könyv eddigi vonalvezetésétől eltérően – a szerző *értékel:* kijelenti, hogy a biblikus hit és a filozófia között szakadék van (s jelzi, egyébként megfontolandó érvként, hogy a tomista megoldás erre a „dilemmára” azzal a *filozófiai* következménnyel járt a későbbi korokban, hogy az akarati, vagyis a nem értelmi tevékenységre való hivatkozás [először Istenről, majd az emberről szóló tételekben] a kelletténél nagyobb szerephez jutott). Sőt, tovább is mehetünk: az igazi antagonisztikus ellentét a filozófus és a hívő életforma között van: „az a szakadék, mely a tudós Tamást a tudós Arisztotelésztől elválasztja, határtalanul szélesebb annál, mely a tudós Tamást az egyszerű, ámde istenfélő (Remete Szent) Antaltól elválasztja.” (I. 372. old.) Magyarán: Szt. Tamás, akárcsak Szt. Ágoston, nem méltó a filozófusi címre. Hogy miért? Csak.

Bezeg *Páduai Marsilius (L. Strauss)* a maga traktátusában nagyon helyesen hinti el a kétely magvait, főként azáltal, amit nem bizonyít (túlvilág, természeti törvény léte, igazságosság); ezzel szemben a papság és a vallás szerepére nézve mutatis mutandis ugyanazt tanítja, mint Arisztotelész. Ezzel a vallást ismét a politika (és a politikai szuverén) hatáskörébe utalja, s ehhez Marsilius nem áttal egészen demokratikus érveket is felhozni. Ám Strauss siet kimutatni, hogy egészében véve azért Marsiliusnak is inkább egy arisztokratikus társadalmi berendezkedés volt igazán ínyére. Van azonban még egy fontos elem Marsilius írásában, s valószínűleg emiatt készítette ezt a részt maga a mester. A következő gondolkodó ugyanis Machiavelli, s a hozzá átvezető elem Marsiliusnál az elmélkedő, filozófusi lét-, illetve életforma boldogító voltában való elbizonytalanodás, amely a teológiától való megcsömörlésből ered.

Machiavelli (L. Strauss) maga a Kísértő, a Megrontó, az Istenkáromló. (Nem tudom megállni, hogy ne idézzem Strauss egyik jellegzetes, hátborzongató „vagy”-os mondatát: „Ez fontos része annak, ahogy ő [ti. Machiavelli] a fiatalokat neveli, vagy – hogy a hagyományos kifejezést használjuk – ahogy a fiatalokat megrontja.” [I. 427. old.]). Machiavelli anti-Bibliája Livius, Róma történetírója, témája

az alapító fejedelem, hangulata a Fortunának kiszolgáltatott ember szomorúsága, alteregója Mózes, a próféta. Strauss egész exoterikus apparátusát beveti, számmissztika, titkos utalások, megegyezések, analógiák utalnak a Tanításra, anélkül azonban, hogy a filozófus vizsgálása fölbukkanna.

A modernség másik ősforrása *F. Bacon (H. B. White)*. Bacon igazi filozófus volt, vagyis tudta, hogy mit nem tudhatunk. Ugyanakkor azonban más szemmel tekintett az emberre és környezetére – a természetre –, mint a klasszikusok. Utópiája a tudomány áldásaiban bővelkedő államról szól, amely azonban nem egyszerűen „a boldog város”. Hiszen Bacon még tudta azt is, hogy az ember szájalomra méltó lény, s a boldogság kevesek kiváltsága. Mégis, a szájalom a bölcsüket a jólét növelésére indítja, hogy legalább a természetnek ne legyen az ember teljesen kiszolgáltatva, ha önmagától nem is tud megmenekülni. A veszély azonban ott lappang minden felfedezésben, találmányban, s csak a helyes filozófia a biztosíték arra, hogy az ember nem fordul még végletesebben önmaga ellen.

Grotius (R. H. Cox) és *Hobbes (L. Berns)* elemzése tökéletesen korrekt, alapos és inkább emlékeztet a szokásos tankönyvismertetésekre. Olyannyira, hogy a „tanítás” szóra sem leltem ezekben, holott ez, mint láttuk, kulcsfogalomnak számít. S Hobbesról ráadásul nyugodt lelkiismerettel lehet titkolt ateizmust is gyanítani.

Descartes-tal (R. Kennington) azonban már ismét visszatérhetünk a rejtelmek immár megszokott világába. Descartes-ot elég kevesen sorolnák a politikai filozófia nagyjai közé – talán ő az első olyan alakja a Pantheonnak, akinek mint filozófusnak a műveiből már valóban csak egy másik filozófia segítségével lehet a politikára vonatkozó tanítást lepárolni. Descartes tulajdonképpen Machiavellinek, Hobbesnak és Baconnek egyaránt az örököse, ugyanakkor bizonyos fókig a klasszikus hagyomány helyreállítója is. Machiavellihez és Hobbeshoz hasonlóan a szenvedélyt tekintette az emberi természet alapjának, igaz, többet remélt az értelemtől. Baconhoz hasonlóan a tudomány reformáló és az életet elviselhetőbbé varázsoló erejében bízott, a hagyományok és szokások (vallás) megtartó és vizsgáló ereje helyett. Másfelől azonban metafizikája „merész állítás és sokatmondó hallgatás elképesztő elegye” (I. 586. old.), magyarul a nagyokhoz hasonlóan zseniális kétértelműséggel sikerült Isten létét kétségbe vonnia. Hozzájuk abban is hasonlított, hogy mint minden igazi filozófusét, az ő politikai tanítását is a nagylelkűség és a könyörület vezérelte.

Spinoza (S. Rosen) Descartes-hoz sok szempontból hasonló filozófiát hirdet, s ráadásul politikai kérdésekről is kimerítőbben nyilatkozott. Spinoza tehát ugyancsak a szenvedélyektől szabdaltnak emberi természetre alapozta felfogását, de ő is bízott az értelemben (mint Descartes és Hume). Ő is nagy figyelmet fordított a természet vizsgálatára, de – és ebben hoz újat – ebből azt a következtetést vonta le, hogy a természet káosza a természetes káosz, amely a politikai társadalomban is működik, s ennek megfelelője a demokrácia. Spinoza

tehát demokrata, legalábbis addig a határig, amíg ez politikailag hasznos. Nem annyira magánszemélyek, sokkal inkább intézmények demokráciája ez, amelynek egyik legfontosabb célja a filozófusok szabadságának biztosítása. Spinoza ugyanis a klasszikus filozófia filozófusokra vonatkozó igazságát hirdeti, nem elfeledkezve természetesen magáról az Igazságról sem, ti. hogy nincs bizonyosság (erről rafinált vallás- és Szentírás-kritikájából szerezhetünk bizonyosságot). S mindezt az exoterikus írás és meggyőzés legszebb hagyományainak szellemében teszi.

Locke-kal (R. A. Goldwin) könnyű dolga van a szerzőnek. Locke ugyanis tényleg sok olyan dolgot írt, ami egymással ellentétbe állítható, illetve nehezen harmonizálható. Ezért aztán könnyű ezekből egy hobbesiánus Locke-ot előállítani, akinél a természeti állapot ugyan némileg enyhébb, mint Hobbesnál, mert bár lényegét tekintve ugyanaz, de Locke nem a hatalom megszerzését, hanem a tulajdon és a jólét megszerzését tekinti az emberben lakó legmélyebb vágnak (pontosabban az önfenntartás parancsa inkább ebben konkretizálódik, mint a másik ember fölötti uralomban). A tulajdon intézménye azért is érdekes, mert (Straussnak a *Natural Right...*-ban lefektetett Locke-interpretációját követve) Goldwin úgy véli, hogy Locke idevágó elemzése implicite a természeti törvény létét tagadja, ti. azzal, hogy a magántulajdon létezik, a természeti törvény ipso facto hatályon kívül helyeztetik (márpedig milyen természeti törvény az, amelyikkel ezt lehet csinálni?). A politika és a legitim uralom újszerű, locke-i felfogásának tárgyalása pontos, egészen addig, amíg a felségjog témaköréhez nem érünk. (S itt – a példa kedvéért – egy pillanatra hadd menjek bele a részletekbe.) Goldwin szerint Locke elképzelhetőnek mondja egy abszolút szuverén létét. Locke valóban szól arról, hogy egyrészt technikai okok miatt nem mindig és mindenütt a törvényhozás gyakorolja a tényleges hatalmat; másrészt hogy a gyakorlati bölcsesség időnként a törvények áthágását teszi szükségessé; harmadrészt pedig valóban problémát okoz a locke-i mindenekelőtt való önfenntartást parancsoló természeti törvény és pl. a hadsereg intézményének összeegyeztetése – de ebből következik-e, amit Goldwin mond, hogy: „...éppen azokat az uralkodókat mondja Locke *Istenhez hasonlatosnak*, akik a leginkább törvényesen, illetve a törvényeket leginkább semmibe véve kormányoznak”? (I. 692. old., kiemelés az eredetiben – figyeljünk itt is a „vagy”-os szerkezetre!) Az üzenet nyilvánvaló: az emberi természetet Locke szerint is a szenvedély uralkodik, tehát az igazi bölcs erre van tekintettel elsősorban, s csak ezután a látszatra. Ahogy azt már régóta tudjuk.

Montesquieu-től (D. Lowenthal) nem sok újat tudunk meg az eddigiekhez képest – a szenvedélyek uralma, a demokrácia mint éppen elviselhető rendszer, a politika mint az erkölcs fölfüggesztése, válláskritika s a filozófus elkülönítése a társadalomtól – mindez rejtett tanításként előadva. Szinte receptszerű.

Hume (R. S. Hill) bemutatása ismétcsak tankönyvszerű.

Rousseau-val (*A. Bloom*)⁹ azonban ismét fontos változások álltak be a politikai filozófiában. Nem mintha Rousseau nem lenne elég rejtélyes, titkos tanításban bővelkedő. Inkább arról van szó, hogy a klasszikus megoldásokkal szembeni modern megoldások új változatával állt elő. Ennek lényege a természeti állapot korábbi leírásának radikális elvetése – az ember természeténél fogva bűntelen, de aszociális, akarat nélküli lény. A társadalomban viszont már romlottként, de akaratlanul rendelkező lényként látjuk viszont, s az átmenet történeti. A kormányzat ennél fogva szükséges rossz. Az akarat azonban szabad, s erre erkölcsöt és megállapodást lehet építeni. (Rousseau tehát az értelem helyébe az akaratot helyezi.) Mindezt azonban nem lehet a dolgok természetes menetétől elvárni, ezért alapítóra, törvényhozóra van szükség. A politikai forma lényegében mindegy. A törvényhozót csak saját akarata és bölcsessége korlátozza – Rousseau e tekintetben a klasszikus tanítást hirdeti. S csatlakozik hozzá még valamiben (leszámítva – természetesen – a vallás politika alá rendelését): a filozófus boldogságát mégsem a társadalom hozza meg. A filozófus továbbra is a társadalom peremén él.

Kant (P. Hassner) továbblép a történelem-bevonása felé. Mégis, nála még az alapdilemmát a természettől adott emberi természet (amelynek értékelésében Hobbest követi) és az erkölcsi szabadság, autonómia mindenekfölötti tisztelete, a rousseau-i örökség ellentéte feszíti ki. Kantnál sem az egyének, sem az államok közötti kapcsolatokra nézve nincs végleges és megnyugtató megoldás ezek összeegyeztethetőségére. Másképpen fogalmazva (s jóformán ez az egyetlen fejezet a könyvben, ahol ez a fogalmazás „majdnem előfordul”) a probléma az ember szabad akaratának és a szabad akarat nevelésének, a racionalitás motiváló erejének az elméleti összebékítése. (Sem Hobbes, sem Locke, sem mások esetében nem utaltak a szerzők erre az ismert filozófiai problematikára, illetve nem ebben a fogalomrendszerben értelmezték a fölmerülő nehézségeket. Számukra ez valószínűleg nem volt nehézség, hiszen az elemzett szerzők szerintük nem szenvedtek semmiféle megoldhatatlan elméleti problémától: az igazság, mint tudjuk, könnyű. Kant – mondhatni – üdítően komplikált kivétel.)

A. Smith-szel (J. Cropsey) ismét visszalépünk a locke-i, hume-i hagyományba, a szenvedélyek vezérelte individuumok világába; csak Smith bizonyos értelemben konzekvensebb lévén ennek megfelelően a gazdaságra összpontosít. Már-már fásasztó, hogy itt is értesülünk arról, hogy Smith-nek is gondja volt arra, hogy a természeti törvény létét cáfolja, pontosabban hogy nála is a „társadalmiság latens rosszindulaton nyugszik” (II. 178. old.). Smith-nél a képet csak egy bizonyos természetes szimpátia feltételezése színesíti. Ami nála figyelemreméltó, az persze a Montesquieu-nél már jelzett hipotézis, hogy a társadalom akkor is működik, ha tartósan demokráciára rendezkedik be. Igaz, sok szépet és jót ettől nem várhatunk, de stabilitást igen. Mégis, a már említett belső szimpátia vagy erénykódex – hogy valami „meglepőt” mondjunk – ellentétbe kerül a politika (és a ter-

mészet) imperatívuszaival, s ez Smith-t, aki tudja, hogy ez így van, mert filozófus, de nem helyesli, mert ahhoz túlságosan is nyárspolgár, „vegyes érzésekkel” tölti el (II. 190. old.). Fontos még, hogy Smith korlátolt, de stabil társadalma tulajdonképpen Rousseau-hoz hasonlóan utat nyitott egy radikális történeti determinizmusnak, hiszen a háttérfilozófia teljesen közömbös az egyéni erkölcsi teljesítményekkel szemben.

Még könnyebb a dolga *H. Mansfield Jr.*-nak *Burke*-kel, hiszen *Burke* nem fejtett ki nehezen (át)értelmezhető filozófiát, s a gyakorlati bölcsességről szóló tanítása, melyet éppen az „úriembereknek”, vagyis a politikusoknak szánt, szép példája az egyensúlynak az előítéletekre való hivatkozás és az előítéletek ezáltal történő helyesbítése között. *Mansfield* különben megfelelően jelöli ki *Burke* felfogásának kulcsfontosságú pontjait, az elvek tiszteletét az elméletek rovására (mind elméletileg, mind gyakorlatilag), a megfontolt reformok politikáját, *Burke* enyhe utilitarizmusát. Hangsúlyos a természet és persze a természetjog tárgyalása, itt azonban már lehetőség nyílik arra is, hogy *Burke*-öt a természetjogot szokásjoggal elegyítő, s így rejtetten machiavelliánus gondolkodóként mutassa be. Nem maradhat el persze a vallási érzés ösztönként való ábrázolása, így annak még véletlenül sincs köze értelmi képességeinkhez.

Az utilitarizmus képviselőinek nézetei (*Bentham* [T. Fuller], *J. S. Mill* [H. M. Magid]) nem túlságosan érdekesek; az itt közölt elemzések megbízhatók, de különösebb invenció nélkül valók.

A német politikai filozófia, ahogy arról már szó esett, legfőképpen a történelmi ész „rendszerbe állításával” tűnik ki. *Hegel* (*P. Hassner*), mint ismeretes, a történelem célját és a szabad emberi szellem tételét igyekezett összebékíteni, a szerző szerint nem túl meggyőző sikerrel. Erre leginkább abból következtet, hogy *Hegel* bizonytalanak mutatkozik akkor, amikor az elvileg immár nyugvópontra jutott emberiség tökéletes állama(i?) békés vagy háborús jellegét mérlegeli. Ha ugyanis a háborút valamilyen mélyen fekvő ok miatt nem tudjuk kiküszöbölni, akkor máris mintha a *straussi* igazság köszönné vissza, ezúttal *Hegel* katedrájáról. *Marx* (*J. Cropsey*) ennél jóval egyértelműbben vizionált egy filozófus- és filozófiamentes világról, amint azt a különben használható elemzés végén található, a könyvbe véletlenül és először itt belélapozó olvasó számára meglehetősen érthetetlen fejtegetésekből megtudjuk. Sőt, a kommunizmus társadalmában immár a politikára sem lesz szükség, s ez a boldog kor szükségszerűen elkövetkezik majd, hiszen a történelem végső soron nem viseli el az elmentmondásokat. *Cropsey* és a *straussi* filozófia számára ez a történelmi perspektíva egyszerűen elviselhetetlen, amit az is tanúsít, hogy egészen kilépve a szövegből a szerző nem állja meg, hogy megjegyyezze: a marxi távlatok elfogadhatók lennének, „ha bármiféle okunk volna hinni abban, hogy az emberek egy szép napon immár semmiiben sem fognak különbözni a legelésző növényevőktől” (II. 445. old.). A politikai filozófia legsötétebb bugyraihoz érkezünk, hiszen ez se nem filozófia, se nem politika, hanem a filozófia, a vallás, a politika

látványos és ünnepélyes, a történelem nevében történő kivégzése: „a történelem a tömegek ópiuma” (uo. 447. old.). Nehogy azonban az egyszeri olvasó reménytelenségben maradjon, Cropsey, ahogy jeleztem, kilépve korábbi szerepéből fölillantja a straussi filozófia vigasztaló fényeit is. De amíg ez a boldog korszak elkövetkezik, előbb le kell vonni a historicizmus tömeges következményeit.

Tocqueville (M. Zetterbaum) és *J. Dewey (R. Horwitz)* a megvalósulófélben lévő, illetve a már megvalósult demokrácia gondolkodói, Dewey inkább mint filozófus, Tocqueville pedig mint filozofikus államférfi, Dewey optimista, Tocqueville pedig nem feltétlenül pesszimista.

Az igazi reflexiót a történelmi tudattal kapcsolatban *Nietzsche (W. J. Dannhauser)* végezte el.

Nietzsche egyértelművé tette a historicizmus következményeit, a relativizáló, nihilizmusba torkolló filozófia korát hirdette, de egyúttal megpróbált valamit arról is mondani, ami ezen túl van. A hatalom akarásának, a kreativitás dicséretének, a moralitáson túli, ám minden ízében morális jelentőséggel bíró Übermensch látomásának a filozófiája eléggé ismert. Szempontunkból igazán csak az utolsó értékelő megjegyzések a fontosak. Hiszen Nietzsche filozófiájának politikai következményei letagadhatatlanok és nem éppen vigasztalóak. Mégis, mégis: „Sem a kétértelműségek feltárása, sem a súlyos következmények áttekintése nem jelent azonban cáfolatot.” (II. 478. old.) Nietzscht bírálni kell, mert elfelejtkezett a legfontosabbról: tanítását nem rejtette el; tehát minden filozófusok ítélőszéke előtt felelnie kell a visszaélésekért – az igazsághoz azonban hű maradt.

Mit mondhatunk Nietzsche után? A kérdés fontos, mert válasz nélkül magának a politikai filozófia jelen történetének az értelme kérdőjeleződik meg. *Husserl (R. Velkley)* és tanítványa, *Heidegger (M. Gillespie)* hivatottak a fonalat ismét fölvenni. Egyikük sem foglalkozott hagyományos értelemben a politika filozófiai kérdéseivel. Ezzel szemben Husserl a filozófiát kísérelte meg ismét visszaállítani jogai-
ba, de nem utasította el radikálisan a historicizmus belátásait sem. Számára a racionalitás nem az emberi természet része, hanem immanens lehetősége. Ez egyrészt a józan észre támaszkodás rehabilitációja, másrészt egy minden korábnál merészebb „abszolút ész”-konceptió alapjainak lefektetése. Husserl tehát helyesen tette, hogy a naív „világnézet” típusú tudományt nem próbálta meg föltámasztani, s helyesen tette, hogy azt elválasztotta a tiszta filozófiától. Ám nehezen fogadható el, hogy hitt is abban, hogy a tiszta filozófia képes lesz meghaladni az évezredek előítéleteit és az igazságot.

Heidegger a racionalitás helyett a lét fogalmával próbált továbblépni. Bizonyos értelemben legalapvetőbb tétele tulajdonképpen történelmi: a nyugati filozófiai hagyomány tévedés illetve felejtés. Ennek legmélyebb pontjain, a historicizmus, a szubjektivizmus legsötétebb szféráiban azonban már az igazság dereng föl, a lét eredeti él-
ménye, a káosz, amelyben nincs többé metafizikai kérdés, csak gyakorlati kérdés van. A káoszban pedig csak a kiválasztottak képesek

rendet teremteni. Erre azonban föl kell készülni. S Heidegger rosszul készült föl. Hiszen semmi biztosíték nincs arra, hogy ezt az élményt képesek leszünk befogadni. A tömegektől ez semmiképpen sem várható, rója meg Heideggert a szerző, nekik továbbra is mákonyra van szükségük. A filozófiai belátás politikai következményeiért a filozófus felel. Bizonyos értelemben azonban felelőssége egy háborzongató választás: vagy bűnössé válva rendet teremt, vagy az igazság kimondásával elszabadítja a poklot. A jelek szerint Heidegger megpróbálkozott mindkettővel, s a 20. század legmélyebb pokla szabadult el. A filozófus kudarcot vallott, a város alapjaiban ingott meg.

Leo Strauss ez elől menekült. De vitte magával az ő igazságát.

III.

Foglaljuk össze most röviden a „Mi a politikai filozófia?” alapján a straussi koncepciót! Az esszé tulajdonképpen nem más, mint a *Natural Right and History* című könyv gondolatmenetének egyfajta tömörített változata. A tagolás is hasonló: először a politikai filozófia mibenlétéről olvassunk, majd annak klasszikus és modern változatait taglalja a szerző (fejlődésről természetesen nincs értelme beszélni: az alapproblémák ugyanazok voltak és maradtak). E helyütt nem találunk az exoterikus írásmódról szóló fejtegetéseket.

Strauss mindenekelőtt leszögezi, hogy a politikai filozófia a filozófia mint olyan része, amely pedig az egészre véti vigyázó szemeit. A filozófia – amint sejtettük – egyfelől a tudatlanság tudása, másfelől viszont valódi tudás, ti. a tudás *überhaupt*. Vele ellentétben állnak a vélekedések, előítéletek, mítoszok, meggyőződések; a modern korban pedig módszertani obskurantizmusok, gondolattalan gondolatok és pozitivisták tudományágak. A filozófián belül a politikai dolgok természetének megismerése a politikai filozófia dolga. Strauss nem győzi hangsúlyozni, hogy az igazi tudományt, a filozófiát az igazság szeretete élteti, amely jó esetben (lásd klasszikus kor) az *emberek* szeretetével párosul.

A politikai filozófia mai helyzetével kapcsolatban Strauss roppant borúlátó: a pozitívizmus társadalomtudományokon vett győzelme és szükségszerű historicizmusba fulladása miatt (az előbbi fejlemény az értékeket választotta el a tényektől, az utóbbi illúzióknak nyilvánította ezt a kísérletet, ám egyúttal radikálisan relativizálta is az értékeket) eléggé kilátástalannak tűnik a politikai filozófiába új életet lehelni.

Kellően figyelmes olvasással azonban már itt föltűnhet, hogy míg Strauss igen részletesen cáfolja a pozitívizmus értékmentesség-illúzióját, és pedig három hosszú pontban, a historicizmust *nem*. Ehelyett egyrészt azt állítja, hogy a relativista-historicista tudomány (nem a filozófia) alantas motivációkból relativista (vagyis *mint filozófia* szofista), másrészt egy közvetett utalást téve Heideggerre, csakúgy, mint fent, a historicizmus társadalmi *következményeitől* óv. Sapienti sat.

A klasszikus megoldás legklasszikusabb változata természetesen Platóné. A kulcsszóveg a borivásnak és a politikai filozófia művelésének az összefüggéséről szól. A lényeg itt is egyszerű: a borivás egyrészt a mértéktelenség csábítása (ennyiben a filozófus gondolkodásának *mértéktelenségét* [értsd: mérték nélküiségét] szimbolizálja), másrészt a mértékletességre nevelés eszköze (ennyiben pedig a filozófus politikai cselekvésének szimbóluma). A kulcsszereplő a halálos ítéletet tudatosan és egyetértőleg fogadó, majd a szökést elutasító Szókratész, aki ezzel a tettel egyúttal minden filozófusok legnagyobb politikusává is lett.

Mit mondanak a klasszikusok a helyes politikai rendről? Azt biztosan tudjuk, hogy nem lelkesedtek a demokráciáért. Strauss sem lelkesedik. Választ azonban az előbbi kérdésre Strauss itt csak sommásan ad: arisztokratikus köztársaság vagy a vegyes kormányzati forma.

A modern megoldások között már felfedezhető egyfajta belső logika. Strauss három hullámról beszél. Az elsőt Machiavelli, Hobbes és Locke reprezentálja, a másodikat Rousseau és a német idealizmus, a harmadikat Nietzsche. Mi is történt Strauss szerint? Machiavelli, a „sötétség hercege” az első és a légfontosabb figura (és nyilván nem véletlen, hogy Platón és Pádai Marsilius mellett a róla szóló fejezet szerzője is éppen a mester), akinek legfontosabb újítása nem az, hogy valami újat mondott, hiszen amit ő tudott, azt tudták az összes klasszikusok is (vö.: az igazság nem változik); hanem az, hogy egy más stratégiát választott, és pedig kétféle értelemben. Egyrészt mint filozófus nem a lehető legtöbb ember megnemesítésétől, hanem a valóság kendőzetlen, hogy azt ne mondjuk, brutális bemutatásától várta a tűrhető társadalmi rendet; másrészt mint politikus is a legjobb megoldásnak a felvilágosítást tekintette. Hobbes pusztán a dicsőségvágyat cserélte le hatalomvágyra (és tompította Machiavelli brutalitását egy különös természetjoggal), amely Locke ízlésének még mindig túl erőszakos lévén, lett belőle szerzés- és birtokvágy.

Rousseau lázadása ez ellen előremenekülésnek bizonyult: a természethez visszavezető út csak a filozófus számára nyitott, a tömegeknek be kell érniök a demokráciával, amelyben minden erény és elvi horgony nélkül hanyódnak, s így jutunk el egészen a német historicizmus történelmi törvényeiig, amelyekkel minden bűnt és otrombaságot igazolhatunk.

Nietzsche – igen, Nietzsche érdekes kérdés. Strauss eléggé homályos és fellengzős itt a tanulmány végén, egy azonban biztos: semmiféle továbblépésre nem utal.

A recenzió elején Szézámról és az értetlen olvasóról szoltam. Az értetlen olvasó, ha már tudja, mire kell figyelnie, értővé válhat. Am a Szézám csak akkor tárul föl előtte, ha elhiszi, hogy van Szézám. Tegyük föl, hogy elhiszi. Mit lát?¹⁰

Először is feszültséget *érzékeli* az emberi ész és az isteni kinyilatkoztatás, az értelem és a hit, Athén és Jeruzsálem között – ebben látta Strauss a nyugati gondolkodás non plus ultra-ját, lényegadó elvét. Az természetesen föl sem merülhet, hogy ezt a feszültséget *akár*

a skolasztika, akár a felvilágosodás megszüntette vagy akár csak enyhítette volna.

Aztán máris tudja, hogy a régi, a hagyományos, a klasszikus nem azért jobb, mert régi vagy hagyományos vagy klasszikus, hanem azért, mert igaz és politikai szempontból is jobb, mert más premisszákon nyugszik, mint a modern „megoldások”. A történeti tanulmányok önmagukban mit sem érnek; a régiek maguk is megvetették a hagyományra való hivatkozást mint érvet, s mi sem áll távolabb Strausstól mint filozófustól, mint hogy éppen ebben ne értsen velük egyet.

Aztán fölismeri, hogy Strauss és Szókratész ugyanazt hirdeti (lásd II. 578. old.), alapvető tanítása a tudatlanság tudása, a racionális irracionalizmus, a határozott kétely. A kérdés ezek után az, hogy mit lehet ezzel a tudással kezdeni akkor, amikor a filozófust az igazságról kérdezik: A választ nem találja.

Mindenesetre most már a straussi – ki kell-e mondanunk? igen, posztmodern! – filozófia kincsei között van. Sorra pillantja meg a nagy igazságokat: szörnyű káoszba, a kegyetlen természet örvényeibe vettetett, ahol az értelem vigaszát egyedül önmagából merítheti. A politika és az igazságosság konvenció kérdése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincsen boldog élet: van, ti. a filozófusé. Azé a filozófusé, akiről tudja, hogy tudása a tudatlanság tudása, ám aki már tisztában van azzal, hogy ez a tudás veszélyes, vagyis a kritikát is kritizálni kell, a lázadás rossz. Sőt, ebben a helyzetben sürgetőbb feladat, mint valaha, hogy a lehetséges legnagyobb boldogság felé vezető utat, a helyes irányt tudja a filozófus felmutatni a társadalom számára. Ez a boldogság az erényes élet, ha a klasszikusokat kérdezzük, s a fölhalmozó, epikureus élet, ha a moderneket.

Mi van azonban akkor, ha nem hisz a Szézámban? Mit lát a barlangban? Könnyen lehet, hogy – csak limlomot.

Szükségünk volt-e tehát erre a könyvre, adottak lévén a szűkös anyagi lehetőségek? Az attól függ. Néhány fejezete, ahogy jeleztem, kétségkívül tankönyvszerű. Ám a lényeg a filozófiai üzenet. Ezt pedig talán egy Strauss-könyv (leginkább a *Natural Right...*) rövidebben és gazdaságosabban közvetíti.

JEGYZETEK

¹ Leo Strauss magyarországi recepciója meglehetősen szegényes, nézeteit Láncki András és Tamás Gáspár Miklós szokták ismertetni, illetve részben képviselni írásaikban. Láncki András idevágó, Straussról szóló tanulmányai közül a „Hagyomány és modernitás” (*Magyar Tudomány*, 1990. 12.), „A straussi örökség” (*Magyar Tudomány*, 1992. 11.) és a „Hogyan tanulmányozzuk Leo Strauss műveit?” (*Világosság*, 1993. 8–9.) címűeket említtem meg.

Ő fordította Strauss egyetlen magyarul is megjelent könyvét, „Az üldöztetés és az írás művészete” címűt – erre hivatkozni is fogok –, amely az Atlantisz gondozásában jelent meg 1994-ben (kulcsfejezetét a *BUKSZ* 1990. téli száma már közöl-

te). Strauss ezenkívül két írása olvasható még magyarul, az egyik „A bölcsélet szociológiájáról” szól (BUKSZ 1990. tavasz), a másik a „Mi a politikai filozófia?” címet viseli (*Világosság*, 1994. 7.). (Ez a munka szintén fontos referenciapont.)

Tamás Gáspár Miklós írásaiban inkább fölhasználja, semmint egyszerűen ismer-teti Strauss érveit. A legkorábbi általam ismert ilyen érv a Strauss-féle Weber-bírálat, amely más összefüggésben ugyan, de már az Idola tribusban (*Párizsi Magyar Füzetek*, 12, 78. old.) előfordul, Strauss említése nélkül; majd később pl. „A vakhitű kétely” című esszében (*Holmi*, 1990. 7.). A későbbiekben a straussi érvrendszer egyre markánsabban jelentkezik (vö. pl. „Cenzúra” [Kritika, 1994. 1-2.] és „Búcsú a jobboldaltól?” [*Világosság*, 1994. 5-6.]), olyannyira, hogy az utóbbi tanulmány titokzatosan hangzó végszavából: „Újra fogom olvasni Platón” is egy ilyen straussi üzenetet lehet kihallani. Kis János pedig már a straussiánus Tamást bírálja a *Kritika*, 1995. 2. számában.

Végül talán nem szerénytelenség megjegyezni, hogy az említett filozófusok Strauss-interpretációja eltér az általam képviselttől. Ez utóbbihoz adalékként említem meg az „Egy értelmezés értelmezései” című tanulmányomat, amely a Strauss által nyújtott Locke-(fél)értelmezéssel foglalkozik egészen részletesen (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1994. 5-6.). Arra sajnos itt nincs mód, hogy Straussról vitát nyissunk.

² A könyvről már megjelent egy rövid bírálat a *Beszéled*, 1995. június 1-i számában, „A város és a filozófus” nagyon találó cím alatt, Babarczy Eszter tollából, több pontos és helyénvaló észrevétellel.

³ Feltehetőleg hamar fölűnik az olvasónak, hogy a tanulmányokban elemzett filozófusoknak soha nincs véleménye, nézete, álláspontja, koncepciója, hanem *tanítá*s. Ez jellegzetes straussi szóhasználat.

⁴ Némileg ironikus, hogy a Strauss által képviselt szövegmegfejtési technika használata, amely voltaképpen leleplezést jelent az arra alkalmasak előtt, de csak ö-löttük, Strauss és tanítványai köré egyfajta misztikus légkört alakított ki, amely miatt rengeteg ellenséget is szereztek maguknak az amerikai egyetemeken. Mint-ha a *filozófus* stratégiája csődöt mondott volna.

⁵ Az eddig elmondottak alapján kiderülhetett, hogy Strauss munkáinak java része eszmetörténettel foglalkozik, s ezért itt-ott az ebben a munkában nem általa írott fejezeteknél sem tudom figyelmen kívül hagyni az ő vonatkozó tanulmányai közül a *Natural Right and History* című könyv elemzéseinek hatását. E recenzióban a rövidség kedvéért kihagytam Luthert, Kálvint, J. Milont, R. Hookert, W. Blackstone-t, T. Jefferson-t, A. Hamiltont és T. Paine-t. A könyvben őket amúgy is kisebb terjedelemben és használható ismertetőket közölve elemzik a szerzők. Burke után a sorrendet is megváltoztattam, egyes szerzőket összevonva említek meg, ugyancsak az egyszerűség céljából.

⁶ A jelen recenzió jellege nem engedi meg, hogy fordítási, adatszerrű tévedéseket soroljak; nagy általánosságban annyit lehet mondani, hogy ezek az elviselethezőség határában belül vannak.

⁷ S itt hadd kérjem meg az olvasót, hogy hely hiányában bizonyítás nélkül is higgye el – persze utána is nézhet –, hogy a kulcsszöveg áttanulmányozása (III. könyv 43-48. old.) alapján egészen más következtetéseket is le lehet vonni Diodotosz beszédéből!

⁸ Itt hadd legyen értetlen olvasó: az említett tételnek (I. 338-339. old.) egészen az ellenkezőjét állítja maga Strauss, a Marsiliusról írott részben (I. 404. old.), külön-nöbök nélkül, vagyis nem tudtam felfedezni azt az okot, ami ezt megmagya-rázná. Lehet, hogy R. Lerner nem volt elég jó tanítvány? Vagy Strauss volt figyelmetlen? Ez utóbbi erősíti meg az, hogy „Az üldöztetés...”-ben Strauss in-kább Lerner álláspontján van (115-116. old.).

⁹ Allan Bloom híres (sokak szerint hírhedett) könyve, a *The Closing of the American Mind*, ragyogó példa Strauss *filozófiai* tanításának *politikai* alkalmazására – benne van ugyanis a beavatottaknak szóló, kellően rejtelmes filozófia, míg a fölületés olvasó konzervatív kritikának véli az egészet.

¹⁰ Itt részben a II. kötet végén található két neves Strauss-tanítvány (*N. Tarcov* és *T. L. Pangle*) által írt tanulmányra is támaszkodom.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1995. harmadik negyedév

Összeállította: Markella Károlyné

BEKE Imre

Az Amerikai Egyesült Államok politikai lexikona. 2. bőv. kiad.
Bp.: Államtudományok Nemzetközi Intézete;
New York : International Institute of Political Science 1995.

BRETTTER Zoltán – EÁK Ágnes (szerk.)

Eszmék a politikában. A nacionalizmus.
Pécs: Tanulmány K. 1995.

DERRIDA, Jacques

A szellemről. Heidegger és a kérdés. Bp. : Osiris 1995.
(Horor Metaphysicae)

DIEDERIKS, H. A. et al.

Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.
A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Bp.: Osiris 1995.
(Osiris tankönyvek)

FARQUHARSON, Robin

A szavazás elmélete. Bp. : Aula 1994.

FEHÉR Ferenc – KARDOS András – RADNÓTI Sándor (szerk.)

Majdnem nem lehet másként. Tanulmányok Vajda Mihály
60. születésnapjára. Bp.: Cserépfalvi 1995.

FEITL István (szerk.)

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány.

Bp.: Politikatörténeti Alapítvány 1995.

FICZERE Lajos (szerk.)

Tanulmányok a kormány döntési rendszeréről. Bp.: KJK 1994.

GIDDENS, Anthony

Szociológia. Bp.: Osiris 1995. (Osiris tankönyvek)

HORVÁTH Barna

Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének

problémái. Bp.: Osiris 1995. (Osiris tankönyvek)

Jelentések könyve : A választások éve a hírműsorokban 1993.

szeptember - 1994. szeptember. Bp.: Nyilvánosság Klub Monitor

Csoport 1995. (Teleshír különszám)

KARDOS Gábor

Emberi jogok egy új korszak határán. Az emberi jogok nemzetközi

védelmének néhány problémája a hidegháború elmúltával.

Bp.: T-Twins 1995.

KONFUCIUSZ

Beszélgetések és mondások. Szeged : Szukits K. 1995.

(A bölcsélet mérföldkövei)

KRIPPENDORFF, Klaus

A társadalomélemzés módszertanának alapjai.

Bp.: Balassi K. 1995.

MACHOS, Csilla - SEGERT, Dieter

Parteien in Osteuropa. Kontext und Akteure.

Opladen/Wiesbaden : Westdeutscher Verl. 1995.

MÁLYUSZ Elemér

Népiségtörténet. Bp. : MTA Történettud. Int. 1994.

(Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok)

PÉCSI Kálmán

Változóban az orosz gazdaság, 1991-1994 : A vajúdas gondjai.

Bp.: Európai Integrációs Tudományos Társaság 1994.

PÓCZIK Szilveszter

Fasizmusértelmezések. Bp.: Biadrunkt K. 1995.

QUINTON, Anthony

A tökéletlenség politikája. Az angol konzervatív gondolkodás vallásos és szekuláris tradíciója Hookertől Oakeshottig.

Pécs: Tanulmány K. 1995.

TÓKA, Gábor (ed.)

The 1990 Hungarian elections to the national assembly.

Berlin : Sigma 1995.

VÖRÖS Gizella, B. (szerk.)

Egy univerzális értelmiségi. Vitányi Iván születésnapjára.

Bp. : MTA Szociológiai Int. 1995.

ZSIRINOVSKIJ, Vlagyimir

Oroszország sorsáról. Bp. : Írás Kiadó 1995.

Lezárva: 1995. október 20.

ABSTRACTS

SZÉNÁSI, ÉVA

ILLUSION AND DISILLUSION IN SOREL'S OEUVRE

When Sorel, this original and unclassifiable thinker, came to the formulation of his concept of democracy he was very much under the influence of the historical background and the political struggles of the first decades of the Third Republic. Sorel, contrary to the received interpretation, starts off from the type of liberal critique of democracy exemplified by Ostrogorski. By pushing the bounds of such a conception to its limits, what he outlines is a model based on the civic checks on coercive agencies, decentralization, the independence of administration, and restrictions imposed upon political parties; a model combining elements of representative democracy, direct participation, the appearance of individual and minority opinion in politics, and the limitation of state power.

French representative democracy, however, due to its traditional administrative, political and ideological centralization and etatism, appears to be unable to move towards a Proudhonian model based on direct participation. A democracy rejecting liberal values and demolishing traditional social authority necessarily points towards the increasing control of a new power elite, and develops into the dictatorship of a new oligarchy. The recognition of this process leads Sorel to an anarchistic conception of the removal of the state, the party, and the intellectuals, that is, to the construction of a socio-political model in which organization proceeds from the bottom up.

ENYEDI, ZSOLT

DEVELOPMENT OF CATHOLIC-CHRISTIAN SUBCULTURE

The paper gives an overview, from a historical and comparative perspective, of the organisational developments within the Hungarian Catholic political subculture. The different forms of cooperation between the Christian Democratic party and its partner institutions are analyzed. The Catholic elite is shown to be dedicated to the

maintenance of a separate organisational structure, although the individualised character of the society and the openness of the subculture towards other right wing movements appear as major obstacles to any encapsulation strategy.

SZABÓ, MÁTÉ

ORDER OF FREEDOM.

Social movements, political protest and political organizations in the process of regim change

The study is based on the newspaper content analysis of protest events in Hungary in 1989-1994. The sample contains the systematic recherche of daily newspapers "Népszabadság", "Magyar Hírlap", "Magyar Nemzet" and on the weeklies of "168 óra" and "Heti Világgazdaság", and beyond this five sources, includes a variety of other sources, but not investigated on a regular basis. Political protests are seen as collective actions publicly mobilizing non-institutionalized power and support to reach specific, publicly articulated demands.

Political organizations have different profile in their protest activities. Political parties represented in the parliament protest marginally. Parties outside the parliament are not much ore likely either to opt for protest strategies. Associations and other formal organizations, plus informal groupings are dominating subjects of the protest politics in Hungary, because they are missing institutionalized veto power acquired by influential parties and employee organizations. Churches are marginal in the protest, but especially small religious groups were protesting fiercely in 1992-1993 against the policy of the Christian democratic government. Politics in Hungary is internationalized, so international campaigns and protest of foreigners (tourists, refugees) belong to the scene.

Effects of the Social Liberal government elected in 1994 on protest politics are still not to be identified, it needs longer period of analysis. However, it is to conclude based on the experiences of the second semester of 1994, that Christian Democratic parties of the opposition opt less likely to anti-governmental protest strategy than their predecessors in the opposition of Antall government, Socialists and Alliance of Free Democrats did. Raise of number of protest actions after elections were to expect, because in the last months of the former government protest groups interrupted their activities until the new government came into power. There are no trends to collective violence in Hungarian protest culture this time.

ANIA VAN DER MEER, KROK-PASZKOWSKA-MARC VAN DEN MUYZENBERG

THE ROLE OF THE PARLIAMENTARY PARTY
IN NEW DEMOCRACIES.

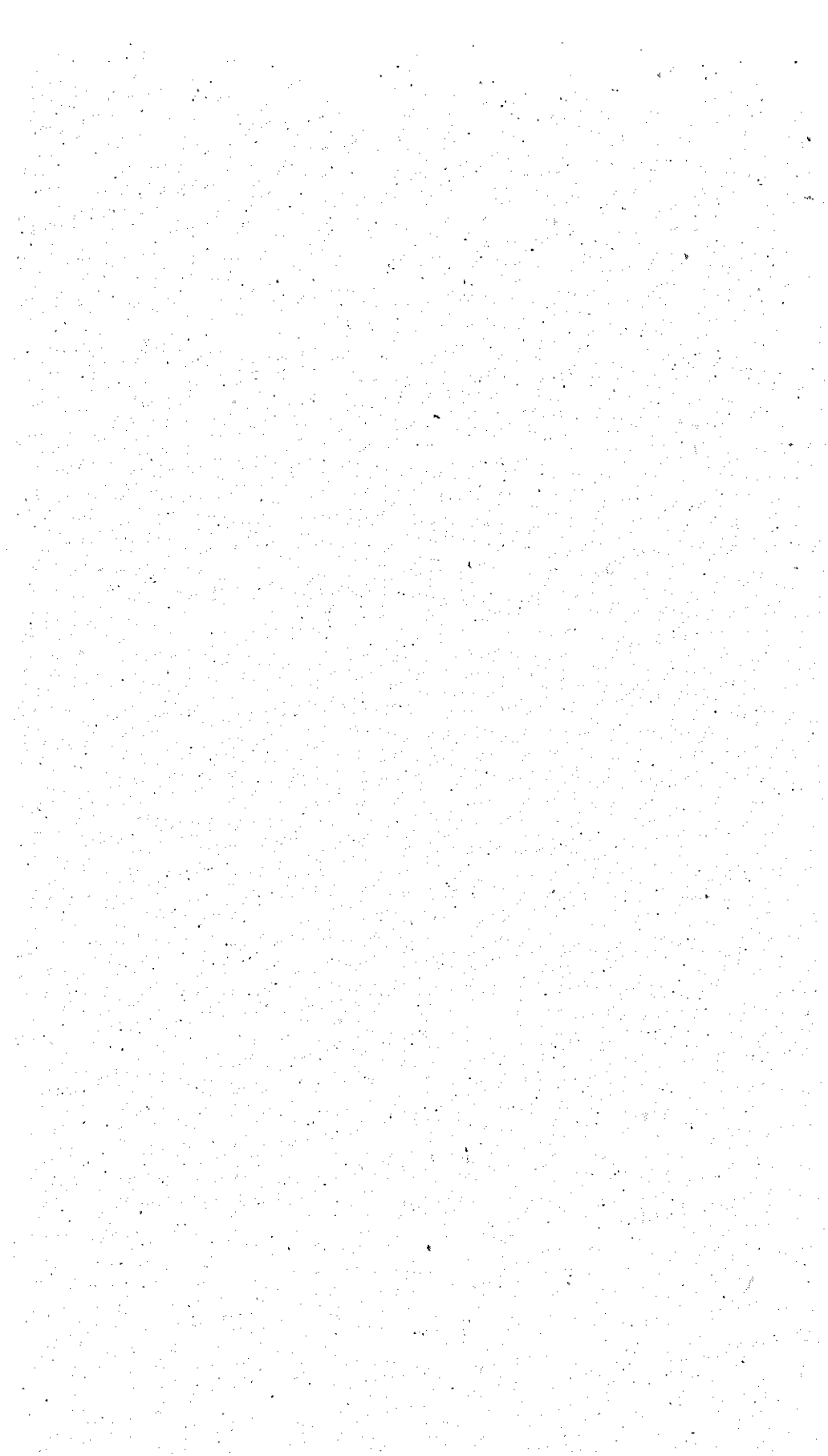
The case of Hungary and Poland

In this paper we shall present preliminary research based on interviews with MPs. The interviews were conducted within the framework of a comparative project on institutionalization of parliamentary processes in Central Europe (The Czech Republic, Poland, Hungary, and Slovakia). The principal aim of this project is to identify the process of institutionalization of parliamentary democracy in the transition from authoritarian rule to a pluralist democracy. Institutionalization is referred to in this project as the processes that give institutions legitimacy and stability. In the context of Central European countries this means that besides confronting the severe social and economic problems, the emerging political elites are now establishing institutions, rules, procedures, and norms that are crucial for the survival of democracy.

There were several reasons for focussing the study on parliaments. In the first place, from a normative point of view parliaments can be seen as pivotal between the ruled (society) and the rulers (executive). The experience gained in periods of democratization in other countries show that a parliament can be expected to perform particular rôles and functions during the period of regime change. These functions include: a. political integration; b. the role of parties; c. the role of interest groups; d. the nature of executive power, and e. the definition of forms of representation and accountability. In the second place, focusing on members of parliament gave us an opportunity to evaluate the legitimacy of the current political set up as seen through the eyes of a cross-section of the new political leadership.

The MPs' accumulated experience of almost four years in the legislature led us to assume that they developed a set of opinions on the questions of everyday parliamentary practice. For the survey the MPs were approached as actors participating in several units of analysis, which in turn are interrelated.

Political parties have a formative role in the executive-legislative relations in the legislature. On the basis of these research results, it can be assumed that the political parties do play an important role in shaping the institutionalization of the political sphere; however there seem to be institutional "tensions" as well, especially the difference between the normative answer on the determination of broad government policies and the preferred interparty mode is particularly noteworthy in this respect.

CONTENTS

PAPERS

<i>Szénási, Éva</i> : Illusion and Disillusion in Sorel's Oeuvre	7
<i>Enyedi, Zsolt</i> : Development of Catholic-Christian Subculture	27
<i>Szabó, Máté</i> : Order of Freedom Social Movements, Political Protest, and Political Organizations in the Process of Regime Change	51
<i>Ania van der Meer, Krok-Paszkowska-Marc van der Muyzenberg</i> : The Role of Parliamentary Party in New Democracies. The Case of Hungary and Poland	79

DISCUSSION

CONSTITUTION MAKING

<i>Balogh, István</i> : Constituent Society?	99
<i>Szoboszlai, György</i> : Dilemmas of the Constitution Making Division of Power and Popular Sovereignty in the Constitution	116

ORIENTATION

<i>Török, Tamás</i> : Electoral Choice, and the Actual Practice in Hungary	141
--	-----

BOOKS

<i>Balázs, Zoltán</i> : Sesam – and Beyond	171
Selected Bibliography of Hungarian Political Science	186

NEWS	189
------------	-----

INFORMATION	203
-------------------	-----

ABSTRACTS	219
-----------------	-----

